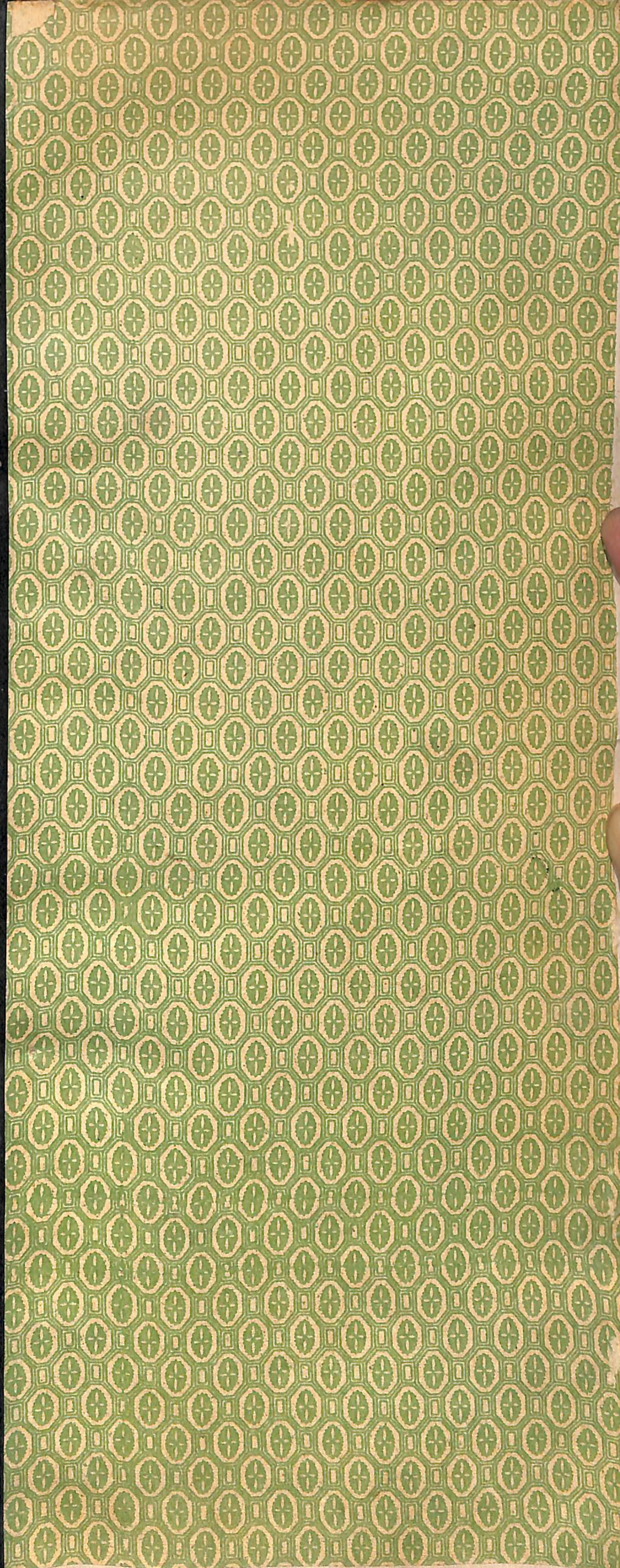
इतिहास समुच्चय ; टहलदास
कृत ; १८६१ वि० ; शनिवार, १ मीनमासे
११५ पत्रक ॥ ल० म० ८ पं० प्रा० पृ०

ह० ल०

म.भा. ॐनमोगणेशायनमः ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॐनमःसरस्वत्यै ॐजयतिपराशरसूनुः
१ सत्यवतीहृदयनंदनोव्यासः यस्यास्यकमलगलितंवाङ्मयंपुण्यंजगत्पिबति ॐपाराशर्यवचस्स
रोजममलंगीतार्थगन्धोत्कटं नानाख्यानककेसरंहरिकथासंबोधिनाबोधितं लोकेसज्जन

षट्पदैरहरहःपेपीयमानंमुदा भूयाद्भारतपंकजंकलिमलप्रध्वंसिनःश्रेयसे ॐजितमजितेन
भगवताजलनिधिशयनेजलदवर्णेनवस्त्रयोद्धरणेरसातलपंकांकितगंडतुंडेनपुनरपिते।
नैवजितंहिरण्यकशिपोरुरःस्थलंयेनकलिङ्गादपिकठिनतरंविमलयमिवकररुहैर्भिन्नं कृ
ष्णंद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणंप्रभुं कोह्यन्यःपुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत मुनिर्मंथा
नमाविश्ययेनासौस्फुरतिसागरान् जगद्धितायजनितोमहाभारतचंद्रमाः प्रायाशोमुन
यस्सर्वेकेवलात्महितोद्यमाः द्वैपायनस्तुभगवान्सर्वभूतहितेरतः स्तत्वंतस्यास्तिकिं
चान्यद्येनलोकहितेषिणा वेदाभ्यासरतंप्राप्तंमहाभारतमुत्तमम् सर्वस्तरतुदुर्गाणि
सर्वेभद्राणिपश्यतु इत्युक्त्वासर्ववेदार्थाभारतेवैप्रदर्शि[illegible]तानीहशास्त्रार्थानी

विसजी
१

2

हर्षाद्दर्शयिष्यतः श्रूयतां सिंहनादोयमृषेस्तस्य महात्मनः धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचभरतर्ष
भ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् एवंप्रकृत्यैव यतो लोकः सक्तोर्थकामयोः ।
धर्ममोक्षपरं तस्मात्करिष्येहं समुच्चयं कामिनो वर्णयन्कामं लोभं धनस्य वर्णयन् नरः किंफल लैद्धस्याद
माप्नोति कूपेन्धमिव पातयन् मुनिनापि च कामार्थौ ज्ञात्वा लोकमनोहरौ निंद्यावप्रस्तुतावेतौ
धर्ममोक्षविवक्षया अन्यथा घोरसंसारबन्धहेतू जनस्य तौ वर्णयेत्स कथं धीमान्महाकारुणिको
मुनिः लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयित्वा च तेन तौ इतिहासैर्विचित्रैः पुनरत्रैव निंदितौ भारतं भानु ज्ञाद
मानिंदुर्यदि न स्युरमी त्रयः ततोज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् भारताध्ययनात्पुण्य
मपि पादमधीयतः श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः द्वैपायनोष्ठपुटनिस्सृतमप्रमेयं ।
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषे
चनेन एतत्स्नात्वानुविध्यद्भि नित्यं श्रद्धासमन्वितैः अध्येयो भारतीयोयामितिहासः समुच्चयः

श्लोका ये भारते चैव व्यक्तं चित्रार्थसंस्थिताः तुल्यार्था निह सामर्थ्यान्योजयिष्यनुतानहं सारश्लोकान्समुद्धृतुं
कः कृत्स्नाद्भारतात्मनः कोयोग्यः सर्वरत्नानि समुद्धर्तुं महार्णवात् नच प्रज्ञाभिमानेन मयायं कर्तुमुद्य
तः किंतु भारतभक्तिर्मां विवशीकृत्य सकृच्चुदत् तन्महाभारतप्रीतिपराधीनान्तरात्मनः लोकेत्व्यासजनैर
वमयायं सक्रियादरः तत्तेभ्यः श्रेष्ठेतिहासानामत्र सद्भिरनुक्रमः यथार्थनामधेयोयमिति ह्रस्वसमुच्चयः
। क्रियते सारसंसारनिर्मोक्षस्यैकसाधनम् सर्वस्यैनजिदाख्यानं गौतमास्तदनंतरम् तृतीयमुञ्छला
ख्यानं मोशीनरमतः परं ततस्तु गंगामहात्म्यं सक्तुप्रस्थीयमेवच सुदर्शनस्य चाख्यानं सप्तमं परिचक्षते
ततस्तु नरकाख्यानं कपोताख्यानमेवच दुर्गतिस्मरणं नाम दशमं परिचक्षते सप्तर्षीणां च संवादमेकाद
शमिति स्मृतं लोभाख्यानं ततः प्रोक्तं जाजल्याख्यानमेवच उंछधारस्य चाख्यानं चतुर्दशमुदा
म नम् सेकगीतमथाख्यानं बोध्यगीतं ततः परम् इंद्रकश्यपसंवादं सप्तदशमुदाहृतं पितापुत्रस्य सं
वादं शुकस्याख्यानमेवच विंशमं भूमिदानं सा दानं च ततः परम् अन्नदानं महापुण्यं द्वाविंशक
मिहोच्यते तिलदानं ततो विद्यात् गाथाख्यानं ततः परं च्यवनस्य च संवादं पंचविंशकमुच्यते मानसी

तीर्थयात्रा च ब्रह्महत्याविधिस्तथा अष्टाविंशकमाख्यानं निषेधं मांसभक्षणे ननस्त्वनहुषाख्यानं बकुला
ख्यानमेव च सत्यनायाश्च संवादमेकत्रिंशकमेव च पुंडरीकस्य संवादं नारदेन महर्षिणा द्वात्रिंशके मिति
प्राहुरितिहाससमुच्चयं अत्रैवानुक्रमो ज्ञेयो न महाभारतेबुद्धैः एवं द्वात्रिंशदाख्यानमितिहाससमुच्चयं । त्रय
श्रीजनमेजय उवाच उषित्वा द्वादशाब्दानि मम सर्वे पितामहाः विराटनगरे यातास्तत्र यावर्षे त्रयोदशे
सर्वे हार्वहुभिः सार्धं विराटद्रुपदादिभिः हत्वा भीष्मं तदा द्रोणं राधेयं शल्यमेव च शकुनिं भगदत्तं च सा ३५
नुजं च सुयोधनं अन्यांश्च पृथिवीपालान्नानादेशसमागतान् घातयित्वा तु तान् सर्वान् शोकदुःखसमन्वि
तः भ्रातृभिः सहितो राजा गंगायां स्नानमाचरत् जलप्रदानं सुहृदां कृत्वा ते पाण्डुनंदनाः नारायणाश्च
विप्रर्षे किमकुर्वन्नतः परं वैशंपायन उवाच कृतोदकं तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं उपवैभागीरथ्येनी
स्तूपविष्टं सहानुजे नित्यं संतं यथा नागमपो वदन मातुरं अभिजग्मुर्महात्मानं ऋषयस्सर्वयस्तदा
नारदो देवलो व्यासः कचकं... कश्यपः रैभ्यो बृहस्पतिर्धौम्यश्च्यवनो गालवो भृगुः वसिष्ठो जम।
रेपा

तोषि

श्लोकायेभारतेचैवकेचिदाश्चर्यस्थिताः तुल्यार्थानिहसामर्थ्यान्योजयिष्येनुतानहं सारश्लोकान्समुद्धृ
कःकृत्स्नाद्भारतात्क्रमः कोयोग्यःसर्वरत्नानिसमुद्धर्तुंमहार्णवात् नचप्रज्ञाभिमानेनमयायंकर्तुमुद्य
तः किंतुभारतभक्तिर्मामविवशीसमचूचुदत् तन्महाभारतप्रीतिपराधीनांतरात्मनः संतव्यस्सज्जनैरे
वममसायोऽयंक्रियादरः ततोव्यष्टिनिहत्यानामत्रमद्भिरनुक्रमः यथार्थनामधेयोयमितिहसमनुस्मृतः
। क्रियतेसारसंसारनिर्मोक्षस्यैकसाधनम् पूर्वंश्येनजिदाख्यानंगौतमस्यास्तदनंतरम् तृतीयंमुद्गला
ख्यानंमोशीनरमतःपरं ततश्चगंगामाहात्म्यंषष्ठंप्रश्नेययमेवच सुदर्शनस्यचाख्यानंसप्तमंपरिचक्षते
ततश्चनरकाख्यानंकपोताख्यानमेवच दुर्गतिनिस्तरणंनामदशमंपरिचक्षते सप्तर्षीणांचसंवादमेकाद
शमितिस्मृतं लोभाख्यानंततःप्रोक्तंजाजल्याख्यानमेवच कुंडधारस्यचाख्यानंचतुर्दशमुदाहृ
म तम् संकगीतमथाख्यानंबोध्यगीतंततःपरम् इंद्रकश्यपसंवादंसप्तदशमुदाहृतम् पितापुत्रस्यसं
वादंशुकस्याख्यानमेवच विंशमंभूमिदानंस्यात्स्नेहदानंचततःपरम् अन्नदानंमहापुण्यंद्वाविंशक विसर्जी
मिहोच्यते तिलदानंततोविद्यान्नगाख्यानंततःपरं च्यवनस्यचसंवादंपंचविंशकमुच्यते मानसी ३

श्रं.टी. २
प. १

3

तीर्थयात्राच ब्रह्महत्याविधिस्तथा अष्टाविंशकमाख्यानं निषेधं मांसभक्षणे ततश्च नहुषाख्यानं बकुला
ख्यानमेवच सत्वनायाश्च संवादमेकत्रिंशकमेवच पुंडरीकस्य संवादं नारदेन महर्षिणा द्वात्रिंशके मिति
प्राहुरितिहाससमुच्चये एवैवानुक्रमो ज्ञेयो न महाभारते बुद्धैः एवं द्वात्रिंशदाख्यानमितिहाससमुच्चये । ३२
श्रीजनमेजय उवाच उषित्वा द्वादशाब्दानि मम पूर्वपितामहाः विराटनगरे याताः स्त्रियावर्षं त्रयोदशे
सर्वैहार्वहुभिः सार्धं विराटद्रुपदादिभिः हत्वा भीष्मं तदा द्रोणं राधेयं शल्यमेवच शकुनिं भगदत्तं चसा कु ५
नुजं च सुयोधनं अन्यांश्च पृथिवीपालान्नानादेशसमागतान् घातयित्वा तु तान्सर्वान् शोकदुःखसमन्वि
तः भ्रातृभिः सहितो राजा गंगायां स्नानमाचरत् जलप्रदानं सुहृदां कृत्वा ते पांडुनंदनाः नारायणाश्च
विप्रर्षे किमकुर्वंस्ततः परं वैशंपायन उवाच कृतोदकं तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं उपैर्भागीरथेस्ती
रे सूपविष्टं सहानुजं निःश्वसंतं यथानागमथो वदनमातुरं अभिजग्मुर्महात्मानं उपाप्तसर्वयस्तदा
नारदो देवलो व्यासः कचकं...यकश्यपः रैभ्यो बृहस्पतिर्धौम्यश्च्यवनो गालवो भृगुः वसिष्ठो जम
स्पेया

३॰ति॰ दन्निश्चद्वर्वासास्लोमशस्तथा पुलस्त्यः पुलहागस्त्यजाजलस्वस्तथापरे अन्येचबहुशस्सिद्धाः मरीच्याः

३ संशितव्रताः तान्प्रणम्ययथान्यायंसर्वैस्तैश्चाभिनंदितः प्रोवाचेदंवचोराजाताश्च्यपर्याकुलेक्षणः।

युधिष्ठिरउवाच घातयित्वाप्रियान्बंधून्पुत्रान्भ्रातॄंस्तथापरान् जयोयमजयाकारोमुनयः प्रतिभाति मे

अभिमन्योर्हतस्यबालेद्रौपद्यास्तनयेषुच तथान्येषुनरेंद्रेषुसहृत्संबंधिबंधुषु नविमुंचतिमांशोकोस्म

निघातिनमातुरं राज्यकामुकमन्युग्रंस्ववंशोच्छेदकारकं यस्यांकेक्रीडितंनित्यंबाल्येयेनःसंवर्धि

ताः अल्पकालस्यराज्यस्यहेतोस्सोघातितोमया नम्मेदहतिमांगानियन्मेगुरुरभाषत सत्यं

कथयराजेंद्रयदिजीवतिमेसुतः समयाराज्यलब्धेनपापेनगुरुघातिना सत्यकंचुकमुत्सृज्यव्याजे

ध्वं नस्मर्तितोगुरुः अश्वत्थामाहतःसत्यमित्युक्त्वाकुंजरेहते नत्वांल्लोकानगमिष्यामिकृतघ्नेनतकर्मदा विसर्जी

रुणा अघातेयंचयत्कर्मसर्वशस्त्रभृतोवर ज्येष्ठंभ्रातरमन्युग्रंकोमत्तःपापकृत्तमः अभिम १

र्जुनस्तथा बालं हतं सिंहमिवाद्रिषु प्रविश्य व्यूहं सन्नोबाहिनीं द्रोणपालितां तदाप्रभृति बीभत्सोर्जुनस्य सो
ऽभिवेदितं तु हास्यं च पुंडरीकाक्षं किल्बिषा कृष्णहाययया द्रौपदी चाप्रियैः पुत्रैः पंचभिर्विप्रयो
दुःखाद्दुःखमनुप्राप्तो दह्यामि दह्यते मनः सोहमन्न वरः पार्थिवे पूनां नाशकारकः शोषयि
प्रियान्प्राणान्निहत्वा मुनिपुंगवः सर्वे मामनुजानीध्वं त्यक्ष्यामीदं कलेवरं ज्ञातिष्वमित्रप्रियया
भविष्ये कुलांतकारक वैशंपायन उवाच तमेवं वादिनं दीनं बहुशोकेन विकलं परावरज्ञो भूतानां
व्यासो वचनमब्रवीत् व्यास उवाच माकृथाः पुरुषव्याघ्र त्वं शोकं गात्रशोषणं नहिते सम्यक्
राजन्दृताये स्मिन्रणाजिरे व्यसनेषु न शोचंति नहृष्यंति उदयेषु च ज्ञानवंतो जितात्मानः
पांडुनंदन ग्रस्यते यदि शोकेन त्वादृशोपि विपश्चितः ततः शास्त्रविपश्चितं श्रमायैव हि के
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं ज्ञानस

स्त्री॰ वोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच तस्मादपरिहार्येर्थेनत्वंशोचितुमर्हसि अवश्यंभाविनोयेर्थाःस्वकर्म[illegible]
४ हेतवः नतान्संतोनुशोचंतिशास्त्रतत्त्वार्थवेदिनः मृतंवायदिवानष्टंयोतीतमनुशोचति दुःखेनदुः
खमाप्नोतिद्वावनर्थौप्रपद्यते पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं एतद्योनीनिभूतानि[illegible]
परिदेवना नसकश्चिदुपायोस्तिदैवोवामानुषोपिवा योनिमृत्युवशंप्राप्तोजंतुःपुनरिहव्रजेत् [illegible]
वैपुत्रदारैश्चवियुक्तास्सदनेनच मग्नस्यव्यसनेघोरेधृतिपार्थपरायणं श्रुतंधर्मबलंधैर्यंसहि[illegible]
हमेवच सर्वमेतत्कुरुश्रेष्ठशोकोहरतिदेहिनां यदनुशोचतांशोकोव्यसनंनापिकर्षति सा[illegible]
शोचतोनास्तितस्माच्छोकमिमंत्यज वालांश्चयौवनस्थांश्चवृद्धांगर्भगतानपि सर्वानाविशतेमृत्युरेव
भूतमिदंजगत् एवंभूतेषुसर्वेषुसर्वावस्थाविनाशिषु कोहिहृष्यतिजातेषुशोकंकुर्यान्मृतेषुच ना
तीतमनुशोचंतिनेहेक्षंतिचस्पृहां वर्तमानेनमज्जंतिलोकेतत्त्वविदोजनाः कोशोकःकमहीपाल ४

लोकपालवपुर्धरः त्यजशोकमिमंतस्मान्महामोहसमुद्भवं अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं यथा
पूर्वेनजितंकश्चिद्ज्ञानवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् पुत्रशोकाभिसंतप्तंराजानंदीनमानसं विषण्णवदनंदृष्ट्वावि
प्राप्रोवाचतत्त्ववित् ब्राह्मणउवाच किंनुमुह्यसिमूढस्त्वंशोच्यः किमनुशोचसि यदात्वामपि
शोचंतंशोचिष्यंत्यपरेजनाः त्वंचैवाहंचयेचान्येत्वांराजन्पर्युपासते सर्वेएवमरिष्यामस्तत्रकाप
रिदेवना अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनंगतः नासौतवनतस्यत्वंवृथाकिमनुशोचसि नायमत्यं नो
तसंवासः कस्यचित्केनचित्सह अपिस्वेनशरीरेण किंमुतान्यैः पृथग्जनैः जनेनाभिजाज्ञातोजन
स्तुजनितोजनात् जनेशोचसिचात्मानमात्मानंशोचमाजनं अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभा ना
रत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना क्वनुतेऽद्यपिताराजन्क्वचतेऽद्यपितामहाः नत्वंपश्य
सितानद्यनत्वांपश्यंतितेऽपिच एवंपुत्राश्चपौत्राश्चजातानांप्राणिनांध्रुवं बुद्बुदाइवतोयेभूत्वाभूत्वा
नभवंतिच यस्ययोगोबहुमतोवियोगःकथमप्रियः तस्माद्योगोवियोगेनग्रस्तएवोपजायते

स्पा

श्रीरु क्षयांतानि च याः सर्वे पतनांताः समुच्छ्रयाः संयोगाश्च वियोगांता मरणांतं हि जीवितं अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसं
५ चयं आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तेषु न पंडिताः पंडिते चैव मूर्खे च बलवत्यथ दुर्बले ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्युः सर्वत्र
तुल्यता तुल्यकालप्रसूतस्य सहस्रेपि पार्थिव नराश्च्युतायुषः केचिद्भवंति न भवंति च सर्वशास्त्रप्रमथने सर्व
विनाशने अप्रमत्ताप्रमत्तानां नृणां जगत्यनित्यता तस्माद्धि सर्वमेवेदमनित्यं यो न पश्यति सो नित्यतां
उ मति प्रशोचमानो न शोचति संगतानि बद्धानि विषयानि मनोरमान् छिन्नत्येकपदे मृत्युर्वैराग्यं च समाश्रि
अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संचयं मृत्युर्ग्रसति भूतानि पन्नगः पवनानि च यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामा
श्रित्य विश्रमेत् विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमाः यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ समेत्य च व्य
पेयातां तद्वद्भूतसमागमः समागमस्याथगमास्सर्वमुत्यादि भंगुरं कायः सन्निहितोपायः संपदः पदमापदां।
संपदो हि मनुष्याणां गान्धर्वनगरोपमाः दृश्यमानाः क्षणेनैव भवंति न भवंति च मृतं वा यदि वा नष्टं यो ऽती
तमनुशोचति दुःखेन लभ्यते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिंतयेत् चिंत्यमानं हि ये
नो यैति भूयश्चापि प्रवर्धते अतीतं नानुशोचंति न शोचंति मनोरथं नो छिद्यंते न शुष्यंति इत्युगाथाः पंडिताकृपाः ५

न्ये: भुंक्ष्व राज्यमकंटकं ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं बहुविधै: प्रोक्त: २

अज्ञानप्रभव: शोक: शरीरपरिशोषण: तस्मात्कुरुष्व चीर्णं त्यजेच्छोकं समाहित: व्यास उवाच इत्येवं श्येनजित् [illegible]
द्विजेन परिबोधित: पुत्रशोकं परित्यज्य स्वस्थचित्तो भवत्तदा तस्मात्त्वमपि राजेंद्र प्रज्ञामास्थाय सात्त्विकीं ज्ञातिशो
कं परित्य[illegible] कृष्णद्वैपायनेन स: दु:खशोकपरीतात्मा प्रत्युवाच युधिष्ठिर: युधिष्ठिर उवाच अहं न स्म[illegible]
सन्सर्वं त्वं सर्वं च त्वं किंतु ज्ञातिवधोद्भूतं शोको मां बाधते बलात् प्रिय: पुत्राश्च पौत्राश्च पितरो यत्र पितामहा:
स्वस्त्रीया भ्रातरश्चैव ज्ञातयो बान्धवास्तथा अन्ये च पृथिवीपाला नानादेशात्समागता: घातिता राज्यलो
नमयोग्रेणपितामह: तां सत्यशान्रणे हत्वा धर्मनिष्ठान्महीक्षितः यज्वीनां क्रतुमुख्यानां का गमिष्याम [illegible]
देहेहमनिशं तात चिंतया च पुनः पुनः हीनां पार्थिवमुख्यैस्तै: श्रीमद्भि: पृथिवीमिमां कान्तु तां [illegible]
णामवस्था या भविष्यति याहीना: पतिभि: पुत्रै: पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा कुररीणामिवार्तानां क्रंदतीनां [illegible]
निशं निशम्य नि:स्वनं नाशाको नुजीवितुमुत्सहे तामिमं क्रूरकर्माणं ज्ञातिघातिनमातुरम् त्रैलो[illegible]
लाभोपिनममाद्य प्रहर्षयेत् वैशंपायन उवाच तमेवं शोकदु:खार्तं विलपंतं महीपतिं कृपया पर[illegible]
व्यास: पुनरभाषत व्यास उवाच अतीतेषु महाराजन्न शोकं कर्तुमर्हसि पुनरुक्तं प्रवक्ष्यामि पृष्ट [illegible]

रे.ति.
६६

तिक्रमो स्वप्नलब्धायथालाभाविफलाः प्रतिबोधने एवंत्वेपार्थिवाराजन्जातायेस्मिन्रणाजिरे नष्टाश्चिव्यासकलान
सुवर्णस्पराशिभिः नहन्तुंशक्यनसर्वेणलभ्याःतेन्तपसत्तमाः नतेषांचनिहंतात्वंनभीमोनार्जुनस्तथा स्वकर्मविधियुक्तो
नष्टाःकालेनतेहताः हेतुमात्राभवंतोहितस्यकालस्यपार्थिव युद्धंतिभूतोभूतानिरूपमस्यनदेश्वरं गति...त्मा
कंविद्धिज्ञातारंपुण्यपापयोः सुखदुःखफलोदर्कंकालोकर्मफलप्रदः यस्यनास्तिप्रियःकश्चिन्नद्वेष्योनापिपार्थि
व कर्मसाक्षीप्रजानांयस्तेनकालेनतेहताः तथात्वमपिराजेंद्रकर्माणीपरिचिंत्यय विनाशहेतुकानि...न
म्त्युवशंगताः आत्मनस्तुविजानीहिनियमव्रतशीलतां नचधर्मप्रधानस्यमोहोनुचितस्तव कर्मधर्मेणयो प
पितंविधिनाक्रम्यकारितः किंकरोतिनरःप्राज्ञःप्रेर्यमानःस्वकर्मभिः प्रायेणामनुष्याणांबुद्धिःकर्मानुसा
रिणी तनुयाचेष्टतोतेषांभावकर्मफलेपया सन्निमग्नंजगदिदंगंभीरेकालसागरे म्त्युरोगजराग्राहे न
कश्चिदवबुध्यते आपाकोभूतभांडानांधात्राशिल्पविनिर्मितः स्वकर्मेन्धनसंवीतःपच्यतेकालवन्हिना बीजं
पितादेहेत्रमयीजननी हेतिस्तुकर्माणिशुभाशुभानि भूतानिसत्यप्रतिमानिलोके जानातिजातानितुना
तिकालः एवंकालकृतंज्ञात्वात्वमिमंपार्थिवीक्षयं ज्ञातिबन्धुवधोद्भूतंत्यज्यशोकंनरेश्वरः श्री ६६

वासुदेवउवाच ऋषिरेषत्रिकालज्ञोभवतांचहितेरतः यथाहभगवान्व्यासस्तत्तु.रक्षन्नृपोत्तम ।
शोकदुःखग्रहग्रस्तास्थिरंशोचंत्यबुद्धयः महांतस्तुमहाराजत्वादृशोशोचंतिमाधवः वैशंपायनउवाच
एवंतदानुशास्तोसौराजाद्वैपायनादिभिः कृष्णेनसहितैस्सर्वैस्समस्तैर्भ्रातृभिस्सह हतैःपरिवृताश्री
मान्नयैरिवनिशाकरः दुःखेनतुसमाविष्टोजगामायपितामहं इतिहाससमुच्चयेयुधिष्ठिर
शोकापनयनोनामप्रथमोध्यायः जनमेजउवाच गांगेयस्यसमीपस्थोभ्रातृभिःसहितस्तदा एतन्मया
हिमेब्रूहिकिंचकारयुधिष्ठिरः वैशंपायनउवाच शास्तोव्यासेनराजेंद्रकृष्णेनमहात्मना ज्ञातिशोक
परीतात्माभीष्मंपुनरभाषत युधिष्ठिरउवाच श्रमोबहुविधाकारोव्यासेनोक्तःपितामह नचमे
शां मनसःशान्तिःकृपापेक्षाच्चदारुणं अहंतवांतककरोज्ञातिदायकरस्तथा नशांतिमधिगच्छामिदुष्कृ
तान्यनुचिंतयन् रुधिरेणावलिप्तांगंप्रस्रवंतंयथाचलं त्वांदृष्ट्वाशरसंतप्तंसीदेवर्षात्विवांबुजं
देवहंतंमहात्मानंसत्यव्रतपरायणं हत्वाभवंतंजिह्मेनलोकान्प्राप्स्यामिकानहं यथास्मा

ऽनु० महाह्वोरान्मुच्येयंकिल्बिषादहं नयानुशाधिमांराजन्ममचेदिच्छसिप्रियं भीष्मउवाच पारतंत्रकथंहेतु
७ मात्मानंइहमान्यसे कर्मण्यस्मिन्महाराजंस्मादहंतेवदाम्यहं मनःकर्ममयंप्राहुःसर्वप्राणामतस्तुधाः
पा नत्तथाचेष्टयंतेषांभाविकर्मफलंयथा यदभाविनतद्भाविभाविचेन्नतदन्यथा इतिचिंताविषघ्नोयम
गदःकिंनपीयते अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् संवादंमृत्युगौतम्योःकाललुब्धकपन्नगैः।
ब्राह्मणीगौतमीनामस्थविराश्रमसंयुता सर्पेणदष्टंस्वंपुत्रमपश्यद्गतचेतनं अथतंस्नायुपाशेनब
द्ध्वासर्पममर्षितं लुब्धकोर्जुनकोनामगौतम्याःसमुपागतं तंचाब्रवीदयंतेसौपुत्रहापन्नगाधमः ब्रूहिक्षि
प्रंमहाभागेवध्यतांकेनहेतुना गौतमीउवाच नास्मिन्हतेपन्नगेपुत्रकोमेप्राप्स्यत्ययंजीवितंवैक[illegible]
नः गुणंपुण्यंभ्रामयवधादुपैतितस्मात्सर्पंमुंचदीनंत्वमेनं व्याधिरग्निर्विषंशस्त्रंवज्रंसर्पःपशवोजलं
निर्याणंयस्ययद्दृष्टंतेनगच्छंतिजंतवः नपायंप्रतिपापस्स्याल्लघुरेवसदाभवेत् आत्मनेवहतातापो
यःपापंकर्तुमिच्छति दग्धंहिसोनुदहतिहतमेवानुहंतिच स्रतंमारयतेचैवयःपापेपापमाचरेत् ७
सुखंनैवंत्वास्मवधादपीतं२

महामोहहतंसर्वंयोजंतुंहंतिनिर्दयः सप्रेत्यनरकंयातिनिःशेषोऽस्त्नमारकः लुब्धकउवाच नपापानां
वधेपापंविद्यतेकिलशोभने तस्मादेनंवधिष्यामिनिःशेषंसंशिष्टद्यानवं गौतमीउवाच सत्नमातु
रुषालोकेसाधवसाधुकारिषु असाधुषुपुनःसाधुर्दुर्लभःपुरुषोभुवि तेसाधवस्सुजन्मानवेऽरि
येभूषितैर्वभूः अपकारिषुभूतेषुयेभवंत्युपकारिणः दुःखितेभ्योहिभूतेभ्योमृत्युरोगजरादिभिः
भूयःकोदुःखमपरंसद्गुणोदातुमर्हसि दुःखंददातियोन्यस्यध्रुवंदुःखंसविंदति तस्मान्नकस्य
चिद्दुःखंदातव्यंदुःखभीरुणा सुमहत्यपिदोषेचकृतेपन्नभवेदिह नतत्कार्यंछिद्यतेजंतोर्यद्भू
यःप्ररोहति भीष्मउवाच असकृत्प्रोच्यमानापिगौतमीभुजगंप्रति लुब्धकेनमहाभागापापे
नकरोन्मतिं बीजयोनौनतथाहारेव्यवहारेचयस्तुचिः तस्यकस्यकृगतस्यापिनपापेरमतेमतिः
चोद्यमानेषुपापेषुस्युद्धात्मानप्रवर्तते वार्यमाणोपिपापेभ्यःपापात्मापापमिच्छति विद्वद्भिःप्रा
सामानोपिपापकर्मरतिर्नरः घृष्यमाणंदुर्वांगा[illegible]निर्मलत्वंनगच्छति जन्मांतरसहस्रेषुयातु
दत्तेदुःखंचयोदुःखंनप्रपद्यतिदैर्यतः सर्वेपुराणानरस्यैषाजीवेच्छशरदांशतं५

श्री १२

श्रं.हा. ८

र्भविनापुरा तमेवंभजन्तेजंतुरुपदेशोनिरर्थकः ततःसमुत्सृज्यसंनीयतंहेतोप्रसिद्धःसपन्नगः नुपन्न
गंगिरंमंदंमानुषीताप्रपीडितः पन्नगउवाच कोत्वर्जुनकदोषोत्रविद्यतेममवालिश अस्वतंत्र
हिमांमृत्युर्विवशंसमचूचुदत् तस्यायंवचनाद्दष्टोनकोधेननचकाम्यया तस्मात्तस्यैवतत्पापंयदि पा न
पंमयि विद्यते भीष्मउवाच तथाब्रुवतितस्मिंस्तुभुजंगेमृत्युचोदिते आजगामततोमृत्युर्भुजं
गंचेदमब्रवीत् मृत्युउवाच कालेनचोदितास्त्वात्पन्नगंसमचूचुदं विनाहंतुःकालोस्याशिशो श
र्नाहंचनोभवान् जंगमास्स्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि सर्वेकालवशंयातिकालात्मका
मिदंजगत् अनादिनिदनोयोसौजगतःकारणंपरं लोकंसकालःपचतिहत्तेपालमिवांबुधि म
तं नमंत्रोनतपोदानंनमित्राणिनबान्धवाः शक्नुवंतिपरित्रातुंनरंकालेनपीडितं त्रयःकाल
कृतःपाशाःनशक्यंतेतिवर्तितुं विवाहोजन्ममरणंयदायेनचयत्रच यथाजलदरोव्योम्नि
भ्रामितोमातरिश्वना तथेदंकर्मयुक्तेनकालेनभ्राम्यतेजगत् भीष्मउवाच अथोपगम्यकाल ८

जा

तस्मिन्नस्मिन्धर्मसंशये अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं तं चार्जुनकलुब्धकं कालोवाच नचाहं नवा मृत्यु
र्नैमोलुब्धकपन्नगो हेतवोजन्ममरणेन वयंहि प्रचोदकः यदनेन कृतं कर्म तत्त्वार्जुनकचोद
कं विनाशहेतुः कर्मैवास्य सर्वकर्मवशाद्धयं कर्मदायादवं लोकाः कर्मसंबंधिबान्धवाः क
र्माणिचोदयंतेह पुरुषं सुखदुःखयोः सुवर्णं रजतं वापि यथा रूपं निषेव्यते तथा निषे।
व्यते जंतुः सर्वकर्मवशानुगः पंचैतानि निषेव्यंते गर्भस्थस्येव देहिनः आयुः कर्म च वित्तं।
च विद्यानिधनमेव च यथा मृत्पिंडतः कर्त्ता कुरुते यद्यदिच्छति तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारं
प्रतिपद्यते देवत्वमथ मानुष्यं पशुत्वं पक्षितां तथा तिर्यक्त्वं स्थावरत्वं च याति जंतुः स्वकर्मभिः
अचिंत्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च स्वकालं नानुवर्तंते तथा कर्म पुराकृतं येनैव
यद्यथापूर्वं कृतं कर्म शुभाशुभं स एव तद्यथा भुंक्ते दुःखं वा यदि वा सुखं आत्मना विहितं दुः
खमात्मना विहितं सुखं गर्भशय्यामुपादाय भुंजते पौर्वदेहिकं एवं देहकृतं कर्म न किंचि

अन्यथाशास्त्रगमिन्यौ चियाधीरोर्थमीहते
स्यामिवत्प्राकृतं कर्म विदधाति न चान्यथा।

२ंति। सुरूबोभुवि बलेनशक्त्यावापिसमर्थःकर्त्तुमन्यथा ४ स्वकृतान्युपतिष्ठंतिसुखदुःखानिदेहिनां
२ हेतुभूतोहियस्तेषांसोहंकारेणबाध्यते यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं तथापूर्वकृ
तंकर्मकर्त्तारमनुविंदति उपभोगादृतेयस्यनाशएवनिविद्यते प्राकृतंबन्धनंकर्मकोन्य।
कर्म २८ थाकर्त्तुमर्हति सुशीघ्रमपिधावंतंविधातुमनुधावति शेतेसहशयानेनपुरायेनयथाकृ
तं उपतिष्ठतितिष्ठंतंगच्छंतमनुगच्छति करोतिकुर्वतःकर्मछायेवानुविलीयते यथाछा
यातपौनित्यंसुसंबद्धौपरस्परं यथाकर्मचकर्त्ताचसंबद्धौनात्रसंशयः ग्रहारोगविषंस्तेना
राजानःपन्नगादयः पीडयंतिनरंयस्मात्पीडितंपूर्वकर्मभिः येनयत्रोपभुक्तव्यंसुखंवा
दुःखमेवच सतत्रबद्धोरज्वेवबलाद्दैवेननीयते दैवंप्रमाणंभूतानांसुखदुःखोपपादने।
नान्यथाकर्मतश्चिंत्यंजाग्रतःस्वपतोपिवा अन्यथाभुंजतेदैवंबध्यमेवजिघांसति शा
स्त्राणिविषदुर्गेभ्योरक्षितव्यंचरक्षति अरक्षितंतिष्ठतिदैवरक्षितं सुरक्षितंदैवहतंविन

10

श्यति जीवतिनाथोपिवनेविसर्जितः कृतप्रयत्नोपिगृहेनजीवति यथापृथिव्यांबीजानिवा
न्नानिचधनानिच तथैवात्मा विकर्माणितिष्ठंतिप्रभवंतिच तैलक्षयाद्यथादीपोनिर्वाणम
धिगच्छति कर्मक्षयात्तथाजंतोःशरीरंनाशमृच्छति कर्मक्षयात्तथामृत्युस्तत्त्वविद्भिरुदाहृतः
विवशःप्राणिनांतत्रसर्वतारोगाश्चहेतवः तस्मान्नैहनवामृत्युर्नैमोलुब्धकपन्नगो नचेयंब्रा
ह्मणिहद्धाशिशुरेवात्रकारणं दुःखानांचसुखानांचजन्मनोमरणस्यच आत्मैवह्यात्म
नोयोनिश्चित्रभानोरिवारणि भीष्मोवाच एवमुक्तस्तुकालेनब्राह्मणीगौतमीततः स्व
न्न कर्मप्रत्ययाल्लोकांस्त्वार्जुनकमब्रवीत् गौतम्युवाच नैवकालोनभुजगोनमृत्युरिहका
रणं स्वकर्मभिरयंबालःकालेननिधनंगतः मयैवतत्कृतंकर्मयेनायं मे मृतःसुतः यातु
कालस्तथामृत्युर्मुंचार्जुनकपन्नगं भीष्मोवाच ततोययागताजग्मुःकालमृत्युभुजंग
माः अस्मदहिरोषार्जुनकोविशोकाचैवगौतमी एतज्ज्ञात्वाशमंगच्छमाभूश्चिंतपरोनृप।

इ॰ हा॰ स्वकर्मप्रत्ययांल्लोकांस्तानिमान्विद्धिभारत नत्वत्कृतंत्वयाराजन्नचदुर्योधनादिभिः कर्मणातत्कृतंसर्वं
१० निहतायेनपार्थिवाः वैशंपायनउवाच इतितस्यवचःश्रुत्वाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः त्यातिशोकंपरित्यज्य
बभूवस्थिरमानसः इतिहासमिमंपुण्यंपठन्योनिश्रद्धयापठेत् तस्यशोकोनभवतिप्रसादाच्छूल
पाणिनः इतिहाससमुच्चयेगौतमीलुब्धकसंवादोनामद्वितीयोध्यायः २ युधिष्ठिरउवाच
शरतल्पगतंभीष्मंतंप्रणम्ययुधिष्ठिरः तत्त्वंपरमगुह्यंतुतन्मेब्रूहिपितामह १ स्वाध्यायंकृतयत्न
स्यब्राह्मणस्यपितामह धर्मकामस्यधर्मात्मन्किंनुश्रेयइहोच्यते २ बहुधादर्शनेलोकेश्रेयोय
दिहमन्यसे अस्मिन्लोकेपरेचैवतन्मेब्रूहिपितामह ३ भीष्मउवाच हंतैतत्तेकथयिष्यामि
येनश्रेयोप्रवाप्स्यसे पीत्वामृतमिवप्राज्ञयेनतृप्तोभविष्यसि ४ धर्मस्यविधयोनेकानेते [illegible]
प्रोक्तामहर्षिभिः स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यदमस्तेषांपरायणं ५ दमंनिःश्रेयसंप्राहुर्वृद्धानिश्चयद
र्शिनः ब्राह्मणस्यविशेषेणदमोधर्मःसनातनः ६ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंदमउच्यते। १०

विपन्नश्चैवतेजस्वीपुरुषोविंदतेपदं ७ येकेचिन्नियमांल्लोकेयाश्चधर्मस्कृतिक्रियाः सर्वयज्ञफलैस्तै
वदमस्तेभ्योविशिष्यते ८ नादांतस्यक्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते तपोयज्ञस्तथादानमतिथिस्सा
निवर्तते ९ किमरण्येनदांतस्यदांततस्याक्रियाश्रमैः यत्रयत्रवसेद्दांतस्तदरण्यंतदाश्रमे १० ।
वनेपिदोषाप्रभवंतिरागिणांगृहेपिपंचेंद्रियनिग्रहस्तपः अकुत्सितेकर्मणियःप्रवर्तते निवृत्तरा
गस्यगृहंतपोवनं ११ स्वकर्मधर्मार्जितभोजनानां स्वदारसंतुष्टगृहेरतानां जितेंद्रियानामतिथि
बो प्रियाणांगृहेपिमोक्षःपुरुषोत्तमानां १२ नशास्त्रशास्त्राभिरतस्यमोक्षो नचैवरस्यार्थमथप्रियस्य
नभोजनाच्छादनतत्परस्य नलोकचित्तग्रहणेरतस्य १३ एकांतशीलस्यदृढव्रतस्य मोक्षो
ध्रुवंनित्यमहिंसकस्य १४ सुखेनदांतःस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते सुखंरोगीविपर्येतिमनोयस्य
प्रसीदति १५ नरथेननसुखंयातिनकुंजरेणनहस्तिना यथात्मानाविशेषणानीमैनसुखंयातिमहात्म
तिः १६ नयमंयममित्याहुरात्मावैयमउच्यते आत्मानंयमयेद्यस्तुसयमीत्यभिधीयते १(
पंचेंद्रियप्रीतिनिवर्त्तकस्य अध्यात्मयोगेप्रिरतमानकस्य ४

शा०ह० १७ क्रव्यादेभ्य इव भूतेभ्यो दांतेभ्यश्च सदा भयं तेषां विप्रतिषेधार्थं दंडस्सृष्टस्स्वयंभुवा १८ दंडो रक्ष
११ ति दंडः पालयते प्रजा निवारयति पापीयान्दंडो दुर्ज्ञेय एव च १९ श्यामो युवा लोहिताक्षः सर्व
तश्चतस्तु भयावहः दंडद्रुह मनुष्याणां यस्मिन्धर्मः प्रतिष्ठिर २० सद्भिरेव यमाप्रोक्तः ऋषिभिश्चा
तबुद्धिभिः येन प्राप्तश्च मोक्षश्च योगः स्वर्गश्च भारतः २१ अमानतो मानीव मानता सापि च क्व २
चित् अवैरकाश्चापदेशी न द्वेष्टि न च कुप्यति २२ सुखं ह्येव मनः शेते श्रमता च विनश्यति ।
अमानितस्तु न ध्यायेदपि पापं कदाचन २३ स्वधर्ममपि चावीक्ष्य परधर्मं न दूषयेत् आत्मानं
चाभिजानीयात्परदोषैस्तु नादिपेत् २४ संतैर्हीनं क्रियाभिर्वा जन्मना वा द्विजोत्तमं दमश्च द
र्यिते सर्वं हीनसंगं पटो यथा २५ निरर्थकमुदीर्यंते नाभिजानंति ये दमं श्रुतस्य च दमो मूलं द
मो धर्मः सनातनः २६ यथात्मनश्च तुलया स्वर्णं तुलये यदि शेतेथ तिरिवाविद्धश्छेददर्पेण
मोहितः २७ दममेके सचरितं सदा तस्य परायणाः सांगाश्च चतुरो वेदा नादांतस्य परायणाः ११

12

२८ ऋग्यधीतेषडंगंश्चवेदाश्चचतुरोद्विजो दमेनैवविहीनस्तुनसनपूजांकर्तुमर्हति २९ सर्ववेदा
स्सहषड्भिरंगैस्सांख्यैश्चतत्त्वभिः मादमेनविहीनस्यनरस्यांतसमेषणं ३० दमेपूतःसर्वपूतःप्र
जानां दमाद्विशिष्टंमनेदिवलोकिंचित वेदाश्चशास्त्राणिचसर्वमेतत् दमेनहीनस्यनिरर्थकानि
३१ अस्तस्यैवतपस्येनचावामानानिब्राह्मणः विषस्यैवजुगुप्सेतसंमानानिसदाद्विजः ३२ पुनरा
प्यायतेधेनुस्तपोरमृतसंभवैः एवंजप्यैश्चहोमैश्चपुनराप्यायतेद्विजः ३३ आक्रोशाकसमो
लोकेसुहृदन्योनविद्यते यस्तुदुष्कृतमादायसुकृतैयोभिषिंचति ३४ आक्रोशाऽर्मत्युर्दहति
सुकृतंचापिकर्षति कपालहस्तम्लानि कुचेलमसहायता ३५ नपेदत्यब्रह्मचर्यसयाति
रमागतिं कामक्रोधावनिर्जित्यकिमरण्येकरिष्यते ३६ अथवानिर्जितावेतौकिमरण्येकरिष्य
ति अभ्यासाद्धार्यतेविद्याकुलंवृत्तेनधार्यते गुणैर्मित्राणिधार्यंतेक्रोधःसत्येनधार्यते ३७।
यास्तुक्रोधंसमुत्पन्नंनिगृह्णातिहयानिव तमहंसारथिंमन्येहयोरस्केषुलभ्यते एषवेता

३ स्त्री०
१२

ततोगुह्यब्रह्मराशिःसनातनः गुह्यायांनिहितोदीपोयोदमेनाभिगच्छति अन्येचयज्वनांलोकाः
अन्येचापितपस्विनां अन्यस्वाध्यायिनांचैवदमीत्वयदृयलोकभाक् एकाःक्षमावतांदोषो
द्वितीयोनोपलभ्यते यदेनंक्षमयायुक्तंमशक्तंमन्यतेजगत् नचैवदोषोमंतव्यःक्षमाहिपर
मंबलं प्रप्नोतिवंचनीयानामिष्टास्तीविचिन्वतः यःक्रोधमुत्पन्नंदहतियःजुहोतियदर्चति स
र्वरन्नदांतस्यभिन्नात्तुंभावेवोदकं दमाध्यायमिदंसर्वंप्रातरुत्थायपःपठेत् सर्वधर्मना
वमारुह्यदुर्गाण्यतितरत्यसौ दमाध्यायंतुयःश्रूयाच्छ्रावयेद्वापियोद्विजः सगच्छेद्ब्रह्मसदन
मित्याहुर्भरतर्षभ श्रूयतांधर्मसर्वस्वंश्रुत्वाचैवावधारयेत् आत्मनःप्रतिकूलानिपरेषांनस
माचरेत् मातृवत्परदाराणिपरद्रव्याणिलोष्टवत् आत्मवत्परभूतानियःपश्यतिसपश्य
ति पचनंवैश्वदेवार्थंसत्यार्थंयस्यभाषितं पुत्रार्थंमैथुनंयस्यस्वर्गार्थंतस्यजीवितं एतद्धा
तसर्वसंरत्नानामिवकांचनं सर्वभूतहितायायपोधीतेमृतमश्नुते इतिहासससमुच्चये
दमोनामत्तृतीयोध्यायः ३ वैशंपायनउवाच इन्द्रवतिभीष्मेतुकृष्णेचयदुनंदने । १२

सराजाराजशार्दूलंव्यासंपुनरभाषित युधिष्ठिरउवाच दानस्यतपसोवापिभगवन्किंचदु
ष्करं किंवामहाफलंप्रोक्तंतन्मेब्रूहितपोधन व्यासः दानान्नदुष्करतरंपृथिव्यामस्तिकिंचन
राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यतेलोकसाक्षिकं परित्यज्यप्रियान्प्राणान्महद्दोधनकांक्षिणः प्रविशं
तिनरालोभात्समुद्रमटवींतथा सेवामन्येप्रपद्यंतेस्वहस्तैरितियास्मृता हिंसाप्रायांवहुक्लेशांक्ष
षिंचैवतथापरे तस्यदुःखार्जितस्येहप्राणेभ्योपिगरीयसः अर्थस्यपुरुषव्याघ्रपरित्यागोहि
श्लो दुष्करः विशेषतोमहाराजतस्यन्यायार्जितस्यच श्रद्धयाविधिवत्पात्रेदत्तस्यांतोनविद्यते अ
द्धायनरत्नादेवीपावनीविश्वधारिणी सावित्रीप्रसवित्रीचसंतारणविधारिणी श्रद्धयासम्प्र
नैधर्मोमहद्भिन्नार्थराशिभिः निष्किंचनाश्चमुनयःश्रद्धावंतोदिवंगताः अत्रैवोदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलंप्राप्यमुद्गलः शिलोंछवृत्तिर्धर्मात्माकुरुक्षेत्रे
वसत्पुरा महर्षिर्मुद्गलोनामदांतोनीवप्रियातिथिः स्वाध्यायश्चतसंपन्नसत्यवागनसूयकः ।

उ॰हा॰ जितेंद्रियोजितक्रोधःसाक्षाद्धर्मइवापरः उञ्छवृत्त्यासपक्षेणव्रीहिद्रोणमुपार्जयत् सपुत्रःदारः
१३ पक्षांतेसोभ्यर्च्यातिथिविशेषमभुक्त तंश्रुत्वाद्भुतकर्माणंदुर्वासाइहमागतः उन्मत्तइवदिग्वासास्त्वाह
रन्विविधागिरः अथोपलभ्यतंप्राहमुद्गलंसंशितव्रतं अन्नार्थिनमनुप्राप्तंविद्धिमामतिथिंमुने व्या
सउवाच ततस्तंमुद्गलोहृष्टःप्रीतात्माप्रत्यपूजयत् उवाचचैनंमधुरैर्वचोभिस्तर्पयन्निव मुद्गलः
अहोतीवसभाग्योहंयस्यमेत्वंद्विजोत्तमः मनोरथइवायातोवेलायांसमुपस्थितः त्वदीयागमनेनाहं
हर्षेणाविष्टचेतनः महोत्सवमयोब्रह्मन्दिवसःप्रतिभातिमे व्यासउवाच एवमुक्त्वाथयोन्यायंस
मभ्यर्च्यसत्यधर्मवित् शिलोञ्छार्जितमन्नंवैप्रादात्तस्मैमुदान्वितः तद्भुक्त्वाहंतमेवासौतेनश्रद्धो
पपादितं स्वांगान्यालिप्यतच्छेषंनप्रयायौहियथागतं तस्यैवंपर्वकालेतुप्राप्तेषष्ठेमहात्मनः आगम्य
बुभुजेसोन्नंषट्कृत्वाःसर्वमेवतत् नचैवंविक्रियांनेतुंशक्ताकास्यसमानसे नक्रोधंनचकार्पण्यं
नावमानंनमत्सरं तंशुद्धभावंविज्ञायप्रीतःप्रोवाचसद्विजः मुद्गलंधर्मतत्त्वज्ञंज्ञाननिर्धूतकिल्बि १३

मनुष्याः त्रिदुर्गं धर्माः यावज्जीवन्नपि स्थिरः २

वं दुर्वासा उवाच लोकेत्वत्सदृशोदातानभूतोनभविष्यति ॥ धर्मसंज्ञाग्रएवदेदाताच धैर्यवान्भव यो
दुर्जयांस्तान्नजयतितेनस्वर्गंनितोभवेत् जितस्तेदुर्जयकामः क्रोधोलोभोमदस्तथा पैशुन्यंमत्सरोमायामा
नेकार्यएवमेवच जितैस्तुकर्मणालोको प्राप्तोसिपरमांगतिं ॥ अहोदानंविघुष्टंतेमहत्स्वर्गनिवासिभिः इंद्रियाणां प्रशंसंतिर
जयोधैर्यंतपःसत्यंत्वमार्जवं दयाज्ञानेदमश्चैवत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ लोकाःसमस्ताधर्मेणधार्यंतेसचराचराः ध
र्मोपिधार्यतेब्रह्मन्सत्तमभूतैर्भवादृशैः ॥ मुद्गल उवाच धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिसमेत्यभवतासह सद्भिःसमाग
मोनित्यंसर्वपापहरःस्मृतः ॥ व्यास उवाच इत्येवंवदतस्तस्यतदादुर्वाससोमुनेः देवदूतोविमानेनमुद्गलंसमुप
स्थितः ॥ दिव्यरत्नविचित्रेणकिंकिणीजालमालिना सर्वकामसमृद्धेनकामगेनस्ववर्चसा ॥ उवाचचैनंविप्रर्षे
विमानमिदमारुह स्वकर्मोपार्जितांदिव्यांसिद्धिंप्राप्तोसिचोत्तमां ॥ दिविदेवाःसदेवेंद्राःपुण्यब्रह्मर्षयस्तथा
समुत्सुकावैतिष्ठंतिकांक्षंतस्तवदर्शनं ॥ मुद्गल उवाच सतांसप्तपदंमैत्रमितिप्राहुर्मनीषिणः ॥ अतःपृ
च्छामिविस्रंभात्त्वामहंहितकाम्यया कोगुणोवसतांस्वर्गेदोषोवादेवदूतक ॥ एतद्ब्रूहिततःश्रुत्वाकरि
ष्याम्यात्मनोहितं ॥ देवदूत उवाच महर्षेसारबुद्धिस्त्वंयत्स्वर्गसुखमुत्तमं संप्राप्तंबहुमंतव्यंविमृश्यतु

न चान्य क्षिपते भूय स्सात्र दोषो महात्मना: असंतोषाच भवति दृष्टादीनां परोक्षिर्ण श्रुत्वा सत्त मन मनस्कानां स्सस्थापतनं तय
श्रृपतिक्षिपते कर्मफलं तत्रोपभुज्यते ८

इ॰हो॰ बुधो यया नंदनादीनि रम्याणि रत्नोद्यानानि मुद्गल सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि प्रमेत्ततः विमानानि
निच दिव्यानि सेवितान्यप्सरोगणैः सर्वरत्नविचित्राणि कामगानि स्थिराणि च चंद्रमंडलशुभ्राणि हेम
७ शय्यासनानि च तरुणादित्यवर्णानि मुक्ताजालंकृतानि च सर्वकामसमृद्धार्थाः सर्वदुःखविवर्जिताः
नरस्सुकृतिनस्तेषु विहरंति यथासुखं नतत्र नास्तिका यांति नासत्यमाना जितेंद्रियाः नन्नृशंसा नपिशुना
नकृतघ्ना नमानिनः नाहंकारा न च क्रोधा न चलब्धा न दांभिकाः सत्यास्तपस्विनः शूरा दयावंतः क्ष
मापराः यज्वनो दानशीलाश्च तत्र गच्छंति मुद्गल नरोगा न जरा मृत्युर्न शोको न हिमातपौ न क्षुत्पिपा
सा न ग्लानि विद्यते तत्र कस्यचित् एते चान्ये च बहवो गुणाः स्वर्गस्य मुद्गल दोषस्त्वत्रये विप्र शृणु तानपि
सांप्रतं शुभस्य कर्मणः कृतं फलं तत्रोपभुज्यते कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ परा मुद्गल उवाच
महान्भावास्त्विमे दोषाः त्रयः स्वर्गस्य कीर्तिताः निर्दोषाः शाश्वतश्चापि यो लोकस्तं वदस्व मे देवदूत उवाच
आब्रह्मभुवनादेते दोषास्संति महामुने अतएव हि नेच्छंति स्वर्गप्राप्तिं मनीषिणः ब्रह्मणः सदनादूर्
र्ध्वं यद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति तद्विदुः तत्र मूढा न गच्छंति पुरुषा विषयात्म ५

काः दंभलोभमदक्रोधःद्रोहमोहैरुपद्रुताः निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संजितेंद्रियाः ध्यानयोगरताश्चै
वतत्र गच्छंति साधवाः एतत्ते कथितं सर्वमाख्यानं यन्मां त्वं परिपृच्छसि विमानमारुह्य क्षिप्रं गच्छावस्त्रिदशा
लयं व्यास उवाच एतच्छ्रुत्वा च स मुनिर्मुद्गलस्तं प्रत्यभाषत नाहं स्वर्गं गमिष्यामि भवान्गच्छ यथागतं दे
वराजस्य देवाश्च दिव्या वस्त्रे षयस्तथा वंद्याः क्षमा हित व्याश्च भवता वचनान्मम इत्येवमुक्त्वा धर्मा
त्मा स देवदूतं महामतिः सुखेषु निस्पृहाः स्वर्गे भुवनराज्यं लिलदागे ततो विसर्जयित्वा तं मुद्गलः सर्वनिस्पृ
हः सर्वान्कामान्परित्यज्य ध्यानयोगपरोऽभवत् एकांतशीलो धर्मात्मा निर्ममो निरहंकृतः सर्वद्वं
द्वसहो धीरः सर्वभूतहिते रतः निगृहीतेंद्रियं चित्तं समयोजयदात्मनि युक्तचित्तस्तदात्मानं प्रायोऽप्यपर
मे पदे एवं परममास्थाय योगं योगविदां वरः प्राप्तवांस्तत्परं धाम अप्राप्यं यत्सुरैरपि नारायणे परं ज्यो
तिः कूटस्थमचलात्मकं यं निस्पृहाः प्रपद्यंते तत्पदे वपरमं पदं तस्मात्त्वमपि राजेंद्र देहिन्या यार्जितं च
यं दानात्स्नानेन ततः प्राप्य ज्ञानात्सिद्धिमवाप्स्यसि य इदं शृणुयान्नित्यं पुण्याख्यानमनुत्तमं ।
श्रवाप मुक्तिं युक्तात्मा मुद्गलो ज्ञानवान्नृप दुर्वाससः प्रसादेन स्वेन योगेन चैव हि २

व्यास उवाच

३ हा विमुक्तः सर्वलोकेभ्यो विस्नुलोकं स गछति हरिं समाराध्य हिरण्यरेतसं समुज्ज्वलः स्वर्गसुखेषु निस्पृहः
१५ जगाम संयुज्य महार्य निश्चयो रथांगिनस्तत्त्वनिविष्टमानसः इतिहाससमुच्चये मुद्गलोपाख्यानं
नाम चतुर्थोध्यायः ४ वैशंपायन उवाच कथयंतं हि तीर्थानां प्रभावानद्भुतांस्तथा लोमशं धर्मतत्त्व
ज्ञं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः युधिष्ठिर उवाच योरक्षेत्प्राणिनां ब्रह्मन्भयार्तं शरणागतं तस्य पुण्यफलं यत्स्या
त्तन्मे ब्रूहि तपोधन लोमश उवाच एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः एकतो भयभीतस्य प्राणिनां प्राण
रक्षणं इदमेव पुरा देवास्तुलया समतोलयन् प्राणिरक्षणमेवेह गौरवेणातिरिच्यते अत्रैवोदाहरंतीम
मितिहासं पुरातनं इंद्राग्न्योश्च संवादं शिबेरौशीनरस्य च वर्तमाने महायज्ञे जिज्ञासार्थं शिबेर्नृपं
इंद्रः श्येनः कपोतोग्निर्भूत्वा तत्रोपजग्मतुः अथोरुं न्यपतत्प्राप्य कपोतः श्येनजाद्भयात् शरणार्थं म
हीपालं निलिल्ये भयविह्वलः ततस्तत्रैनमुपागम्य श्येनरूपी हरीश्वरः राजानं सुमहात्मानं प्रोवाचेदं
वचस्तदा श्येन उवाच धर्मात्मानं त्वमेवाद्य एको राजन्महीक्षितां सर्वधर्मविरुद्धं हि कथं कर्म च १५

शत्रौ साधु १८

कीर्तयसि भवान् कृतं त्वं दानेन सत्येनानृतवादिनं कृपया क्रूरकर्माणम् असाधुं नाजयेत् नोपकारपरे
प्रियमुपकारपरो जनः अपकारपरेपि त्वमुपकारपरो यथा अहिते हितबुद्धिस्त्वं पापेपि त्वमपाप
कृत् दोषान्वेषणाद्द्वेषि गुणान्वेषणतत्परः तदेवं विहितो भक्ष्यः पीड्यमानस्य मे क्षुधा माहि
मीलैर्भग्नो धर्मे धर्मभृतस्त्यज्यमानसं राजोद्भवश्च संत्रस्तश्शरणं त्वितो भीतो विहंगमः मत्सकाशम
नुप्राप्तः प्राणान्मे पुरयं खगः तदेवमागतस्यास्य कपोतस्य भयार्त्तिनः कथमस्माद्विधः कुर्यात्त्यागं सद्भिर्वि
गर्हितं लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणागतं ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्मनीषिणः प्राह्वे
षु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि शरणागतहन्तुस्तु न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् यथात्मनः प्रिया
प्राणास्सर्वेषां प्राणिनां तथा तस्मान्मृत्युभयत्रस्तैर्ज्ञातव्याः प्राणिनो बुधैः जन्ममृत्युजरादुःखैर्नि
त्यं संसारसागरे जंतवः परिक्लिश्यंते मृत्योस्त्रसंति तेन तथा यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा क्रोध एव
च आयासो वा यतो मूलमेकांगमपि तं त्यजेत् मरिष्यामीति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते युक्तं ते

स्वस्थानमि ४

मी २४

स्वार

रा२ वे२

उ॰हि॰ नानुमानेनपरोपिपक्षीरक्ष्यतां यथाहितेजीवितमात्मनःप्रियं तथापरेषामपिजीवितंप्रियं संरक्ष्यते
जीवितमात्मनोयथा तथापरेषामपिरक्षजीवितं तस्मान्नाहमिमंभीतमर्पयिष्येकपोतकं यत्रयुक्तोरम
१६ त न्यत्तेकर्तुंश्येनास्यहृद श्येनउवाच आहारात्सर्वभूतानिसंभवंतिजनेश्वर आहारेणविवर्द्धंतेतेनजीवं
तिचैवहि शक्यतेन्यैर्विनाप्यर्थैराजन्वर्त्तयितुंचिरं भक्ष्याद्विलोपितस्याऽस्यममप्राणाविशांपते विहा
यकायंयस्यांतिमरणमपुनर्भवं मृतेचमयिसर्वमेपुत्रदारंमरिष्यति रक्ष्यमाणःकपोतंत्वंबहून्प्राणान्
हनिष्यसि धर्मंयोबाध्यतेधर्मोनसधर्मोमतःसतां अविरोधीतुयोधर्मःसधर्मःसद्भिरुच्यते तस्माद्वि
रोधिधर्मस्यसंचिंत्यगुरुलाघवं यतोभूयस्ततोराजन्कुरुधर्मविनिर्णयं राजोवाच नातोभूयस्तरो
धर्मःकश्चिदन्योस्तिविचर प्राणिनांभयभीतानामभयंतुप्रदीयते वरमेकस्यसत्त्वस्यप्रदत्ताभयद
क्षिणा ननुविप्रसहस्रस्यगोसहस्रमलंकृतं अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातिदयापरः तस्यदेहाद्विमु
क्तस्यनभयंविद्यतेक्वचित् हेमधेनुधरादीनांदातारःसुलभाभुवि दुर्लभापुरुषोलोकेसर्वभूताभ [द्]

चिरं नार्थैरन्यैर्विनाहारंजीवितंकस्यचिद्भवेत् सुकरंदुःकरंयार्थैश्चिरंराजन्जीवितुं नत्वाहारविहीनेनशक्यंवर्त्तयितुंचिरं॥४॥

यष्टव्यः महतामपियज्ञानांकालेनक्षीयतेफलं । भीताभयप्रदानस्यक्षयएवनविद्यते दत्तमिष्टंतपस्तप्तंतीर्थ
सेवाश्रुतंतथा सर्वाण्यभयदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम् अन्तस्सागरपर्यन्तांयोदद्यात्पृथिवीमिमां अभ
यंयश्चभूतेभ्यस्तस्मादभयदोधिकः वरंत्यजेद्राज्यमिदंशरीरंवापिदुस्त्यजम् नत्विमंभयसंत्रस्तंत्यक्ष्येदीनं 5
कपोतकं यन्ममास्तिशुभंकिंचित्तेनजन्मनिजन्मनि भवेयमहमार्तानांप्राणिनामार्तिनाशकः नत्वहंका
मयेराज्यंनस्वर्गंनपुनर्भवं कामयेभयभीतानांप्राणिनांभयनाशनं यथाचनात्तवाणीमयैषासमुदाहृ
ता सत्येनानेनभगवान्प्रसीदतुमहेश्वरः आहारार्थसमारंभस्तवचायंविहंगम यद्यथेष्टंतवाहारंन्या
य्यमेवददाम्यहम् श्येनउवाच सएवविहितोस्माकंधात्राभक्ष्यःकपोतकः । तमेवोत्सृज्यनाहारैकार्यं
मत्यपरैर्मम श्येनात्कपोताद्भयाद्वेत्तिस्मृतिरेषासनातनी सराजन्मारमज्ञात्वाकदलीस्कंदमारुरु ।
राजोवाच नाहंप्रत्याह्वमार्गेणवांच्छेतेविहंगम शास्त्रैरेवायदिष्टोयंधर्मः सत्वदयापरः सर्वसत्वेषुयद्दान
मेकसत्वेचयादया सर्वसत्वप्रदानात्तुदयैकातुविशिष्यते सर्वेविदानतत्कुर्युः सर्वेयस्तस्यश्येनक सर्वतो

वि

२.३ा योभिषेकाश्च यत्कुपीत्प्राणिनांदयां [illegible] किंवामनंकर्मभिर्येतु सर्वभूतहितेरताः [illegible]दयादर्शितपंथानो

१७ ब्रह्मलोकंव्रजंतिते नकृतःलिष्टतोवापिजायतस्वपनोपिवा यत्नभूतहितार्थायतत्पशोरिवचेष्टितं

जंगमानिचभूतानिस्थावराणिचयेनराः आत्मवत्परिरक्षंतितेयांतिपरमंपदं प्राणिनंव्यथमानंतुय

स्सकः समुपेक्षते सयातिनरकंघोरंमितिप्राकुर्मणीषिणः राज्यंशरीरंस्वमहत्प्रयच्छामितवद्विज य

द्वाकामयतेह्यन्यद्वर्जयित्वाकपोतकम् श्येनउवाच यदिराजन्कपोतेतेसुदृढाप्रीतिरीदृशी ततः

कपोततुल्यानिस्वमांसानिप्रयच्छमे राजो॰ अनुग्रहमहंमन्ये यन्मांसमभियाचसे एतेनेदंप्रयच्छा

मिस्वमांसंयावदिच्छसि यदप्रियंतत्स्वमहत्स्वशिराद्वदतिमानवः ममचप्रियमेवेतत्कस्मादन्यहितंविना।

अध्रुवेनशरीरेणाप्रतिक्षणविनाशिना ध्रुवंयोनार्जयेद्धर्मंसशोच्योमूढचेतनः यदिप्राणापुपकाराः

यदेहोयंनोपयुज्यते ततःकिंमुपचारोस्यप्रत्यहंक्रियतेहथा श्येनउवाच नातिरिक्तमहंमांसंयाचे

तवमांसंजनेश्वरः तस्मात्कपोततुल्यंमेप्रयच्छतुलयाधृतम् राजोवाच नदेवाहंकरिष्यामिय। १७

न्मांसंचत्वयामुक्तं ते येनास्मरक्षणंर्धस्मात्दत्त्वविहंगम लोमशउवाच एवमुक्त्वाखमांसानिसमु
त्कृत्यसपार्थिवः प्रहृष्यतोलयामांसंकपोतेनमहाप्रभुः त्यक्ताततत्सुखभोगेच्छांसर्वसत्वहितेषिणः
भवंतिपरदुःखेनसाद्धवोनित्यदुःखिताः धि्रयमानस्तुतुलयाकपोतोव्यतिरिच्यते पुनश्चोत्कृत्यमां
सानिततःप्रदात्सपार्थिवः नविद्यतेयदामांसंकपोतेनसमंक्वचित् ततःप्रक्षीणमांसोसावारुरो
हतुलांस्वयम् परदुःखातुरानित्यंसर्वभूतहितेरताः नापेक्षंतेमहात्मानास्वसुखानिमहांत्यपि
अथतस्मिन्समारूढेतुलामोशीनरेनृपे दिविदुंदुंभयोनेदुः पुष्पवृष्टिःपपातच ततस्सतदा
मत्वाधर्मेराजेंद्रस्तीतंपरं प्राक्क्षःखंस्वमास्थायवाक्यमेतदभाषत शक्रउवाच इंद्रोहमस्मिभद्रं
तेकपोतोहव्यवाड्ययं जिज्ञासमानौत्वांराजन्निमंयज्ञमुपागतौ नैवेतत्पूर्वेनृपाश्चक्रुर्नकरिष्यं
तिचापरे महाकारुनिकेनेदंदुष्करंयत्कृतंत्वया परार्थेत्यजतःप्राणान्याप्रीतिरभवत्तव प्राणसं
चयत्स्वभ्रेषुनसाप्राणिषुदेहिनां परार्थैकांतकल्याणसंभ्योत्यज्ञ निष्ठुरा त्वयेवकेवलंराज

स्त्र

शं०(हा०)
१८

न्करुणाकरुणायने स्वकर्मपाशैः सुदृढैर्बद्धं कृत्स्नमिदं जगत् त्वं जगद्दुःखमोक्षार्थं बद्धायकरुणा
यान्वया नयात्सर्वात्मनावापि द्रोहेष्वयहं त्वया यथाचैवात्मनस्स्थानि वासनापि न विद्यते अ
हं त्वर्ष्यापि विनिष्टेषु दीनाननवमन्यथ अच्छात्वा सदृशैः सर्वात्वंलोकोहिमतोगतः परोपकारज
न्मानोविधात्राविहितास्त्वया सजलोजलदाः त्वं च सफलाश्च महाद्रुमाः आत्मप्राणैः परप्राणान्यो
नरः परिरक्ष्यति सयातिपरमं धाम यतोनावर्तते पुनः प्राणैरपि त्वयाराजन् रक्षितः कृपणः खगः स्व
मांसान्यपि दत्तानि ह्य्येष्वन्येषु का कथा पशवोपिहि जीवंति केवलात्मोदरंभराः सपुनर्जीव
ति श्लाघ्योयः परार्थं च जीवति किमत्र चित्रं यत्संतः परानुग्रहतत्पराः नहि स्वदेहशीताय जायंते
चंदनद्रुमाः परोपकारव्यापारे परोयः पुरुषस्सदा सयदंतदवाप्नोति परादपि हितं त्परम् परोपका
रैकधियस्सत्सुखायगतस्पृहाः जगद्धितायजायंते साधवः त्वद्विशाभुवि यत्त्वं मांसानि गात्रेभ्यः समु
त्कृंतानि पार्थिव एषाते श्वो(ॐ)ऽम्ब्वनीकीर्तिर्लोकाननुगमिष्यति दिव्यरूपधरः चैव पालयित्वाचिरा १८

श्या

न्महीं सर्वाल्लोकानतिक्रम्यब्रह्मलोकंगमिष्यति लोमशउवाच एवमुक्त्वातुचेंद्राग्नीजग्मतुस्त्रिदशा
लयं राजातुवक्तुमिष्टाचमुमुदेदेववर्षिरं यइदंस्प्रणुयान्नित्येशिवेश्वरित्तमुत्तमं सविहायेहपापा
निप्रयातित्रिदिवंनरः विचिंत्यराजास्वशरीरमध्रुवं ध्रुवंयशःसर्वजनस्यदुर्लभं शरीरदानात्पर
जीवरक्षणं विधायलोकत्रयभूषणंययौ इतिहाससमुच्चयेश्येनकपोतीयंनामपंचमोध्यायः ५
वैशंपायनउवाच देवदानवगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः सर्वेरिक्षःपिशाचाश्चत्वंतरिक्षमुपागताः
१ धृदाव्रत्तेमहात्मानंसत्यव्रतपरायणं शरतल्पगतंभीष्मंसर्वेद्रष्टुंसमागताः इतिहासपुराणेबुधर्मं
वक्ष्यामिस्प्रणुवत्त धर्माणिप्रलयंयेयातिभीष्मेदेहांतरंगते ब्रहस्पतिसमेबुद्धाशक्रतुल्यपराक्रमे शर
तल्पगतंभीष्मंऋषयोद्रष्टुमाययुः अत्रिर्वशिष्टोथभ्रगुःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः अंगिरागोतमोगस्त्यः
संमंतुस्थाणुरात्मवान् विश्वामित्रःस्थूलगिराःसंवर्तःप्रमतिर्दमः रैभ्योब्रहस्पतिर्व्यासःच्यवनःका
श्यपोध्रुवः दुर्वासाजमदग्निश्चमार्कंडेयाश्चगालवः उशनाचभरद्वाजोजाबलेलिकाएवच स्थूला

शु:हा दः सकलाश्चकाश्विंवोमेधातिथिः कृशः नारदः पर्वतश्चैवस्थधन्वाचैकतोद्विजः मित्रभूर्भुवनोधौम्यः
शतानंदः कृतव्रताः जामदग्न्यस्तथारामः कचश्चैवमादयः तान्प्रणम्ययथान्यायंधर्मराजस्सहानुजः। रा
१९ सृजयामासविधिवज्जगत्पूज्यान्स्वतेजसः तेपूजितामहात्मानः सुखासीनास्तपोधनाः भीष्माश्रिताः क
थाश्चक्रुर्दिव्याधर्माश्रितास्तथा कथांतेतु ततस्तेषांमृषीणांभावितात्मनां प्रणम्यशिरसाभीष्मंपप्रच्छ
देयुधिष्ठिरः युधिष्ठिर उवाच केदेशाः समहत्पुण्याः कानद्यः केचपर्वताः सेव्याधर्मार्थिभिर्नित्यंतन्मे
ब्रूहिपितामह भीष्म उवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं शिलोंछवृत्तिः संवादंसिद्धस्यचयुधिष्ठि
रः कश्चित्सिद्धः परिक्रम्यसमस्तांपृथिवीमिमां उंछवृत्तेर्गृहस्थस्यसम्प्रहृष्टोमहात्मनः सतुसम्पूज्य
कृतातिथ्यंसुखासीनंगतक्लमम् पृष्ठवानिदमेवार्थंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि शिलोंछवृत्तिरुवाच केदे
शाः केजनपदाः केआश्रमाः केचपर्वताः श्रेष्ठाः पुण्यतमाः कास्तुज्ञेयानद्यस्तपोधन सिद्ध उवाच तेदेशा
स्तेजनपदास्तेशैलास्तेपिचद्रुमाः पुण्याः त्रिपथगायेषांमध्येयातिसरिद्वरा तपसाब्रह्मचर्येणयज्ञैस्त्या १९

गेनवापुनः गतिंनलभ्यतेजंतुर्गंगांसंसेव्ययांलभेत् स्नातानांसुचिभिस्तोयैर्गांगेयैस्सुमहात्मनां ।
गतिर्भवतियापुंसांनसाक्रतुशतैरपि अपहृत्यतमस्तीव्रंयथाभात्युदयेरविः तथापहृत्यपाप्मानंभा
तिगंगाजलप्लुतः अग्निंप्राप्ययथाशीघ्रंतृणराशिर्विनश्यति तथागंगावगाहस्यसर्वंपापंविनश्यति ।
यस्तुसूर्यांशुसंतप्तंगांगेयंसलिलंपिवेत् सगोनिर्हारनिर्मुक्तायावकाद्विविशिष्यते चांद्रायणसहस्रं
तुयश्चरेत्कायशोधनं पिवेद्यश्चैवगंगांभस्समस्यातामुभेहिते त्रिसप्तयुगसहस्रंतुपादेनैकेनयःपु
मान् स्नायात्सूर्यस्थेगंगायांयोनरस्सविशिष्यते लंबेदघोऽशिरायस्तुवर्षाणामयुतंनरः मासमेकं
तुयोगंगांसेवतेसममेवतत् भूतानामिहसर्वेषांदुःखाभिहतचेतसां गतिमन्वेषभूतानांनास्तिगं
गासमागतिः महद्भिरसुभैर्ग्रस्तान्समस्तैरिहमानवान् पतितान्नरकेघोरेगंगोद्धरतिसेविता तेपि
क्रीडंतिमुदितान्नंदेवैस्सवासवैः येयांतिनियतात्मानोगंगांदेवींनिषेवितुं यथोपजीविनांवे
दादेवादिनांघृतास्तुनाः तथैवदेहिनांगंगासर्वकामफलप्रदा जान्हवीतीरसंभूतांमृदंमूर्ध्नाबि

३.म्।. मर्निय: विभर्त्ति इपंसोर्कस्य तमोनाशाय निर्मलम् समस्तान्समपरान्पितॄंस्तेभ्यश्चयेपरे नृणां।
२० तारयते गंगा सर्वकामफलप्रदा तयाजलावगाहेन पावयंती त्वरान्जनान् दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा
गंगेतिकीर्त्तिनात् पुनाति पुण्यान्पुरुषान्शतशोथ सहस्रश: यद्द्रच्छेत्सफलं जन्मजीवितं श्रु
तमेवच य:पितॄन्तर्पयेद्गंगामभिगम्यसुरांस्तथा स्नाता च कीर्त्तिताध्याता दृष्टापीनावगाहिता।
गंगातारयते नृणामुभौवंशौविशेषत: जात्यंधैरिवतुल्यास्ते मृतै: पंगुभिरेववा समर्थायेनगच्छं
तिगंगां पुण्यजलांशिवां त्रिकालदर्शिभिर्नित्यं सेवितांऋषिसत्तमै: देवै: सेंद्रैश्चकोगंगांनोपसेवे
तमानव: वानप्रस्थैश्चयतिभि:गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभि: विद्वद्भि:सेवितांगंगांपुमान्कोनामनाश्रये
त् मनोवाक्कर्मभिर्ग्रस्ता:पापै: बहुविधैर्नरा: वीक्ष्यगंगांभवेत्सत्तोप्यधमोनात्रसंशय: उत्क्राम
द्भिश्चय:प्राणै:पुरुषै:श्रद्धयान्वितै: चिंतयेन्मनसागंगांसोपियातिपरांगतिं यावदस्थिमनुष्यस्य
गंगातोयेषुतिष्ठति तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते पूर्वेवयसिकर्माणि कृत्वापापानिये २०

नराः पञ्चाङ्गं गां निषेवंते सयांति परमां गतिं गंगाजलोर्मिभिः पूतः पवनः पुरुषं यदा स्पृशेत्तस्य
पापमानं सद्य एव प्रमार्जति तां गंगां महत्पुण्यां देवीं को नाम संश्रयेन्न दधार शिरसा देवः पार्वतीपतिः
प्राप्य महेश्वरः त्रिषु लोकेषु पुण्यायां गंगायाः प्रथितं यशः या पुत्रान्सगरस्यैतान्भस्मसाद्भूतनयद्दिवं स्वर्थाः
क्लीवा जडाश्च ये गां आपतिता रोगिणोंत्यजाः गंगां संसेव्य पुरुषाः देवैर्गच्छंति तुल्यतां आराध्य तपसोग्रे
ण देवीं गंगां भगीरथः सर्वेषां अनुग्रहार्थाय ह्यानयद्देवलोकतः पुण्यां कस्तां नाश्रयेत्सिद्धिं मायां कामो मागीर
ददां पृथ्वीं वहन्तीं विश्वरूपां शिवामृतां सुरसां सुप्रसादां विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां गंगां गतायै थीशिवा ५
त्रिदिवं गमास्ते ऽरविंदस्तुतां विष्णुपदीं पुराणां सुपुण्यतोयाममलां त्रिमार्गगां सर्वात्मना जाह्नवीं।
ये शपन्नाः ते ब्राह्मणाः स्वसदने संप्रयाता मुक्तिं प्राप्ता ब्रह्मलोकं व्रजंति हरस्य गात्रसंस्पर्शात्पवि
त्रत्वमुपागतां को नाम नाश्रयेद्गंगां अशेषदुरितापहां गंगायां मरणं चैव दृढा भक्तिश्च केशवे ब्रह्मवि
द्याप्रबोधश्च नाल्पस्य तपसः फलं मद्वंशजोपि धर्मात्मा कदा गंगां भविष्यति गांगोदकैः यदा मर्त्याः।
कदा तिथि पितरः पुत्रान्नरकत्त्रयन्तीरवः १ गमिष्यति को नाश्रयेद्धिमपदाग्रजातम्या ५
वो

३.हा. स्नान्विनरन्तर्पयिष्यति तदाजन्मांतरपालं सचधन्यतरोभुवि सहूरस्थोपियोब्रूयात्त्रिसंध्यांनियतः
शुचिः गंगागंगेतिगंगेतिसगच्छेत्परमांगतिं गंगागंगेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि मुच्यतेसर्वपा
२१ पेभ्योविस्णुलोकंसगच्छति मरणेस्मरणंविस्णुःकथंतेत्यंतदुर्लभं तदप्यल्पेनगंगांससेव्यलभ्यते गु कालेन३
णानामेकदेशोयंगंगायाःकीर्तितोमयाः समस्तानिहवक्तुंकाःशक्तोवर्षशतैरपि यथार्णवस्यरत्ना
निमेरोस्वर्णकनकोत्पलाः संख्यातुंनैवशक्यंतेभागीरथ्यास्तथागुणाः भीष्मउवाच इतिपरम
मतिर्गुणाननेकान् शिलोन्छवृत्तेरभिदश्यापगागतान् बहुविधमविधायतथ्यरूपांगगनतलं
द्युतिमान्विवेशसिद्धः शिलोन्छवृत्तिस्सिद्धस्यवाक्येस्संबोधितस्तदा गंगामुपास्याविधिवात्सिद्धिं
प्राप्तःसुदुर्लभां तस्मात्वमपिराजेंद्रश्रद्धयापरयान्वितः गंगामेवनिषेवस्वततःसिद्धिमवाप्स्यसि पा ७
इतिहासमिमंपुण्यंगंगामहात्म्यमुत्तमं यःपठेच्छृणुयाद्वापिसगच्छेत्परमांगतिम् ॥ ॥
इतिहाससमुच्चयेगंगामहात्म्यंनामषष्ठोध्यायः ६ जनमेजयउवाच पितामहस्ययज्ञेतु
धर्मराजस्यधीमतः यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तन्मेब्रूहितपोधन वैशंपायनउवाच शृणुतत्रमहाय २१

त्
ञेयदाश्चर्यमभूत्महत् तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु दीनान्धकृपणेषु च स्तूयमाने महादाने दिक्षु सर्वासु मा
नवैः पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि बिलान्निःसृत्य नकुलः कांचनार्धतनुर्महान् ह
श्चाचेदमुवाचेमां मानुषीं स महास्वनः नकुल उवाच किमेतत्पुष्पवर्षं तु किमेषोऽत्र महाध्वनिः द्वा ३
सक्तुप्रस्थेन नैवायं यज्ञस्तुल्यो नराधिप उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः तस्य तद् द्विजाग्र्यस्य ४
वचनं श्रुत्वा विस्मितास्ते द्विजोत्तमाः समुत्थायाथ ते सर्वे तमपृच्छन् कुतूहलात् द्विजा ऊचुः
कस्त्वमन्यद्भुताकारः कुतो वेहागतो भवान् किमर्थं वा महायज्ञमिमं राज्ञो विगर्हसि नकुल उ
नैवाहं मर्षान्मयोक्तं वा न द्वेषान्न च मत्सरात् यथैव तत्पुरा वृत्तं तत्सर्वं शृणुध्वं द्विजाः उञ्छवृत्तिः द्वि
जः कश्चित्कुरुक्षेत्रे वसेत्पुरा कष्टान्नकालिको नित्यं सभार्यः सहपुत्रस्नुषः तस्मिन्निवसतस्तस्य
म दुर्भिक्षमभवन्महत् कृच्छ्रप्राणो ह्यभूत्तत्र सर्वलोकः क्षुधार्दितः स तदा क्लिश्यमानस्तु सकुटुं
म्बो महातपाः काले काले च संप्राप्ते नाशनं प्राप किंचन कदाचिदथ कष्टे... ण यवप्रस्थमर्जयत् ॥
पा

रु.हा. कृत्वा स्वकं[illegible] विधिवच्चतुर्धा विभजस्तदा ततः कुटुम्बकं वानां तेषां तत्तु द्वमुदितं तन्मात्वा गृहस्था
२२ राणामतिथिः कश्चिदागतः तं पूजयित्वा विधिवत्स विप्रः प्रीतिमानसः प्रोवाच मधुरं वाक्यं मनःसम्प्रह्ला
दकारकं ब्राह्मण उवाच धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे चिंतयतो भवान् संप्राप्तोऽतिथिवेलायां ह्यमी
नूनमस्य वनौ यदः स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ भूयः सुस्वागतं तु ते स्नान्नाद्यं क्रियतां ब्रह्मन्ननुमतो यं प्रविश्य
तां ते गृहाणि गृहिणां धन्यायेषु मार्गश्रमातुराः स्वगृहेष्विव विश्वस्ता विश्रमंतीह वाहृशाः ।
मानवाः अतिथिरुवाच अहो तीव सभाग्यासि तेन स्वस्त्यस्तु गृहमेधिनः येषामशून्या दिवसा गच्छन्त्यतिथि
पूजने तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता एतानि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन देयमा
तस्य शयनं स्थितिः श्रांतस्य चासनं तृषितस्य तु पानीयं क्षुधितस्य तु भोजनं चक्षुर्दद्यान्मनो द
द्याद्वाचं दद्यात्सुभाषितं अभ्युत्थानानुव्रजनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनं नकुल उवाच एवमुक्त्वा
स धर्मात्मानमभ्यर्च्य यथाविधि स्वभार्यां प्रददौ हृष्टो नचत्र[illegible]तेन सः ततो भार्यापि तत्कान्तमाह २२
ति

उवाच ॥५॥

ग्लानानातपस्विनी त्वगस्थिभूतावेपंतीभर्त्तारमिदमब्रवीत् ब्राह्मणउवाच किंविषण्णासि॥

धर्मज्ञेविद्यमाने भुसङ्कष्ट त्वमर्थमतिथेरस्यमद्भागोपिप्रदीयतां ब्राह्मणउवाच कृमिकीटपतंगा

नांमृगादीनांचशोभने स्त्रियोरक्ष्याश्चपूज्याश्चतेनैवंवक्तुमर्हसि धर्मकामार्थकार्याणिशुश्रू

षाकुलसंततिः दारेष्वधीनःस्वर्गश्चपितॄणामात्मनस्तथा [illegible]

बरं [illegible] यासैमहदाशेतिनिनरकंचैवगच्छति ब्राह्मणीसहधर्मचरोधात्रासृष्टोभार्यापतीद्वि

ज तस्मान्महामुनिर्धर्मंमांनवाद्यंकर्त्तुमर्हसि पतिर्हिभार्यापरोधर्मःपतिरेवहिदेवतं पतिरेवपरोब

न्धुःपतिरेवपरागतिः धर्ममर्थंचकामंचयशःस्वर्गतिरेवच पत्योप्रसन्नेस्त्रीसर्वमेनत्प्राप्नोत्यसं

शयं कर्मणामनसावाचायास्त्रीपतिमनुव्रजेत् इहस्थेवमहाभागासादैवैरपिपूज्यते नमय्यात्व

यमुक्तोचमुक्तपूर्वंकदाचन वृत्तमेतद्विदित्वामेत्वंसक्तुंदातुमर्हसि नकुलउवाच ततःपुत्रो

पि
३ हा॰ विनीतात्मापितरंप्राहधर्मवित् त्वत्सार्थमस्यवैतानमद्भागोऽप्रदीयतां किंतस्यजीवितनफलंप्राप्तोयस्या
२३ तिथिर्गृहे शून्यादिवगृहाद्दीनोनिराशः प्रतिगच्छति अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्त्त
ते सतस्मैदुष्कृतिंदत्वात्पुण्यमादायगच्छति ॐ टंकपीड पितानुत्यक्तलोभंविमत्सरः ददातियो
तिथेरन्नंसप्राप्नोतिपरांगतिम् पिताउवाच अपिवर्षशतायुस्त्वंबालएवमतोमम बालानांक्त
ह्वलिप्साचतस्मात्त्वंभुङ्क्ष्वपुत्रक पुत्रेणलोकांजयतिश्रुतिरेषासनातनी पुत्रेणलोकान्जयति
पौत्रेणानंत्यमश्नुते अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपम् त्वयानुजीविनावत्सलोकास्तु
र्विवृतामम नस्माज्जिगीषतालोकान्रक्ष्यस्त्वंसर्वथामया नयोमेसमहत्तंशंहुताविधिवदग्न
यः संततिस्त्वंचमेपुत्रनाहंपुत्रविभेम्यतः प्रायशःपापकारित्वान्मृत्योरुद्विजतेजनः कृत
कृत्याः प्रतीक्षंतेमृत्युंप्रियमिवातिथिं पुत्रउवाच पितागुरुः पितादेवः पिताधर्मस्सनातन २३

ततः तुष्टे पितर पुत्राणां तुष्टाःस्युः सर्वदेवताः शरीरं संपदो दारा विद्या लोकाश्च शाश्वताः यस्य
प्रसादात्प्राप्यंते कोन्यः पूज्यतमस्ततः पूर्ववयसि पुष्णाति पिता पुत्रमिति स्मृतिः उत्तरे पितरं पु
त्रस्तस्मात्सक्तं प्रयच्छ मे नकुल उवाच इत्युक्त्वा च गृहीत्वा तान्सक्तून तिथये ददौ भुक्त्वा तान
पि सर्वांश्च न च तृप्तिमवाप्नुयात् ततः प्रीत्या स्नुषा प्राह श्वशुरं विनयान्विता मद्भागोपि महाभा
ग द्विजायास्मै प्रदीयतां श्वशुर उवाच योषिद्बाले स्नुषे साध्वी नियमव्रतकर्षिता कुलसंततिहेतुत्व
ध्येरक्ष्या त्वं सर्वथैव मे गुरुशुश्रूषया चार्ता क्लामां तपसि स्थितां त्वं दृष्ट्वा दीनवदनांपी
व डितेतीव मे मनः अन्यपानामरोधेन यो यधर्मः क्रियांस्तु मे न तं संतः प्रशंसंति नृणां सज्जनसेवितं ।
स्नुषा उवाच अन्यायत्रोपरुद्धे तेन तेनायं विहितो विधिः मन्यंते नुग्रहेष्यत्र न त्र दोषा न विद्यते म
मत्वं स्वामिनः स्वामी देवताया श्च देवत गुरोर्गुरुगरीयांश्च तन्नैवं वक्तुमर्हसि अनुकंप्येति मां चें
न्वहृष्टा मन्नेति वा पुनः प्रयच्छ भगवन्सक्तून्दीनामनुगृहाण मां नकुल उवाच ततः स्नानपिस
ते

३ःतिः कृतस्तु गृहीत्वातिथये दत्वा भुभुजे चातिथिस्सर्वं नचासौ भुभुजे द्विजः अनुग्रहं मन्यमानः स कृतं
२४ बोमहातपाः धर्मकार्येनियुक्तात्मान चचालाचलोपमः तंशुद्धभावंविज्ञायप्रीतः प्रोवाचसोति
थिः धर्मोहं द्विजरूपेणत्वांजिज्ञासुरिहागतः शमोदमस्तपोदानंशौचमिंद्रियनिग्रहः सत्यंक्षमार्ज
वंज्ञानमित्येतास्तनयोमम ताश्चनित्यंममैवास्तुभक्त्यामेभजतेनरः तस्यभक्तिमतस्तुष्टोगतिमिष्टां
ददाम्यहं यस्मात्तुशुद्धभावेनदत्तमुंछार्जितंत्वया हस्तप्राप्तेनसर्वस्वंतस्मात्स्वर्गमितोव्रज स्व १
र्गस्यास्त्रिदिवशास्सर्वेदिव्याब्रह्मर्षयस्तथा स्तुवंतिदानमेतत्तेविस्मयाविष्टचेतनः सक्तुप्रस्थप
रित्यागात्क्रुद्धाजलदजन्मना यशोमहाजलौघेनलोकास्तुप्लाविनास्त्वया सफलंभवतोब्रह्मा
एवंसफलंनव गगनात्पुष्पवृष्टिश्चपतितानवमूर्धनि तेजःप्रज्ञाबलंधैर्यंक्षुन्नाशयतिदेहिनां
योदुर्जयांतांनामजयतितेनस्वर्गोजितस्त्वयं भार्याः पुत्रः स्नुषासाध्वीनष्ट्वेवात्मासहैवत्यज सर्वान्येता
नियमान्यैत्यक्तानितृणवत्त्वया नतथाप्रीयतेधर्मंदानंदत्तैर्महाधनैः न्यायलब्धैर्यथास्वल्पैः श्रद्धा २४
न्वितः सफलास्तेवैवेदायज्ञातकोसिच येनेदंसमनुप्राप्तंगावंभूतेषुदुर्लभं एतस्मिन्नंतरेराजन्नुवाचद्विजपुंगवे २

सर्वदुःखवार्विनिर्मुक्तोमुदेदेववत्त्रि २४

25

श्नैस्सक्तुप्रस्थे श्रद्धापरमंपापंश्रद्धापापप्रनाशिनी जहातिपापंश्रद्धावान्जीर्णांत्वचमिवोरगः॥
बद्धपश्रद्दयादत्तेनेष्टमाहुर्मनीषिणः वार्यपिश्रद्दयादत्तमानंत्यायोपकल्पते रंतिदेवास्तुधर्मात्मा
पुरानिष्किंचनोभवत् श्रद्धापूतस्तुदत्वापोनाकपृष्ठमितोगतः आत्ममांसप्रसादेनशिविरौशीनरोय
था सक्तुप्रस्थस्यदानेनतेतुल्यमेतत्कथंचन गवांशतसहस्राणिद्विजेभ्यःप्रददौनृगः एकांदत्वागांया
त्येकाकुलासोभवच्चिरं पश्यपदिव्यविमानंतुतवप्राप्तमिदंनिजं स्वर्गंगच्छतदारुह्यसभार्यःससुत
स्नुषः नकुलउवाच इत्युक्तःपरितुष्टेनसाक्षाद्धर्मेणसद्विजः दिव्यंविमानमारुह्यसक्तुदंभौदिवं
गतः ततोहंतेषुयातेषुबिलान्निःसृत्यसत्वरः दिव्यपुष्पसमाकीर्णंसिक्तंतोयैर्विचेष्टयन् अथधर्म
प्रसादोमेमुनेस्तस्यचतेजसा दिव्यपुष्पविमर्दाच्चहेमंपार्श्वमभूदिदं द्वितीयंतुकथंपार्श्वंहेमंस्या
दितिनिश्चयन् तपोवनानितीर्थानियज्ञांश्चाप्यगमंतथा ततोयज्ञमिमंश्रुत्वाधर्मराजस्यधीमतः आ
शयापरयाप्राप्तोनचकांचनतांगतः अतःसमक्षंभवतांवाक्यमुक्तमिदंमया सक्तुप्रस्थेननेवा
यंयज्ञस्तुल्यइतिद्विजः वैशंपायनउवाच इत्येतत्कथयित्वातुद्विजान्नकुलस्तदा ययोयथा

गतेराजंस्तेपिदेवादिवंययुः एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि प्रश्नमेयेमहायज्ञेयदाश्चर्यमभूत्त्व
२।हो। प तस्मान्नविस्मयःकार्यस्त्वपायज्ञेषुपार्थिव विनायज्ञैश्चमुनयस्तपोभिस्त्रिदिवंगताः अद्रोहःसर्वभूतेषु
२५ स्व संतोषःसत्यमार्जवं सर्वेंद्रियजयःक्षांतिस्तपश्चस्वर्गसाधनम् स्वमेवदुःखार्जितमल्पमप्यहो ददातिरा।
जन्ददतांमहाफलम् विहायसक्तुप्रस्थकुटूंमानिस्पृहो जगामसर्वैस्त्रिदिवंपुनर्द्विजः इतिहाससमु
च्चयेसक्तुप्रस्थीयंनामसप्तमोध्यायः ७ युधिष्ठिरउवाच केनमृत्युःगृहस्थेनधर्ममाश्रित्यनिर्जि
तः एतन्मेपृच्छतस्तातयथावद्वक्तुमर्हसि १ भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं।
यथामृत्युर्गृहस्थेनधर्ममाश्रित्यनिर्जितः इक्ष्वाकुवंशजःश्रीमान्राजाभूद्राजसत्तमः दुर्योधनइति
ख्यातःसर्वैस्समुदितोगुणैः तेनर्मदादेवनदीचक्रमेदेवरूपिणी तस्यांसंजनयामासकन्यामोघव
तीतदा तामग्निर्वरयामाससाक्षादद्भुतदर्शनम् प्रादात्सचनृपस्तस्मैएवंसोग्निरामिवाध्वरे तस्यामभू
त्सुतस्तस्यसनाम्नाग्नेयःसुदर्शनः वदान्यःसत्यवाग्दांतोधर्मोविग्रहवानिव अध्यापयन्नामना। स

योऽग्नरगस्यासीत्पितामहः सुदर्शनाय स प्रादात्सन्नाम्ना चौघवतीं सुतां स तया सह धर्मात्मा कुरुक्षेत्रे वस।
द्वशी स मृत्युं गृहस्थो जेष्यामि प्रतिज्ञामकरोत्तदा ततः स धर्मवित्प्राह तां भार्यां धर्मचारिणीं अतिथेः प्र
तिकूलं तेने न कर्तव्यं कदाचन अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादा
य गच्छति सत्यं शौचं तपो दानं दत्तमिष्टं स्मृतं च यत् तस्य सर्वमिदं व्यर्थमतिथिर्यो न मन्यते दूरादतिथयो
यस्य गृहमायांति निर्वृताः स गृहस्थ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहरक्षकाः पुनराह स तु पुण्यानां नराणामिह भामिनी त्री
न्येतान्युपपद्यंते श्रद्धा दातव्यमर्थिनः तुष्टे तिथौ गृहस्थस्य तुष्टास्युः सर्वदेवताः विमुखे विमुखाः सर्वे भवेयु
र्नात्र संशयः तस्मात्तोषयितव्यो हि नित्यमेव त्वयातिथिः आत्मनः प्रदानेन नात्र कार्या विचारणा निष्क्रो
कल्याणि त्वयि ३ नेम त्वयि सन्निहिते गृहे नातिथिः सेव मन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव एतावदेव नारीणां धर्मः प्रोक्तो मनीषिभिः मनो
वाक्कर्मभिर्नित्यं कार्यं भर्तुर्हितं प्रिये कर्मणा मनसा वाचा या स्त्री पतिमनुव्रता सा भर्तृलोकमाप्नोति कीर्तिं
च महतीं भुवि तमब्रवीदोघवती भर्तारं विनतान्विता प्रणिपत्य शुभाचारा श्रद्दधानं मधुरया गिरा ओघवत्युवाच
या

श्रुत्वैव तद्वचनं तस्मा उग्घवत्याः सुदर्शनः श्रमन्यत् जितं मृत्युं तद्वाक्यं मततनोमितः ४

१०हा नमेत्वद्वचनात्किंचिदकर्तव्यंमहाव्रत स्त्रीणांहिपरमोधर्मोभर्तृवाक्यानुपालनं ग्रहोतीवसभाग्याहंय
२६ स्मामेत्वंतपोधन धर्मानुपदिशस्येवंदुर्त्तैर्याऽदुष्कृतात्ममाः भरणाद्धासिमतीमेपालनंच्चपतिस्मृता प्रीतिप्र
दानात्सुखदःप्रज्ञादानाच्चधर्मदः कामार्थोसंवदःपुत्रःकीर्तिःलोकाच्चशाम्बताः यस्यप्रसादात्प्राप्यंतेको
त न्योवस्तुतोधिकः भीष्मउवाच कदाचित्तंजिगीषतमातिथ्यानसुदर्शनम् पृष्ठतोह्यागमन्मृत्युरंध्रान्वे
षणतत्परः ततःकदाचिदिध्मार्थंगतेतस्मिन्महात्मनि अतिथिर्ब्राह्मणोद्धेत्यानाम्नाचोग्घवतींसती प्राहेदंवच
नंधीमांस्तांराजन्धर्मचारिणीं पतिव्रतांमहाभागामेकांतेसमुपस्थितां ब्राह्मणउवाच त्वदर्थमतिथिःप्राप्तः
तत्कल्याणिभजस्वमां प्रमाणंयदिधर्मस्तेगृहस्थाश्रमसंमतः अतिथिःपूजितोयद्वैध्यायतेमनसाशुभे ।
तत्क्रतुशतेनापितुल्यमाहुर्मनीषिणः भीष्मउवाच ततःसाछंदयामासविमन्यैबहुभिर्वरैः नान्यद
त्मप्रदानाद्ब्रह्मन्सर्वत्रैववरमीप्सितं तस्मायमत्वानिर्बन्धंस्मृत्वाभर्तुर्वचस्तदा ब्रूहितांतेनसार्धंतुरहस्युपविवेशसा
ग्रथेध्मानिसमादायपावकस्यहुतस्तदा स्वाश्रमद्वारमागत्यतांभार्यासमुपाक्रयत् ततस्ताब्रवीद्दित्तासाध्वी
स्पृष्टाविप्रेणपाणिना उच्छिष्टास्मीतिविज्ञायभर्तुर्वोचंह्रियानाददत् सततस्यस्तनोविप्रतमुवाचातिथिर्हिमो २६

यथेष्टं रमयन्तेषा पत्नी तं चाप्यतद्गृहं अथास्मिन्नन्तरे मृत्युरेवं सुदर्शनम् हीनशक्तिस्समद्यो नेहहनिष्यामीति चिंत
यन् सुदर्शनस्तु तः कृत्वा कर्म ततः मनसा गिरा त्यक्तोषस्तु तत्कोपश्च प्रहृष्टात्मा ब्रवीदिदं सुदर्शन उवाच सु
दर्शनेतत्त्वविप्रर्षे प्रीतेत्तुपरमां मम गृहस्थस्य परो धर्मः सर्वे याति थिपूजने अतिथिं पूजयेयस्तु श्रद्धया परया ग
दृगा२ ही सपत्न्यत्रिदिवं प्राप्तः पूज्यते त्रिदिवेशेश्वरं प्राणाहि मम दारस्य यच्चान्यद्धनं तु विद्यते अतिथिभ्यो मया देयमि
ति मे व्रतमाहितं यथा च वनात्तावामिमये वाक्समुद्गतो सत्येनानेन मां देवाः पालयंतु दहंतु वा अग्नेवं सर्वभू
तानां विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः जानाति सर्वभूतानां हृदयावस्थितं च यत् भीष्म उवाच ततो भूतस्समहानादो
देवानां साधु साध्विति पपात पुष्पवर्षं च तस्य मूर्ध्नि महात्मनः अथोटजाद्विनिष्क्रान्तः स विप्रः प्राह पावकिं।
धर्मोहं हि द्विजद्रूपे नत्वां जिज्ञासुरिहागतः देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः सर्वेन शक्ताः यं जेतुं सोयका
मात्मितः त्वया जितः आत्मनः सहजो येन कष्टकामो रिपुर्जितः जितस्तु दुर्जयश्चापि मृत्युः लोकभयंकरः।
कूटस्थं द्रहस्तो हित्वा मयं नित्यमन्वगात् नचापि कस्य चिच्छक्तिः स्वेलोक्ये पापचेतसः पतिव्रता मिमां सा
मत्युरुघतदंडस्तु नेराशंपरं सप मो८

भग गृहस्थस्यातिथिर्धर्मो गृहस्थस्यातिथिर्गुरुः

ने

३.हा. धीमस्त्वं कीर्तिनुमच्युत पावनार्थं तु लोकानां मायमेषा भविष्यति अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति
२७ भीष्म उवाच इत्युक्त्वा धर्मवान्धर्मस्तत्रैवांतरधीयत सुदर्शोपि धर्मात्मा जितं मृत्युममन्यत ततो वाजि
सहस्रेण विमानं युक्तमद्भुतं ओघवत्या समारुह्य सत्यलोकं जगाम सः एवं गृहाश्रमस्थेन कुर्वताति
ने थिपूजनं सुदर्शनराजेंद्र जितो मृत्युर्जितात्मना गृहस्थस्यातिथिर्देवो गृहस्थस्यातिथिः पिता न
स्मात्सर्वप्रयत्नेन गृहिणात्महितैषिणा पूजनीयोतिथिर्नित्यं श्रद्धदानेन देववत् न्यायं वा ब्राह्मणो
भोत्यवदन्यन्यायमेववान् तुष्टस्तस्याश्रमसंतप्रस्तुतं तत्कथं विशेषतः न भुंक्ते ह्यत्र नामाणो न स्वा
ध्यायं स्तुतेनतपः याचितो ब्राह्मणेनान्नं दयादेवाविचारयन् अल्पं वा ब्राह्मणो भुंक्ते बहु भुंक्तेऽथवा पुनः।
विसर्जयेत्तथैवैनं न वक्तव्यं यदप्रियं इदं यः शृणुयान्नित्यं पठेद्वा श्रावयेदपि सुदर्शनस्य चरितं पुण्यं
गतिमवाप्नुयात् अखंडितातिथ्यमनेकसंपदं प्रदर्शयन्नः पुण्यपहृतो सुदर्शनः गृहान्सुदारांश्च तया २७

न्यदर्शिनी निवेशयामास हुताशनात्मजः इतिहाससमुच्चये सुदर्शनोपाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ८
युधिष्ठिर उवाच कीदृशैः कर्मभिः प्रेत्य तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि केदृशो यातनां घोरे नरके देहिनां भवेत् ॥
भीष्म उवाच ब्राह्मणं पूर्वमुत्सृज्य ये द्विजा लोभमोहिताः कुकर्माण्युपजीवंति ते वै निरयगामिनः ना
स्तिका भिन्नमर्यादाः कदर्या विषयात्मकः दांभिकाश्च कृतघ्नाश्च ते वै निरयगामिनः ब्राह्मणेभ्यः
प्रतिश्रुत्य न प्रयच्छंति ये धनं ब्रह्मस्वानां च हर्तारस्ते वै निरयगामिनः प्रतिबद्धप्रलापाश्च ते वै नि
रयगामिनः ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च वंचकाः परस्त्रियाभितप्यंते ते वै निरयगामिनः परेषु प्रा
णिहिंसायां ये नराः सदा प्रव्रज्यावसिता ये च ते वै निरयगामिनः कूपेषु जलहर्तारो वापीनां च परंत
प रथ्यानां चैव भेत्तारो ते वै निरयगामिनः प्रव्रज्यदूषका राजन्ये चाश्रमविदूषकाः वेदानां दूषकाश्चैव
ते वै निरयगामिनः आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम् न चिंतयंति ये मोहात्ते वै निरयगामिनः

निरताः

रे॰हा॰ ब्राह्मणानांचगवांचैवकंन्यानांसुहृदांतथा येत्यजंत्यन्यकार्येषुतेवैनिरयगामिनः सर्वभूतेष्वविश्वस्ताःस
२८ र्वभूतेषुनिर्दयः सर्वबन्धषुयेत्याज्यास्तेवैनिरयगामिनः आगतान्भोजनार्थंयेब्राह्मणान्हूतिकारितान् ।
निंदंतियेमहाराजंतेवैनिरयगामिनः वेदवृत्तिगृहच्छेदंप्रीतिछेदंतुयेनराः कुर्वंतिब्राह्मणानांचतेवैनिरयगा
मिनः अनन्यशरणांभार्यांत्वृतुकालव्यतिक्रमात् सतीनांचपरित्यागात्तेवैनिरयगामिनः केशविक्रयकाश्चैवविष
विक्रियकास्तथा अभक्ष्यभक्ष्यकायेस्युस्तेवैनिरयगामिनः आशयाश्रमनुप्राप्तंक्षुत्तृषाश्रमकर्षितम् येतिथिं
नानुमन्यंतेतेवैनिरयगामिनः मद्यमांसरतायेचगीतवाद्यरतास्तथा द्यूतसंगरतायेचतेवैनिरयगामिनः अयो
नौचवियोनौचपशुयोनौचभारत समुत्सृजंतियेशुक्रंतेवैनिरयगामिनः येभिगच्छंतिरागान्धास्त्रानारीरजस्व
लाम् पर्वस्वप्सुदिवाचैवतेवैनिरयगामिनः येशरीरमलान्यग्नौप्रक्षिपंतिजलेतथा उद्यानेपथ्यगोष्ठेवातेवैनिरय
गामिनः स्त्रीधनान्युपजीवंतियेनरास्त्रीजितास्तथा स्त्रियश्चैवनरक्षंतितेवैनिरयगामिनः शस्त्राणांयेचकर्ता
रःशल्यानांधनुषांतथा विक्रेतारश्चराजेंद्रतेवैनिरयगामिनः अनाथंकृपणंदीनंरोगार्तंवृद्धमेवच नानुकंप २८

तियेमूढास्तेवैनिरयगामिनः नियमान्समुपादाययेपश्चादजितेंद्रियाः लोपयंतिक्रियांतांतुतेवैनिरयगामिनः ॥
भागिनःस्वर्गलोकस्यसंप्रोक्तास्तान्निबोधमे सत्येनतपसाक्षांत्यादानेनाध्ययनेनच येधर्ममनुवर्तंतेतेनराःस्वर्ग
गामिनः अथस्वर्गगमने मातापित्रोश्चशुश्रूषायेकुर्वंतिसदादृताः वर्जंतिदिवास्वप्नंतेनराःस्वर्गगामिनः
सर्वहिंसानिवृत्तायेनित्यंसर्वसहाश्चये सर्वस्याश्रयभूताश्चतेनराःस्वर्गगामिनः शुश्रूषाभिस्तपोभिश्चश्रुतमाद
यभारत येप्रतिग्रहनिःस्नेहास्तेनराःस्वर्गगामिनः भयात्क्रूशायात्तुयाशोकाद्दारिद्र्याद्व्याधिकर्षितान् नैवंगच्छंतिये
दान्यंतेनराःस्वर्गगामिनः सहस्रपरिवेष्टारास्तथैवचसहस्रदाः त्रातारश्चसहस्राणांतेनराःस्वर्गगामिनः स्त्रा
द्याश्चरूपवंतश्चयौवनस्थाश्चभारत अन्नानांवाससांचैवतेनराःस्वर्गगामिनः येयाचिताप्रहृष्यंतिप्रियंदत्वाव
दंतिच त्यक्तदानफलेच्छायेतेनराःस्वर्गगामिनः सुवर्णस्यदातारोगवांभूमेस्तथैवच निवेशनानांधान्यानांरसा
नांचपरंतप स्वयमुत्पाद्यदातारस्तेनराःस्वर्गगामिनः द्विषतामपियेदोषान्नवदंतिकदाचन कीर्तयंतिगुणांश्चै
वतेनराःस्वर्गगामिनः येपरेषांश्रियंदृष्ट्वानतप्यंतिकदाचनः विमत्सराः प्रहृष्टाश्चाभिनंदंतितेनराःस्वर्गगामिनः

ना   येनराक्षसाविद

इ.हा. प्रवृत्तौचनिवृत्तौचवेदशास्त्रोक्तवर्त्मनि ते आचरंतिमहात्मानस्तेनराःस्वर्गगामिनः येनाभ्यासाज्जडावेदंनजानं
निवचोप्रियं प्रियवाक्यंविजानंतस्तेनराःस्वर्गगामिनः वापीकूपतडागानांप्रपानांदेववेश्मनां आरामानांचर
२९ क्तीरस्तेनराःस्वर्गगामिनः यस्मिन्कुस्मिन्कुलेजाताबहुपुत्राःशतायुषः सानुक्रोशाजितक्रोधास्तेनराःस्वर्गगा
मिनः अवन्ध्यंदिवसंकुर्याद्धर्मैर्येकेनसर्वदा व्रतंकुर्वंतियेनित्यंतेनराःस्वर्गगामिनः परंपरगृहीतंचतृण
मप्याटवीगतं मनसापिनहिंसंतितेनराःस्वर्गगामिनः येचशत्रुभयत्रस्ताब्राह्मणान्गाश्चियस्तथा सर्वेचपरि
रक्षंतितेनराःस्वर्गगामिनः आहवेषुचयेशूरास्स्वाम्यर्थेत्यक्तजीविताः भर्तृभक्ताःकृतार्थाश्चतेनराःस्वर्गगामिनः
मनसाचेंद्रियाणांचनित्यंसंयमनेरताः त्यक्तशोकभयक्रोधास्तेनराःस्वर्गगामिनः गंगायांपुष्करेतीर्थेगयायां
चविशेषतः पितृपिंडप्रदातारस्तेनराःस्वर्गगामिनः एकामंकुणदंशादीन्येजंतून्वैदंतान्सुतःपुत्रवत्परि
रक्षंतितेनराःस्वर्गगामिनः तीर्थसेवारताःशांताःसाधुसेवारतास्तथा सर्वद्वंद्वसहाधीरास्तेनराःस्वर्गगामिनः २९

स्वत्वानंचयथोक्तेनविधिनासंचयंतिये सर्वसहादानात्तेनरास्स्वर्गगामिनः कर्मणामनसावाचानोपताप
यंतेपरं सर्वथाशुद्धभावेनतेनरास्स्वर्गगामिनः येनराःपरदारांश्चकर्मणामनसागिरा रमयंतिनतेतुष्टा
स्तेनराःस्वर्गगामिनः निंदितान्येनकुर्वंतिकुर्वंतिविहितानिये आत्मशक्तिंविज्ञायतेनरास्स्वर्गगामिनः एत
तेकथितंसर्वंमयातत्त्वेनभारत स्वर्गतिर्यग्गतिश्चैवप्राप्यतेकर्मभिर्यया नरःपरेषांप्रतिकूलमाचरन्
प्रयातिघोरंनरकंसुदुस्सहं सदानुकूलस्यनरस्यजीवितं सुखावहंमुक्तिरहरस्थिता : ॥ :
इतिहाससमुच्चयेस्वर्गनरकगमनंनामनवमोध्यायः ९ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञ
सर्वशास्त्रविशारदः शरणंपालयंत्यस्ययोधर्मस्तंवदस्वमे भीष्मउवाच महाधर्मोमहाराजन्शरणा
गतपालने धर्मनिश्चयतत्त्वज्ञाएवमाहुर्मनीषिणः शिविप्रश्नस्त्वयोराजन्राजनःशरणागतान् परिपा
ल्यमहात्मानस्सुसिद्धिंपरमांगतः श्रूयतेहिकपोतेनशत्रुःशरणमागतः पूजितश्चयथान्यायंस्वमांसै
श्चापितर्पितः युधिष्ठिरउवाच कथंपुराकपोतेनशत्रुश्शरणमागतः स्वमांसैःपूजितःकाचसपत्नीप्रा
प्नुयाद्गतिं भीष्मउवाच शृणुराजन्कथामेवसर्वपापप्रणाशिनीम् नृपतेर्मुचुकुंदस्यकथिताभार्गवे

३ःहा। ण्या कश्चिन्नापि समाचारः पक्षिणां कालसंमितः । विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः काकाभः
काकवर्णाभो रूक्षः काकस्वनस्तथा । यवमेधाः कृशग्रीवो ह्रस्वपादो महोदरः । नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबंधी
२० च नबान्धवः जनैः सर्वैः परित्यक्तास्तेन रौद्रेण कर्मणा येन नृशंसो दुरात्मानुः प्राणिनां प्राणिहारकः इदि
जनीया भूतानां व्यालावृ बभूवेति ते सैवाहारकमादाय सर्वान्पक्षिगणान्दिशि बबाधे पक्षजालेन व
नेगत्वा नराधिप एवं हि वर्तमानस्य तथा दीर्घस्य दुरात्मनः जगाम सुमहान्कालो न च धर्ममबुध्यत नि
प्राण त्यैं बधेयु क्रीडमानो साहारस्तनिर्दयः तस्य भार्या सहायस्य भ्रमतस्तस्य कानने दैवयोगाद्विमूढस्य नान्या वृ
त्तिर्व्यरोचत ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य च भारत पंक्तिवहद्दावाग्नेस्तु महान्वातसंभ्रमः मेघसं नप ५
कुलमाकाशं विद्युन्मंडलमंडितं संछन्नं हि [illegible] मुहूर्तेन नौसार्थेनेव सागरं वारिधारासहस्रैश्च
प्र वर्षस्तु शतक्रतुः क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धरां ततो धाराकुलाकाले संभ्रमान्नष्टचेतनः
स तामस्सो वने तस्मिन्नाकुलेनान्तरात्मना नैव निम्नं स्थलं वापि स वीविंदे विहंगहा पूरितो हि जलौ ति
घेन तस्य मार्गे तु स वै पक्षिणो वातवेगेण भीता लिल्युस्तथापरे मृगास्सिंहाश्च स्थलमाश्रित्य २०

वे शीता बहुरूप वराह ।

कपोतीलुब्धकादीनांमर्त्यनामनास्त्येनारः

ग्र ग्र

शेरते महत्तावातवर्षेणलज्जाक्षिनातेवनौकसः भयार्तश्चक्षुधार्तश्चकाष्ठभूतोहिलुब्धकः आर्णार्थवि
वमेतसोजगामसद्रुतलतः सोपश्यत्पतितांभूमौकपोतींशीतविक्लवां एवमार्तोपिपापात्मासतांपंचरके
दिषत स्वयंदुःखाभिभूतोपिदुःखंयः कुरुतेपरे पापात्मापापकारित्वान्नसदुःखाद्विमुच्यते सोपश्यद्घनख
ण्डेषुमध्येनीलंवनस्पतिं सेव्यमानंविहगानैकैश्छायावासफलार्थिभिः धात्रापरोपकारायतंसाधुमिवनिर्मितं अ
थाभवत्क्षणेनैववियद्विमलतारकं महत्सरइवोत्फुल्लंकुमुदैश्छुरितोदकं ताराभिःकुमुदाकारैराकाशंनि
र्मलंमहत् घनैर्मुक्तंततोदृष्ट्वालुब्धकःशीतविक्लवः दिशोविलोकयामासवेलांचैवदुरात्मवान् दूरेग्रामंनि
वासश्चतस्माद्देशादितिप्रभो कृतंबुद्धिर्वनेतस्मिन्वस्तुंसरजनीतदा सांजलिःशिरसाकृत्वावाक्यमाहवनस्पतिं
गतोस्मिशरणंतेषांयेवसंतिवनस्पतौ सशिलायांशिरःकृत्वापर्णान्यास्तीर्यभूतले प्रसुप्तोलुब्धकस्तत्रशी
तेनार्तोयथाक्षुधा दुःखेनमहताविष्टस्ततःसुष्वापपार्थिव भीष्मउवाच अथतस्यतरोःस्कन्धेकपोत
स्सुचिरोषितः सभार्ययाचिरायातांपर्यदेवतदुःखितः आसन्नजलधरात्स्पृष्टासपत्नीपर्यतप्यत ॥
पूर्वमेवगतातस्यभार्याचरितुंनचागमत् । वन कामशोकाभिसंतप्तःकपोतीसानुचिन्तयत् ।

आर्तार्थसर्वभूतानांपदिङ्क्षणाचविशेषितः ८

इ॰ह्मि
३१

कपोतउवाच वामवर्षेम्ब्रितानासीन्नचागछुतिमेप्रिया किंतत्कारणंयेनसानाद्यापिनिवर्त्त
ते पीनोरस्कास्तुमध्यीवाचित्रांगीमधुरस्वना यदिनायातिमेकांताजह्योहंजीवितंततः ग्र
पिस्वस्थिमवेत्तस्याः प्रियायावनदेवताः तयाविरहितंह्येतःशून्यमद्यगरहंमम पुत्रपौत्रवधू
भृत्यैराकीर्णमपिसर्वतः भार्याहीनंगरहस्थस्यशून्यमेवमतंगरहं नगरहंगरहमित्याहु
र्गरहिणीगरहमुच्यते गरहंचेद्गृहिणीहीनंहीनंयथारण्यंतथागरहं यदिनारक्तनेत्रांताशुभां
गीप्रियवादिनी अद्यापायातिसत्कांतानकार्यंजीवितेनमे नभुंक्तेमयाभुंक्तेसाममभार्या
चसुव्रता स्थितेभवतिसातीन्नाशेनेचशायितेमयि हृष्टेभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता
प्रोषितेदीनवदनाक्रुद्धेचप्रियवादिनी पतिव्रतापतिप्राणापत्युःप्रियहितेरता यस्यस्यादी
दृशीभार्यासधन्यःपुरुषोभुवि वृक्षमूलेपिदयितायत्रतिष्ठतितद्गृहं प्रासादोपितयाहीनः ३१
यस्यनास्तिगरहेभार्यागरहंमुदयितादायिनी नजीवतिध्रुवंसोथमत्तकल्पस्तरस्तनः अद्यात्रिमप्रेमरसाविमलालसगामिनी ४५
अप्रागेपिटसंसारेना...

सति श्रोतं तु धार्त्तं च जानीनेमां तपस्विनी १ 32

कांतारसदृशो भुवि धर्मकामार्थकार्येषु भार्या पुंसस्सहायिनी विदेशगमने चास्य सैव वि-
श्वासकारिणी अनुरक्ता हिता चैव भक्ता स्निग्धा पतिव्रता तया रोगाभिभूतस्य नित्य-
कृच्छ्रगतस्य च नास्ति भार्यासमो बन्धुः नास्ति भार्यासमः सुहृत् नास्ति भार्यासमं लोके
नरस्यार्तस्य भेषजं यस्य भार्या गृहे नास्ति सुवृत्ता प्रियवादिनी अरण्यं गेनतव्यं यथारण्यं नेन ४
तथा गृहं कपोती उवाच अहो तीव सुभाग्याहं यस्या मे दयिता [illegible] पतिः असतो वा सतो
वापि गुणानेवं प्रभाषते नासा स्त्रीत्यभिभाषेत यस्या भर्ता न तुष्यति तुष्टे भर्तरि नारीणां
तुष्टाः स्युः सर्वदेवता दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तवकालता भस्मीभवतु सा ना-
री यस्या भर्ता न तुष्यति शृणुष्वावहितः कांत यत्त्वं वक्ष्यामि ते हितं प्राणैरपि त्वया नि-
त्यं संरक्ष्यः शरणागतः एष शाकुनिकः शेते तवावासं समाश्रितः शीतार्तश्च क्षुधा

श्रीबृहद्भाग एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा चकरुणं वाक् गृहीता शाकुनिकेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ५

सं २

१'ह्रा' नैवहत्याभस्मैसमाचर योहिकांतद्विजंहन्यात्स्वलोकसमानरं शरणागतंचयोहन्या
३२ तुल्यंतेषांचपातकं अप्रणोद्योतिथिस्सायेस्तुर्यदोगृहमेधिनां कालेप्राप्तस्त्वकालेवा
नास्यानश्नन्गृहेवसेत् यस्मायमतिथिंप्राप्तंयथाशक्त्यानपूजयेत् सतस्यदुष्कृतिंदत्वा
पुण्यमादायगच्छति सर्वात्मनागृहेस्थेनसंपूज्योतिथिरागतः सहितस्यपरोधर्मउच्य
मोन्यउच्यते माचास्मैत्वंकृतदोषमहंधनसमुद्भवं सकृतैरेवबद्धाहंप्राकृतैःकर्मबंध
नैः दारिद्र्यंरोगदुःखानिबन्धनंव्यसनानिच आत्मापराधवृक्षस्यफलान्येतानिदेहि
नां नरास्ताहस्वदुःखानांनचहर्ताकदाचन सुकृतान्येवभुंजंतिदुःखानिचसुखानिच।
परोददातिदुःखानिप्रहृष्टोयोहिहत्यानृणां रोगदुःखानितीव्राणितान्येषांप्रददास्यति
तस्मात्त्वंदोषमुत्सृज्यमहदन्यसमुद्भवं धर्मेमनःसमादायपूजयैनंयथाविधि उपका ३२

रिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य के गुणाः । अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ अपकारि
ष्वपि सदा साधु साधिवृत्तिर्वर्तते । छेत्तारमपि गन्धेन सुवासयत्येव चन्दनम् ॥ भीष्म उवाच ।
सापत्न्यमित्थं वचः श्रुत्वा तत्तु धर्मसमन्वितम् । हर्षेण महता विष्टो बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ने
वैशाकुनिके दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । उपगम्य ततः सज्जो कपोतः प्राह लुब्धकं ॥ कपोत उवा
च । भद्रं स्वागतं तेस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ यद्ब्रवीतु भवानद्य तत्करोमि यदि क्षमि ।
प्रणयेनैव ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणमागतः । संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ अद्यस्यांत
म विज्ञातमतिथिं कृत्यि पालिते । यो न पूजयते भ्रातमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥ शरणागतस्य कर्त
व्यमातिथ्यमिह यद्वेन । न रक्षा भयदानेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ पंचयज्ञांतु यो मोहान्न क
रोति गृहाश्रमी । ~~नस्यायं~~ च परो लोको भवति शाश्वतः ॥ न ब्रूहि त्वं हि विश्रान्तो यच्च त्वं
नस्यानायं न परो

दाय

३१ कमिच्छसि तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा शोके त्वं मनः कृथाः भीष्म उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्यु
वाच विहंगहा बाधते खलु मां शीतं तस्य त्राणं विधीयतां स गत्वांगारकं मानयामास
३२ पावकं ततः शुष्केषु तं माशु समदीपयत् स संदीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतं प्रता
पयस्व विश्रब्धस्त्वं मात्राणएव कृतो भयः एवमुक्त्वा ततः पत्नी पर्णान्यानीय भूतले यथाशु
ष्कानि यत्नेन ज्वलनार्थं समानयत् स अग्नेः प्रत्यागतः प्राणस्ततः प्राह विहंगहा आहारं दे
हि मे शीघ्रं मे क्षुधाक्रान्तं मां सबाधते स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहंगमः कपोत उवाच
न मेऽस्ति विभवः कश्चिद्येन ते नाशयेत्क्षुधाम् उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनेचराः।
संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव कानने करोमि प्रत्यहं तात चंचुप्राप्तोदरस्य रणम् नि
स्वस्य साधो पौरुषः स्वमर्पितस्यो पजायते यद्यर्थिनो भवेन्नाशः क्व सजीवेद्दुष्कृतेन ततः पिकमा ३३
पिंगि मां यो निमस्मा वं य स्या जा तो स्मि लब्धके २ ६

उपकृतकर्माणोह्यर्थेव्यर्थजीवितं योहंविधात्राविहितः केवलात्मोदरंभरः सहस्रंभरतेकश्चित्तमन्ये
द्रष्टापरे ममत्वकृतपुण्यस्यदीनस्यात्मापिदुर्भरः कामंसर्वजनादीभ्यः स्वामहंफलमादयः माभूवंनि जी
र्धनोदीनः केवलात्मोदरंभरः पुष्पपत्रफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः धन्यामहीरुहायेषांविमु
खायांतिनार्थिनः एकस्याप्यतिथेरन्नंयः प्रदातुंनशक्नुयात् तस्यानेकपरिक्लेशोगृहंकिंवसतःफलं न
त्वयासाधयामेतच्छरीरंव्यर्थजीवितम् यथानभूयोवक्ष्यामिनास्तीत्यर्थिमागते भीष्मउवाच सवि न
चिंत्यैवमात्मानंतत्रलब्धकंपुनः उवाचतर्पयिष्येत्वांमुहूर्तंप्रतिपालय देवतानामृषीणांसंवादेषुपुनः च ६
पुनः ज्ञातपूर्वेष[illegible]धर्मोमहाननतिथिपूजने स्वदूराद्दाशयायासंतक्रूरत्समोश्रमकर्षितं [illegible]जयत्यतिथिं
यस्तुविरूपः ह्यनु [illegible] × एवमुक्त्वासधर्मात्माप्रहृष्टेनांतरात्मना तमग्निंत्रिःपरिक्रम्यप्रविवेशासवेश्म
वत् लुब्धकोपहृतंहृष्ट्वापरोर्थं त्यक्तजीवितं तत्याजपंक्तिणोबद्धान्विगर्ह्यस्वात्मजीवितं लुब्धकउवाच
रेवसः २

कि॰ ४

श॰ह॰ किमिह शोन्नशोसेन मयाज्ञतमबुद्धिना यावज्जीवमिदंपापंहृदयंमेप्रधावति यःकरोतिरेनःपापंनस्मा

३४ त्माद्ध्रुवमप्रियः आत्मनाहिकृतंपापमात्मनैवोपभुंजते पापंचिंतयनेयस्तुब्रवीतिचकरोतियः स

पापनिरतोनित्यंपापयोनिषुजायते पूर्वप्रदेशाःशुचयःपरिहर्तव्यतोगतः अस्पदेहस्यदोरात्स्यात्सप्रप्य

प्रमशानंता नेन्नस्करादयः यस्तेतेपापिचरणोम्लेच्छीकुर्यादसंस्थितः सकायःपरपीडार्थंधार्यतेशतिकोगुणः सोहंपाप

स्तुतादयः रतस्तैवपापचारवतस्तथा पतिष्यामिमहाघोरेनरकेनात्रसंशयः क्रिमयोभस्मविष्टावानिष्ठायस्यय

मीदृशी कयेकायस्यनस्यार्थेपापानिकुरुतेनरः कस्यंतुपापकर्माणोनराराविषुशेरते मरणांतरितायेषां

घोरानरकवेदना अहोखलुकपोतेनस्वदेहंसंप्रयछता प्रतिथ्यधर्मःसुमहांदर्शितोगरहमेधिना धि

क्मांदुष्कृतकर्माणांपापिष्ठंजीवघातकं अभंकर्मपरित्यज्ययोहंहिंसातेरःसदा योहिंस्रकानिभूतानिहिन

स्त्यात्मसुखेच्छया सजीवन्नेवहिमृतोनक्वचित्सुखमिपते नूनंममनृशंसस्यकपोतेनमहात्मना प्रयः

कृतासमांसामित्यधादेशःप्रदर्शितः अप्रपभ्रतिदेहंस्वंसर्वभोगैर्विवर्जितं तोयमल्पमिवग्रीष्मशोशा ३४

प

न शैलः नापि चाश्रमः २
...त्मा पुनाति पापानि २

देहं संसर्गभोगैर्विवर्जितं तोयं सत्त्वमिव ग्रीष्मः शोषयिष्याम्यसंशयम् शीतवातातपसहं कृशास्थमलि
नत्वचा उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमं नापः पुनंति पापानि यद्वि पापान्निवर्तते आत्मैव ह्यात्मनो
बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो
निवारयेत् तस्माद्धितं नरः कोन्यो य एनं वभाषिष्यति भीष्म उवाच: दृश्यं धर्मप्रभावेन धार्मिकेन समं
गतं धर्मे बभूवास्तिमतिः पापस्यापि युधिष्ठिर: ततो यष्टिं शलाकां च पंजरं द्वारकं तथा बभंज लुब्धको
दीनां कपोतीं च मुमोच सः लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाग्नौ पतितं पतिं कपोती विललापार्ता शोकसंतप्तमा
नसा कपोती उवाच नाहं ते विप्रियं कांत कदाचिदपि संस्मरे सभाग्या लभते नारी गुणाढ्यं त्वाहृशं पतिं
पुष्पितेषु द्रुमाग्रेषु नदीनां निर्झरेषु च कन्दरेषु च शैलानां रमिताहं त्वया सह विना त्वया न जीविष्ये त्वण
मेकमपि प्रभो दीनायाः पतिहीनायाः किं नार्याः जीवने फलं मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः अ

धना

३'स मितस्यचदातारंभर्तारंकानपूजयेत् अपिकोटिसुतानारीबहुपुत्राचवेचरे शोच्याभवतिवन्ध्यानाप
३५ तिहीनातपस्विनी गन्धैर्माल्यैस्तथाधूपैर्विविधैर्भूषणैरपि वासोभिःशयनैश्चैवविधवाकिंक
रिष्यति वैधव्यमहाशोकदुःखंस्त्रीणामन्यन्नविद्यते पापात्ताविमोषितार्यस्तुम्रियंतेभर्तुरग्रतः की
दृशंनामनेदुःखमतःकष्टतरंभवेत् भविष्यत्यपरंदुःखंयन्मेप्राणान्हरिष्यति नातंत्रीवाद्यतेवीणाना
चक्रोऽक्रमनेरथः नापतिःसुखमाप्नोतिनारीवन्धुशतैरपि मानोदर्पस्त्वहंकारःकुलपूजाचवन्धुषु
दासभृत्यजनैःपूजावैधव्येनप्रणश्यति दरिद्रोव्यसनीवृद्धोव्याधितोविकलस्तथा पतितःकृपणो
वापिस्त्रीणांभर्तापरागतिः नास्तिभर्तृसमोधर्मोनास्तिभर्तृसमःसुहृत् नास्तिभर्तृसमोनाथोना
स्तिभर्तृसमःगतिः भीष्मउवाच एवंविलप्यबहुशःकृपणातीवदुःखिता पतिव्रताचसादीप्तं
प्रविशेवेहुताशने ततोदिव्यांबरधरंदिव्याभरणभूषितं दिविदिव्यविमानस्थंभर्तारंसंददर्शसा ॥ ३५

न ।

कपोतोपि च तां दृष्ट्वा कपोतीं दिव्यरूपिणीं हर्षेण महताविष्टः परिष्वज्येदमब्रवीत् कपोतउवा
च अहो मामनुगच्छंत्या कृतं साधु शुभे त्वया तत्क्षणमात्रेण दुःखेन हत्वा मर्त्येन मार्जिते तिस्रः को
ट्योर्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति व्यालग्राही यथा
व्यालं बलादुद्धरते बिलात् तद्वद्भर्तारमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते दुष्टं वा यदि वा दुष्टं सर्वपापरतं तथा।
भर्तारं तारयत्येषा भार्या धर्मेण निष्ठिता भीष्म उवाच एवमुक्त्वा स धर्मात्मा कपोतः सह भार्यया दिवि दि
व्यविमानस्थो मुमुदे देववच्चिरं लुब्धकोपि ततो राजन् वैराग्ये परमे स्थितः महाप्रस्थानमाश्रित्य
जगाम दिशमुत्तरां त्यक्त्वा कामं भयं क्रोधं लोभं मोहं मदं तथा अहंकारमसूयां च मानं मत्सरमे
व च समदुःखसमो भूत्वा समलोष्टाश्मकांचनः अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा वांछितकर्मभिः ए
कं महात्मा संकल्पं निर्द्वंद्वः संयतेंद्रियः विवेश गहने घोरे बहुव्यालसमाकुले सकंटकविमि।

३९ हा० त्वंगोलोमहितोनांत्वक्तन्तछविः विचचारवनेतस्मिन्जडान्धबधिराकृतिः अथोत्थितोमहांस्तत्र
३६ वेणुसंघर्षजोनलः ततहुतेदग्धाहासुयुगांताग्निसमप्रभः तंदृष्ट्वाद्भुतमायांतंदावाग्निमतिभीषणं
लुब्धकोभिमुखः प्रायात्प्रहृष्टेनांतरात्मना ततस्तेनाग्निनादग्धस्समयः क्षीणकल्मषः दिव्यंवि
मानमास्थाययज्ञगामत्रिदशालयं एवंलुब्धकपोतश्चकपोतीचपतिव्रता लुब्धकश्चमतःस्वर्गंप
मैहृत्वासदुष्करं यस्यचैवंविधानारीभर्तारमनुग[illegible]भर्तृसहितास्वर्गेकपोतीविरराजते।
एवंतेकथितंराजेल्लुब्धकस्यमहात्मनः कपोतस्यकपोत्याश्चस्वर्गतिर्येनकर्मणा युधिष्ठिरमहा
नेषधर्मोयधर्मभृतांवर कथितस्तेमहा[illegible]वाहोसर्वपापप्रणाशनः तस्मात्त्वमपिराजेंद्रधर्मेनेष्ठि
तमानसः सर्वभूतहितायात्रकार्यमतंद्रितः यइदंशृणुयान्नित्यंपठेद्वाख्यानमुत्तमं वि ३६
मुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति कपोतमग्नौपतितंनिराकुलंनिरीक्ष्यशांतिंप्रययौस

न्तुर्वीलुब्धकः ततःकपोतःश्रेयोनरादिव्यंसमारुह्यचैवमहात्मसंगतः इतिहासस्समुच्चयेकपो
तलुब्धकाख्यानेनामदशमोऽध्यायः १० युधिष्ठिरउवाच क्लिश्यमानेषुभूतेषुतैस्तैर्भावैस्समंततः
दुर्गाण्यतितरेन्त्येतेतन्मेब्रूहिपितामह भीष्मउवाच आश्रमेषुयथोक्तेषुयथोक्तंवैद्विजातयः वर्तंते सं
यतात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते येनहिंसंतिभूतानिकर्मणामनसागिरा अप्रद्वेषस्वरतात्मानोदुर्गाण्यति
तरंतिते येग्निहोत्रपरानित्यंनित्यंचातिथिपूजकाः नित्यंस्वाध्यायशीलश्चदुर्गाण्यतितरंतिते येचमा
नेनहींहंतिमानयंतिचयेपरान् व्ययेतेनावमानेनदुर्गाण्यतितरंतिते येवासुदेवमर्चंतिकर्मणामन
सागिरा सर्वपापविनिर्मुक्तादुर्गाण्यतितरंतिते धर्मार्थंजीवितंयेषांसंतानार्थंचमैथुनं यत्नार्थंभोज प्राणार्थं
नंचैवदुर्गाण्यतितरंतिते मातृवत्स्वसृवच्चैवदुहितृवच्चयेनराः परदारेषुवर्तंतेदुर्गाण्यतिरंतिते ये
पिदिक्षानकुर्वंतिनचहिंसंतिहिंसिताः सर्वभूतहितादांतादांतादुर्गाण्यतितरंतिते येचशास्त्र
त
विकृता

दु र्ला ४

तर

श॰ह॰ मनसोयोगयुक्तानेपरायनः सत्येस्थितामहाभागादुर्गाण्यतितरंतिते येचपापंनकुर्वंतिकर्मणामनसागि
३७ रा धर्मैकनिष्ठमनसोदुर्गाण्यतितरंतिते येलोकदानशीलश्चयेचसर्वोपकारिणः येषांमात्मासमेलोको
दुर्गाण्यतितरंतिते येनिवृत्ताःपरस्वेभ्यःकर्मणामनसागिरा परस्त्रियानउपभुंजंतेदुर्गाण्यतितरंतिते येवदं ति
तीहसत्यानिप्राणत्यागेप्युपस्थिते प्रमाणभूताभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते दुर्बलाश्चबलायेषांमर्षदाना त
त र्थमेवच अहन्त्यर्थमधीतेचदुर्गाण्यतितरंतिते परैःपरिगृहीतंयेनतृणमप्युपविगतं मनसापिनगृह्णं २५
तिदुर्गाण्यतितरंतिते अनाधिनिधनंदेवंजगतांप्रभवेव्ययं भक्त्यामहेश्वरेचैवदुर्गाण्यतितरंतिते मांगल्ये
मंगलेचैवसर्वपापप्रणाशिने भक्त्यात्रिविक्रमेदेवदुर्गाण्यतरंतिते दुर्वांतेचतपोघोरेधर्माधर्मीर्जने
तया क्रोधपंकमहाग्राहेलोभबुद्बुदसंकुले मोहगंभीरपातालेसत्त्वयादोविभूषिते मज्जतस्तार
यत्येकोविष्णुःसंसारसंगमे दुर्गातितरणंचेदंयेपठंतिसदाधृताः श्रावयंतिचविप्रेभ्योदुर्गाण्यतितरं १७

तित

38

त्तिते एनंतेसर्वमाख्यातंमयातत्वेनभारत दुर्गाण्यतिकर्मभिःप्रेत्यमानवश्चतरंतियैः इतिश्री
हाभसमुश्चयेदुर्गातितरणोनामएकादशोध्यायः ॥ युधिष्ठिरउवाच किमर्थंक्लिश्यमाना
हिब्राह्मणास्संशितव्रताः नरास्तांप्रतिगृह्णंतितन्मेब्रूहिपितामह भीष्मउवाच राजानाप्रायशो
राजन्राज्येश्वर्यमदान्विताः सद्धर्मेनानुतिष्ठंतितंतःसंवर्जयंतिच ग्रत्रेवोदाहरंतीममितिहा
संपुरातनं वृषादर्भेश्चसंवादंसप्तर्षीनांचभारत काश्यपोत्रिर्भरद्वाजोवसिष्ठोगौतमस्तथा ॥
विश्वामित्रोजमदग्निःसाध्वीचैवाप्यरुन्धती सर्वेषामथतेषांतुचंडान्परिचारका शूद्रःप
शुसखश्चैवतस्याभर्ताबभूवह ग्रथसर्वेतपस्तेपुःपुराचेरुर्महीमिमां समाधिनाजिगीषंतो
ब्रह्मलोकंसनातनं ग्रथाभवदनावृष्टिःकदाचिन्महतीनृप कृच्छ्रप्राणोभवत्तत्रसर्वलोका
कथान्वितः ततोनिरन्नेलोकेस्मिन्नात्मानंतेपरीप्सवः मृतंकुमारमादायकृच्छ्रप्रामास्तदा

ऋ.हा· प्यवन् अथपर्यचरन्तत्राक्लिश्यमानान्हितान्मुनीन् दृष्ट्वाराजावृषादर्भिः प्रोवाचेदंवचस्तदा
३८ वृषादर्भिरुवाच प्रतिग्रहोब्राह्मणानांसृष्टावृत्तिरनिंदिता तस्मात्प्रतिग्रहोमत्तोगृह्यतांमुनि
पुंगवाः वराग्रामाव्रीहियवाचमानन्नादिकान्रत्नं एतत्सर्वंगृह्यतामहंदास्यामिमास्मा मत्वं
मत्स्येयथंश्रावेहि ऋषयःऊचुः राजन्प्रतिग्रहोराज्ञांमध्वास्वादोविषोपमः तंतमेवंवि
धःकस्मात्कुरुषेनःप्रलोभनं दशसूनासमश्चक्रीदशचक्रसमोध्वजः दशध्वजसमावेश्या
दशवेश्याः समोन्वपः दशसूनासहस्राणियोवाहयतिसौनिकः तेनतुल्योभवेद्राजाघोरस्तस्यप्रतिग्रहः
योराज्ञःप्रतिग्रह्णातिब्राह्मणोलोभमोहितः तामिस्रादिषुघोरेषुनरकेषुचपच्यते तद्गच्छ च
कुशलंतेस्तुमहादानेनपार्थिव अर्थिभ्योदीयतामेतदित्युक्त्वास्तेवनंययुः अथराज्ञासमा
देशाज्ञत्वातन्नास्यमंत्रिणः उदुंबराणिविकिरैर्हेमगर्भाणिभूतले तस्योन्यानिविक्रियंतेगृह्णा ३८

न

यस्तत्रतान्यपि गुह्याणीतिविदित्वातुनग्राह्यामप्यत्रिरब्रवीत् अत्रिः॥ नास्महेमूढविज्ञानानास्महेमूढ
बुद्धयः हेमानीमानिजानीमः प्रबुद्धाःस्मविषिनुगृह्णः इहैवतदुपादानंप्रेत्यस्यातिकृःकोषमं तस्मान्नग्रा
ह्यमेवैतत्प्रभुमानंत्यमिच्छता शतेनगुणितेनिष्कसहस्रेणाचसंमितं यद्यार्भहुलतीकृतिपापिष्ठंलभते
गतिं यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवस्त्रियः नालमेकस्यतत्सर्वमितिमत्वाशमंव्रजेत् वसिष्ठः
उवाच धर्मार्थसंचयंयस्यद्रव्याणांनप्रशस्यते तपःसंचयएवेहवरिष्ठोद्रव्यसंचयात् त्यजतसं
चयान्सर्वान्यांतिनाशमुपद्रवः नहिसंचयवान्कश्चिद्दृश्यतेनिरुपद्रवाः यथायथानगृह्णंतिब्रा
ह्मणोमत्यरिग्रहं तथातथास्यसंतोषाद्ब्राह्मतेजोभिवर्धते अकिंचनत्वंराज्यंचतुलायंसमतोलयं ।
अकिंचनत्वमधिकंराज्याद्दपिजितात्मनः कश्यपउवाच अनर्थोब्राह्मणस्यैषयदर्थनिचयोम
हान् अर्थैश्वर्येनमृदोहिश्रेयसोद्भ्रश्यतेद्विजः अर्थसंपन्नमोहायविमोहोनरकायच तस्माद

शे॰हा॰ ९९ र्थमनर्थायत्वंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् यस्यधर्मार्थंधनेहावरंतस्यनिरीहता प्रक्षालनाद्धिपंकस्य
दूरादस्पर्शनंवरं योर्थेनसाध्यतेधर्मःसोधर्मःपरिकीर्तितः यःपारार्थ्यपरित्यागात्सधर्मोमुक्तिलक्ष
णः भारद्वाज उवाच जीर्यंतिजीर्यतःकेशादंताजीर्यंतिजीर्यतः चक्षुःश्रोत्राणिजीर्यंतितृष्णै
कातरुणायते सूच्यासूत्रंयथावस्त्रेसंचारयतिसूचिकः तद्वत्संसारसूत्रंहितस्मात्सूच्यानिवध्यते
यथाशृंगंरुरोःकालेवर्धमानस्यवर्धते तथैवतृष्णाचित्तेन वर्धमानेनवर्धते अनंतपारादुष्पूरा
तृष्णादुःखशतावहा अधर्मबहुलाचैवतस्मात्तांपरिवर्जयेत् गौतम उवाच संतुष्टःकोनश
क्नोतिफलेमूलेचवर्तितुं सर्वएवेंद्रियलोलुप्यासंकटान्यवगाहते सर्वत्रसंपदस्तस्यसंतुष्टंय
स्यमानसं उपानद्गूढपादस्यसर्वाचर्मावृतैवभूः संतोषामृततृप्तानांयत्सुखंशांतचेतसां कु
तस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्चधावतां असंतोषःपरंदुःखंसंतोषःपरमंसुखं तस्मात्सुखार्थी ९९
मही

पुरुषः संतुष्टः सततं भवेत् विश्वामित्र उवाच कामं कामयमानस्य यदि कामस्स सिद्ध्यति ॥ अथैनमपरः कामो भूयो वर्धत पार्थिव न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते कामानभिलषन्मोहान्नरः सुखमेधते ... नालयतरुच्छायां व्रजन्निव कपिञ्जलः चतुःसागरपर्यन्तां यो भुङ्क्ते पृथिवीमिमां तुल्याश्मकाञ्चनो यस्तु स कृतार्थो न पार्थिवः जमदग्निरुवाच प्रतिग्रहे समर्थोऽपि नैतत्पापं वर्धयते महत् तत्तपो ब्राह्मणस्योक्तं धनलोभात्परिश्रयेत् योर्थप्रा(प्त्य)र्थपाद्विप्रशोचितव्यः प्रहृष्यति न स पश्यति मूढात्मा नरके पतनाद्भये प्रतिग्रहसमर्थोऽपि न प्रसज्येत्प्रतिग्रहे प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति प्रतिग्रहसमर्थानां विद्वत्तानां प्रतिग्रहात् य एवं दयतां धर्मस्स एवाप्रतिगृह्णतां अरुन्धत्युवाच विषतन्तुयथानित्यं मं तस्य सततं विशेत् त

इ॰ह॰ स्नातश्चरत्नाद्येन स्पृथादेहगतोन्तर्गणां याद्दुस्त्यजादुर्मतिभिर्यान्नजीर्यतिजीर्यतः यासौप्राणांतिकोरो
४० श्रीं गस्तांतत्स्यतोन्यजन्तस्मृद्वे तेनाधीतंश्रुतंसर्वंतेनसर्वमनुष्ठितं येनराःपृष्ठतःकृत्वानैराश्यमवलं
भितः चंडउवाच उग्राध्वतोभयाद्यस्माद्विभ्रांतीमेमहेश्वरः क्लीयांसोदुर्बलतःकृतोतीवबिभेम्य
हं पशुसखःउवाच यदाचरंतिविद्वांसःसदाधर्मपरायणाः नदेवविदुषाकार्यमात्मनोहितमि
छता भीष्मउवाच इत्युक्त्वाहेमगर्भाणिमुक्त्वानानिफलानिवै ऋषयोजग्मुरन्यत्रसर्वएवद्विं।
जावृताः तत्रतेविचरंतोवैवनेमूलफलाशिनः दृष्टवंतःसहसाप्राप्तंपरिव्राजंशुनःसखं तेनैवस
हितेसर्वेगत्वाकंचिद्धनांतरं सरःपद्मपत्रौघविस्तीर्णंपद्मोत्पलकुलावृतं ततोवतीर्यकृत्वाच
तेविसानांकलापकं तटेनिक्षिप्यहरसंस्तत्कुर्वाणाजलक्रियां उत्तीर्यजलात्तस्मात्तेसमेताः। ४०

म

परस्परं विसृष्टैर्नर्ससहितं तं दृष्ट्वा चेदं वचनमब्रुवन् ऋषय उवाच तेनद्य धाभितप्तानामस्माकं पाप

कर्मणा नृशंसेनापहृतानि बिसान्याहारकांक्षिणा वयमेवेह नान्योस्ति लोपितो बिसानि च त नि

स्मादन्यकृतं तं तज्ज्ञ तस्मादेव विचिन्त्यतां भीष्म उवाच तेषां कमानास्तन्योन्यप प्रच्छुर्द्विजसत्तमाः

॥ चक्रुश्च निश्चयं सर्वे शपथ्ये प्रतिभारत परस्परविशुद्ध्यर्थं व्यवहारस्य गोरवात् शपथैनिश्चयं च

नुन्नविं बिषाणां च गोरवात् अत्रिः उवाच विस्तुब्रह्मणपदेवेशः सर्वदेवनमस्कृते त्रैलोक्यस्थि-

स्रा तिसंहारसृष्टिहेतुं नरेश्वरं आधातारं विधातारं सन्धातारं गेहुरुं विहायस भजत्वन्यं बिसस्तैन्यं करो

तियः सर्वहत्ते तु सर्वत्र न्यासलोभं करोतु सः कृतसादित्यमभ्येत्य बिसस्तैन्यं करोति यः दंभेन

धर्मं चरतु राजानं चोपसेवतु मधुमांसं च सोऽश्नाति बिसस्तैन्यं करोति यः कश्यप उवाच यतिर्नि

दापरो नित्यं वैरस्वानावमन्यतु योध्यात्मविन्मुखो बिसस्तैन्यं करोति यः अधीतवेदास्त्यजतु ची

था ।

३ःहा नग्नीनुयचविष्यन्तु द्विजांजयतुवादेनविषस्तेन्यंकरोतियः अनृतंभाषतुसदावातुषेनोपजीवन्तु
४१ ददातुकन्याशुल्केनविषस्तेन्यंकरोतियः इतिहासपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वथा नश्य
णोतिमूढदुर्बुद्धिर्विषस्तेन्यंकरोतियः वासिष्ठःउवाच इतिहासकथाश्रुत्वानिद्रापरवशोभवे
त् धर्मोपदेशमन्यंवा विषस्तेन्यंकरोतियः अनृतंमैथुनंयातुदिवास्वप्नंनिषेवतु अन्यो
न्यस्थानिपिश्चाशतुविषस्तेन्यंकरोतियः भरद्वाजोऽवाच श्रुत्वासधर्मशास्त्राणिपुनःपाप
निषेवतुत्यागशान्तिविहीनोऽस्तु विषस्तेन्यंकरोतियः विरुद्धव्रतपरोनस्याद्धिंस्नुधर्मपरांमुखाः
अधर्मव्रतशीलस्याद्विषस्तेन्यंकरोतियः नृशंसाःसोऽस्तुसर्वेषुसन्ध्याचाप्यहंकृतः म
त्सरीपिशुनश्चैवविषस्तेन्यंकरोतियः प्रत्याक्रोशादिहकुष्टस्ताडितःप्रतिताडयेत् विक्रीणं
तुरसश्चैवविषस्तेन्यंकरोतियः अतिथिंत्यजतुप्राप्तंपाकभेदंकरोतुसः शूद्रान्नंचसदाश्नातुवि
षस्तेन्यंकरोतियः दत्वादानंकीर्तयतुभार्यांचैवोपजीवतु एकाकीमिष्टमश्नातिविषस्तेन्यंकरो ४१

गौतम उवाच विश्वासघातकोयः सोप्यत्रंचनसत्यरस्तथा दुष्टकर्मरतःसोप्यविषसैन्यंकरो
तियः अग्नेर्द्वेष्टोबहिःप्राणोब्रह्मविद्वेषतत्परः धर्मनिंदापरोसोप्यविषसैन्यंकरोतियः नित्यानु
ष्टानसंहर्त्तानचात्मज्ञानदुर्बलात् व्यामोहयतुदुर्बुद्धिर्विषसैन्यंकरोतियः विश्वामित्र उवाच
तीर्थयात्रापरोनारस्तुतीर्थानांचैवहूषकः तीर्थेषुपापकारीस्याद्विषसैन्यंकरोतियः पापोरुध
र्मशीलास्तुतत्पराणांचसाधकः तीर्थेब्राह्मणहूषकोनार्यो विषसैन्यंकरोतियः नित्यंकामरत
स्सोस्तुदिवासेवतुमैथुनं नित्यंपापरतस्सोस्तुविषसैन्यंकरोतियः परापवादंवदतुपरदारांश्च
सेवतु परस्वानिहरेच्चापिविषसैन्यंकरोतियः रसविक्रयिकस्सोस्तुकेशविक्रयिकस्तथा वि
षविक्रयिकश्चैवविषसैन्यंकरोतियः आत्मार्थमन्नंपचतुत्यक्तभृत्यानिषिद्धथा पतितानां
तुसोभ्यानुविषसैन्यंकरोतियः जमदग्निः देवनिंदापरस्सोस्तुद्विजनिंदापरस्तथा पशुपीड
उवाच

३॰ह॰ रतः सोस्तु विषसैन्यं करोति यः चौरकर्मरतः सोस्तु चौराणां चैव सूचिकः मिथ्याभिशापं वतु विष
५२ सैन्यं करोति यः वेदनिंदापरः सोस्तु शास्त्र निंदापरस्तथा राजनिंदापरश्चैव विषसैन्यं करोति यः
मातरं पितरं चैव सोवमन्यतु दुर्मतिः स्वगुरोस्त्वसापहर्त्ता स्याद्विषसैन्यं करोति यः अरुन्धती उवाच
परवादपरा सास्तु परदूषणतत्परा परवेश्मरता सास्तु विषसैन्यं करोति यः भर्त्तारं भ्रातमित्राणि
सुहृदो भर्तृबान्धवान् परित्यज्यान्यभावस्तु विषसैन्यं करोति यः दरिद्रं विकलं दीनं रोगार्त्तं वृद्ध
मेव वा अवमन्यत भर्त्तारं विषसैन्यं करोति यः चंडा उवाच शूद्रा भवतु सा नारी शूद्राणां दास्य
मिछतु शूद्रमेष्य करा चास्तु विषसैन्यं करोति यः स्वामिनः प्रतिकूलस्तु स्तेयमस्य करोति यः देवा
नाम नमस्कारा विषसैन्यं करोति यः पशुसखः उवाच पुरो गच्छतु विप्राणां मार्गदानं वर्जयन् नियोगे वंचये
त्तेषां विषसैन्यं करोति यः शुनः सखः उवाच न्यायेन वेदाध्येतु गृहस्थस्तु प्रियातिथिः सत्यं वदतु ५२

इति हि ब्रह्मणा विषयः मित्रा ... (margin, illegible)

43

चाजस्त्वंविषस्तैन्यंकरोतियः अग्नीनुपास्यविधिवद्यज्ञभवतुनित्यशः ब्राह्मणःसदनेयातुविषस्तैन्यं
करोतियः रागद्वेषादिरहितःसदापरहितेरतः संसारसारस्तांज्ञात्वाध्यानयोगपरायणः आत्मस्म
विद्यानिरतोविषयेष्वतिनिस्पृहः सर्वद्वंद्वसहोदांतःसमलोष्टाश्मकांचनः एकाकीपरमार्थज्ञःस
र्वहिंसाविवर्जितः ब्रह्मस्वयुज्यमभ्येतुविषस्तैन्यंकरोतियः सर्वाभरणसंयुक्तांकन्यामात्मसुतांतु
भां द्विजेविवाहेयोदद्याद्विषस्तैन्यंकरोतियः अथयऊचुः इत्थमेनद्विजातीनांयोयंतेशपथः
कृतः त्वयाक्रमंविषस्तैन्यंसर्वेषांनशुनःसखः शुनःसखःउवाच मयाह्यत्रनिहितान्यासरस्यांबिसा
जोती निवैद्विजः धर्मान्वेष्टुकामेनधर्मांश्चैववासव अलोभादक्षयालोकाजितावामुनिसत्तमाः विमाने
त्ववतिष्ठध्वंगच्छामित्रिदिवालयं भीष्मउवाच ततोमहर्षयस्तेपितंविज्ञायपुरंदरं तेनैवसहसप्री
ताःतदाजग्मुस्त्रिविष्टपं राजप्रतिगृहंघोरंज्ञात्वातेमुनिपुंगवाः भक्षयित्वाशवंयातानचतस्माज्जग्मी
हृतः एवंविलोभ्यमानास्तेभोगैर्बहुविधैरपि नैवलोभंयदाजग्मुस्तदाजग्मुस्त्रिविष्टपं ॥७०॥

उ॰ह॰ पादमेकंशृणुयान्नित्यमृषीणांचरितंमहत् विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति इतिहाससं
५२ मुच्चयेसप्तर्षिसंवादोनामद्वादशोऽध्यायः १२ युधिष्ठिरउवाच पापस्यकिमधिष्ठानंकाप्रवृत्तिश्च
भारत किंचास्यकारणंप्रोक्तंतन्मेब्रूहिपितामह भीष्मउवाच लोभप्रतिष्ठापापस्यप्रवृत्तिर्लोभ
एवच अवृत्तेसंशयोमाभूल्लोभःपापस्यकारणं लोभात्क्रोधःप्रभवतिलोभाद्द्रोहःप्रवर्तते लोभा
न्मोहश्चमायाचमानोमत्सरएवच नार्थैःपूरयितुंशक्योलोभबहुविधैरपि नित्यंगंभीरतोया
समुद्राणि भिरापगाभिरिवार्णवः अष्टादशसहस्राणिदिव्यान्यतुह्नरवाः ततोधनेवरत्नानांलोभान्नो दि
तिहिनश्यते सर्वभूतेष्वविश्वस्तःसर्वभूतेषुहिंसकः सर्वभूतेषुजिह्मश्चलुब्धोभवतिभारत उत्प
द्यतेयदाभक्तिर्विष्णुपादाम्बुजाश्रया तदालोभःक्षयंयातिसानुपूर्वंसोऽहंदुर्लभा सम[illegible]शा
स्त्राणिधारयंतोबहुश्रुताः छेत्तारःसंशयानांचलोभग्रस्ताव्रजंत्यधः लोभक्षयेऽक्षयंयाति ५२

सर्वपापानि देहिनां लोभहृद्धोचवर्त्ततेन्नृपतेनात्रसंशयः यदालोभःक्षयंयातिसर्वपापानिदेहिनां लोभहृ
द्धोचवर्त्ततेन्नृपतेनात्रसंशयः यदालोभःक्षयंयांतियातिनाशमुपद्रवाः तदानुजायतेपुंसां धर्मेबुद्धिःसुदुर्ल
भा धर्मार्थकाममोक्षाणांचतुर्णामपिसाधने धर्ममेवपरंप्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः नचास्तिधर्मसंबंधोलोभा
क्रांतस्यदेहिनः सएवःधर्मविध्वंसीलोभःपरमदारुणः तस्मात्सर्वप्रयत्नेनत्यजलोभंयुधिष्ठिर यदिइ
च्छसिमहाराजशाश्वतींगतिमात्मनः विनष्टलोभाविषयेषुनिस्पृहाः प्रसन्नचित्ताःपरिहीनमत्सराः व्र
जंतिविस्मोपरमेवतत्पदंसनातनंयत्प्रवदंतियोगिनः॥ ॥इतिहासमुच्चयेलोभाख्यानंनामत्र
योदशोऽध्यायः १३ युधिष्ठिरउवाच शमस्तपसोवापिकिंनुश्रेष्ठतरंस्मृतं एतन्मेसंशयंतातयथा
यावद्वक्तुमर्हसि भीष्मउवाच विविधाहिगतिःप्रोक्ताधर्मस्येवमहर्षिभिः स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यशमस्ते
षांपरायणं शमःपवित्रमतुलंशमःपुण्यमनुत्तमं शमःसर्वमसंदेहोयंशमःपापहरंस्मृतं ग्रत्रैवोदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं तुलाधरस्यसंवादंजाजलेश्चमहात्मनः पुराहिसागरोपांतेजाजलिर्नामतोद्विजः ॥

लि १

इ॰हृा॰ तपस्तेपमहद्घोरं वायुभक्षः समाहितः तस्य वर्षाण्यनेकानि स्थाणुभूतस्य तिष्ठतः मूर्ध्नि शकुनौ ज्ञात्वानी
४४ शांतो॰ डं शिरसि चक्रतुः सोनुकंपयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षित दंपती ततस्तौ स्वविश्वस्तौ तत्राण्डानि विमुंचतुः ओरे
ए भ्योण्डेभ्य प्रष्टेभ्यो व्यवर्जयंत शकुंतकाः व्यवर्धंत तु वनं तत्रैव न चचाल स जाजलिः कदाचिज्ज्ञातपक्षास्ते समुत्प
त्य विहंगमाः नैव जग्मुर्यदा राजंस्तदास प्रययो द्विजः अथ [illegible] स्तदाविष्टः प्रोवाच न मया समः। विप्रो
स्मन्तुल्योन लोके स्ति तपसा कश्चिं[illegible] वाक्यमब्रवीत् वाराणस्यां निवसति तुलाधरो महामतिः सोप्येवं ना
वर्त्तते पत्तक्षु र्हति वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तुलाधर दिदृक्षया अचिरेणैव कालेन प्राप्तो वाराणसीं पु
त्वाब्राह्मणेनवा री तत्रापश्यत्तुलाधारं विक्रीणंतं बहून्नरसान् तुलाधरोपि तं दृष्ट्वा प्रतिवृत्याब्रवीदिदं तुलाधर उवाच।
क्यं रक्ष्यते १ अनागतोपि विदितो मया त्वं द्विजसत्तम यच्चेहागमनं कार्यं तदप्यवगतं मया तप्यतस्ते तपस्तीव्रं जाता मू
र्ध्नि शकुंतकाः ततस्त्वां विस्मयाविष्टं दैवी प्रोवाच भारती तच्च श्रुत्वा महर्षे त्वं नोदिष्टस्तु विहागतः ॥ ४४

वरोनाम्मब्रवीत त

तद्ब्रूहि शृणु द्विजश्रेष्ठ प्रियं किं करवाणि ते जाजलिः विक्रीणतः सर्वरसान्सर्वगंधान्नित्यशः कथं त्वं नैष्ठिको धर्मी वि
दितस्तद्वदस्व मे तुलाधर उवाच नमेधीतानि शास्त्राणि नोपास्ता वापि तद्विदः पूर्वेभ्यासात्ययं विप्र धर्मः प्रादुरभूत्स्म
म कर्मणा मनसा वाचा यन्नित्यं सेवते नरः तदभ्यासो हरत्येनं माम्भन्नेतत्र संशयः यो दुःखितानि भूतानि हृष्टो भ
वति दुःखितः सुखितानि सुखी वापि स धर्मं वेद नैष्ठिकं अद्रोहेणैव भूतानां अल्पद्रोहेण वा पुनः या वृत्तिः स
परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतं न चैवं मंदिरं विक्रीणः कृतं विज्ञानुसारतः अ
न्येषामपि देवानां ब्राह्मणानां गवां तथा करोमि नित्यशुश्रूषां पाषंडानामुपेक्षकः यद्ददामि तन्न्यूनं यच्च गृह्णाम्यपि
के न तत् विक्रीणामि रसांश्चापि मद्यवर्जं ममास्ति यः करोति जडो थानो वाणिक्कर्माणि वञ्चनं सयाति
नरके घोरं पन्ना तस्यापि हीयते सर्वेषां च सुहृन्नित्यं सर्वेषां यो हिते रतः कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजलि
यस्माद्उद्विजते लोकः सर्वो मृत्युमुखादिव वाक्क्रूरात् दुर्मनः कर्म पुरुषः पापां गतिमवाप्नुयात् नाहं परेषां कर्माणि स्तौमि
निंदामि च द्विज समोस्मि सर्वभूतानां पश्य मे जाजले व्रतं यथा पंग्वन्धवदिरक्लीवमूकजडादयः दैवेनापिह

मा म

रे॰हा॰ नास्तिचकदाचनाविषयेष्वच यथाहस्त्वानरश्रेष्ठानिस्पृहाविषयान्प्रति तथाचैभोगेषुममापिविगतास्पृहा तु
४५ ल्योमित्रारिवर्गस्यतुल्यतालाभलाभयोः तुल्यामेसर्वभूतेषुदयानेष्वतिजाजले सर्वभूतात्मभूतस्यसम्यक्सर्व
त्रपश्यतः देवाअपिमुह्यंतिमुह्यंति[illegible]पदैषिणः यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं कर्मणावाचा
ब्रह्मसंपद्यतेतदा यस्मैालियस्त्वमान्देष्टितावुभावपिमेसमौ रागद्वेषविहीनस्यनचमेहिप्रियाप्रियं सर्वानघः
सरस्वत्याः सर्वेपुण्याः शिलोच्चयाः समोहिजाजलेतीर्थामासम्नेत्संश्रयोभवेत् सोमएवपरंतीर्थंसोमएव
परंतपः सोमएपरंज्ञानंसोमोयोगःपरस्तथा ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोयतिस्तथा सोमेनसर्वएवैते
प्राप्नुवंतिपरांगतिं दानमिज्यातपःशौचंतीर्थमेवश्रुतंतथा प्रशांतमनसःपुंसोसर्वमेतन्निरर्थकं रागद्वेष
रतक्रोधलोभमोहमदादिभिः सर्वैर्दोषैर्विनिर्मुक्तोयस्सशांतइतिस्मृतः समर्थस्सर्वशास्त्राणिविदितानिमनीषिभिः।
सतस्मात्सर्वशास्त्रज्ञोयस्यशांतमनःसदा यच्छुतंनविरागायनधर्मायनशांतये सुबद्धमपिशब्देनकाकवादित
मेवतत् श्रीबाडवाच एतांधर्मान्स्तुलाधाराःकथयित्वातुजाजलिः ततोस्यदर्शयामासममीपस्थान्शकुंतकान् । ४५

तुलाधरउवाच एतैस्तैःशकुनैर्विप्रसंभृतामूर्धजेतव आख्यायैतांद्विजश्रेष्ठत्वमेवायंधर्मतःपिता भीष्मउवाच ॥
ततोजाजलिनातेतुसमाहूताःशकुंतकाः वाचंप्रोचुश्चतेदिव्यांधर्मस्यवचनात्किल शकुंतकउवाच त्यजस्वधीमि
मांब्रह्मन्हिंसायंचपरंत्यज शमेमनःसमाधत्स्वततोज्ञास्यसितत्परं श्रद्धास्वार्जितमेतद्धितपःहरतिविस्मयात् ॥
तपस्विन्करनैचैवनशाप्स्यतिपरांगतिं तस्मान्मोहंपरित्यज्यजनयमःदमपकारकं शमेमनःसमाधायध्यानयोगपरो
भव चीरवासाजटीवापित्रिदंडीमुंडएववा नयान्तिप्रपतिसर्वब्रह्मन्यस्यशांतेनमानसं भूषितोपिचरेद्धर्मंयत्रयत्राश्र
मेरतः समःसर्वेषुभूतेषुनलिंगंधर्मकारणं वनेपिदोषाःप्रभवंतिरागिणां गृहेपिपंचेंद्रियनिग्रहस्तपः अकुत्सि
तेकर्मणियःप्रवर्त्तते निवृत्तरागस्यगृहंतपोवनं वयंस्नेहादिहप्राप्ताःस्तवधर्मविवक्षया शांतोभवत्यजस्पर्धा
मित्युक्त्वाप्रययुःखगाः एवंतैरनुशिष्टोसौसोतुलाधरेणचद्विजः शममास्थायनियतस्ततोजगामपरमांगतिं तस्मा
द्विद्धिमहाराजंत्वयसशममुत्तमं तपस्वीस्वर्गमाप्नोतिशांतात्माब्रह्मणःपदं एतत्तेसर्वमाख्यातंमयातत्त्वेनभारत
शमेमनःसमाधायध्यानयोगपरोभव यइदंशृणुयान्नित्यंपुण्यमाख्यानमुत्तमं यःपठेत्प्रांजलिर्भूत्वासगच्छे

३ह. न परमां गतिं ॥ इतिहाससमुच्चये कृतापरज्ञोलिकसंवादो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ युधिष्ठिर उवाच ॥
४६ केचिद्दुर्धर्षं प्रशंसंति धर्मं चैव तथापरे नाम्यां कतमो लाभस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ भीष्म उवाच मानुषं सुस्थिरं
धर्ममर्थमाहुरशाश्वतं दैवमाहुस्तथा वित्तं परमं दिव्यं महत्पदं २ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं कुंडधारे
ण यत्प्रीत्या भक्त्यायोपकृतं पुरा ३ अधनो ब्राह्मणः कश्चिद्धनार्थी लोभमोहितः देवताः पूजयामास धनहेतोः प्राप्तो
धनं क्वचित् ततोऽचिंतयत्परां भक्त्या कोऽनु मां देवता भवेत् यो मे शीघ्रं प्रसीदेति मानुषैरंजलीकृतः सोऽपश्यत्कुंड
धारं देवानुचरमंतिके तं दृष्ट्वा चिंतयामास श्रेयोऽयं मे विधास्यति सन्निविष्टश्च देवानामन्यैर्मानुषैर्वृतः ए
ष मे दास्यति शीघ्रं प्रभूतं धनमेव च युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य यत्प्रभुः पुनर्हि लोकाः प्राप्तव्याः प्राप्
वानिति निःश्रुतं तं विष्णुमल्पकालेन प्रीतमेष करोति वै कुंडधारं यथाविधि आराधयितुमिच्छामि तस्मात्स
दा सर्वथा ततः सुगंधैर्माल्यैश्च धूपैरुच्चावचैरपि बलिभिर्विविधोपहारैः समपूजयामास तं द्विजः अथाल्पेनैव का
लेन प्रीतस्तस्मै स कुंडधारः तस्योपकारनिरतो वाचं शांतमुवाच ह ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा निष्कृति ४६
यो विष्णुमल्पकालेन प्रसादयितुमिच्छति तीर्त्वा समुद्रं वा कुंभं पारं स गच्छति

विहिता सद्भिर्हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः कीर्तनं दर्शनं स्पर्शो भाषणं स्मरणं तथा कृतघ्नस्य न कार्याणि श्वपचस्य
दृष्टो हि सः एवमुक्त्वा तु देवानां समाजमुपागम्य सः पपात शिरसा भूमौ तेषामेवाग्रतस्तदा ततस्ते देववचना
न्मणिभद्रो महाद्युतिः उवाच पतितं भूमौ कुंडधारेच्छसीति किं कुंडधार उवाच यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तः स्विद्विजो न
तमः तस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं देवैरहं ततः तच्छ्रुत्वा मणिभद्रस्तं पुनर्वचनमब्रवीत् देवानामेव वचनात् कुंडधारः
पुरस्थितं मणिभद्र उवाच इति श्रुत्वा निष्प्रभद्रं ते कुंडधारस्तवीम्य यावद्धनं प्रार्थयसे तावत्तस्मै ददाम्यहं विचार्य
कुंडधारस्तु मानुष्यं धनमध्रुवं ततोऽस्य प्रार्थयामास धर्मबुद्धिं सुदुर्लभां कुंडधार उवाच महांते धनराशिं वा पृथिवी
राज्यमेव च भद्रायन नाहमिच्छामि त्विदमस्तु स धार्मिकः विद्या रूपं धनं शौर्यं कुलीनत्वमरोगता राज्यं स्वर्गश्च मोक्ष
श्च सर्वं धर्मादवाप्यते नार्थलोभान्न च स्नेहान्न क्रोधान्न च मत्सरात् न कामान्न भयाद्वापि धर्मं प्राज्ञः परित्यजेत् य
स्तु धर्मं परित्यज्य लोभादर्थमभीप्सते स हेमराशिमुत्सृज्य पांसुराशिं जिघृक्षते देवता मुनयो नागा गंधर्वा गुह्यकास्तथा
धार्मिकं पूजयंतीह न धनाढ्यं न कामिनं अर्थहीनोऽपि धर्मात्मा स्वर्गं गच्छति मानवः अर्थवान् धर्महीनस्तु नरकं व्रजति

नै वा

नै.हृ. पद्यते किंधनेनविप्र:लभ्यंयदन्यैर्विप्रलुप्यते वरंधर्मोनरंयस्तुमृतमप्यनुगच्छति तस्माद्भवंतसोविशेषोनि
४७ त्यंधर्मपरायणः धर्मोद्धिसिद्धिमाप्नोतिममैषानुग्रहोमहान् मणिभद्रउवाच यदाधर्मफलंराज्यंमहत्सुखानिविवि-
धानिच तत्फलान्येवसोऽश्नातुकायक्लेशविवर्जितः भीष्मउवाच अस्माद्वाच्यमानेपिकुंडधारोधनंप्रति
प्रार्थयद्धर्ममेवासौततस्तुष्टाश्चदेवताः मणिभद्रउवाच तुष्टास्तुःदेवताःसर्वेतस्यचैवद्विजन्मनः भवि(
ष्यतिसधर्मात्माधर्मात्सिद्धिमवाप्स्यति कुंडधारस्ततःप्रीतोवरेलब्ध्वामहोत्तमं चिंतयामासतस्यैवनिर्वेदोपा
यमात्मनः चिंतयित्वाततमाहूयधनचिंतापरिह्रतं चीराण्यादायसहसापार्श्वेचक्रेद्विजस्यसः निर्वेदंपरमाप
न्नः प्रोवाचेदंवचस्तदा ब्राह्मण उवाच अयंनःसुकृतंवेत्तिनचान्यैर्वेत्सितापमां तथाप्यनुग्रहंकर्तुंमा म
नेनचचिंतितं तस्मात्पापीयसोमहित्वाधनेच्छांदुःखदायिनी गच्छामिवनमेवाहंपरंधर्मनिषेवितुं अनादृत्यतु
योधर्मदुष्पार्थेक्लिश्यतेनरः मरोविनस्यातेमृगाम्भृगतृष्णांप्रधावति प्रभाविनभवन्यार्थीनशोनास्तिचमा
विना एतद्धि दंति विद्वांसःक्लिश्यंतेदैवमोहिताः यःपुराकृतवान्धर्ममिहविंदतियेनसो नकृतः — — पूर्वंकु ४७

हित्वासरःसरघाक्रोर : पर्वसम

ततस्तस्यार्थसंपन्नः प्रत्याख्यातस्य देवेन सर्वे धर्माः परिश्रमः तुलेषतिपरिक्लेशैकः प्रहृष्य स्तपोवने स्थित्वैतविमु
विदेवैवमर्थयातिचैवोरुर्धमनत्विनोदुरि मूलं वनेधान्यान्कुतः हविःसाधयिष्येतयान्मान मुग्रंणतपसांपरं यथा
नम्नयंहृपनाणीयास्तामिद्विकाचिदर्थितेपत्नि विविधुलोकेषु प्रार्थयंतिनिर्व्यः सुखेनसर्वेतपसाध्येनपोहिदुरितिक्र सा
मे तपसादितिदेवतं देवसंप्रतिपेदिरे तपसेवहिसंसिद्धिंप्राप्य यः परमागतः भीष्म उवाच एवमुक्त्वानुवेराणि
गृहीत्वानानिमां द्विजः वनंप्रविश्यसुमहत्तपस्तेपेसुदुष्करं कुंडधार उवाच मोहूजयतिभावेनयाट्देवाः स्वमा
प्नुयात् कृतंमयाभवेत्किंतेकश्चतेनुग्रहोभवेत् पश्यपश्यचभूयस्त्वंकामादिच्छेत्वायंनरः स्वर्गद्वारंहिसंरुद्धंमा येरिदं जग नारतं द
नुष्येषुविशेषतः ततोपश्यत्सकामंचक्रोधंलोभंभयंमदं निद्रांतंद्रीतथालस्यमाहृत्य पुरुषांस्थितान कुंडध
र उवाच एतैर्लोकास्तुसंरुद्धादेवानांमानुषाद्भयं तेदेवैस्ववचनाद्विघ्नंकुर्वंतिसर्वशः नदेवैरननुज्ञातः क कुंर
श्चिद्भवतिधार्मिकः एषसक्तोसितपसाराज्यंददानिधनानिच ततःपपातशिरसाब्राह्मणस्तोयधारणे उवाचवे
नंधर्मात्मामहानमेनुग्रहःकृतः कामलोभानुबंधेनपुरातेयदसूयितं मयास्तेहमविज्ञायतन्मेक्षंतुमर्हसि।

नं भीष्म उवाच

२ हि ततमेवमथेत्युक्त्वा कुंडधारो द्विजर्षभं संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवांतरधीयत ततः सर्वानिमांल्लोकान्ब्राह्मणोनचचार ह कुं
४८ डधारप्रसादेन तपसः योजितः पुरा विहायसा च गमनं तेन तो संकल्पिता स्थिता धर्माच्छक्त्या तथा योगा या चैव परमा गतिः देवता
ब्राह्मणः संतो यक्षमानुष्यचारिणः धार्मिकान्पूजयंतीह न धनाढ्यान कामिनः सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मरता मतिः धनं
सुखैकस्य काचित्प्रधर्मस्तु परमे सुखे ॥ इतिहाससमुच्चये कुंडधारोपाख्यानं नाम पंचदशोध्यायः १५ युधिष्ठिर उवाच ।
ईहमानस्समारंभान्यदि नासादयेद्धनं धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् । भीष्म उवाच सर्वसा
म्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत निर्वेदश्चाविदित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः एतान्येव पदान्याहुः पंचवृद्धाः प्रशां
तये एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सतां अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं निर्वेदान्मंकिना गीतं तन्निबोध युधिष्ठि
र सुखमिच्छन्बहुशो मंकिर्भग्नेहश्च पुनः पुनः केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगं सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभि
निःसृतौ आसीनमुष्ट्रमध्ये तु सहसैवाभ्यधावतां तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कंधदेशममर्षणः उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ
प्रससार महाजवः विषमेनैव गच्छंतो उष्ट्रेणैव काकतालीयं (सुन्मार्थेनैव जंबुकः) मणीवोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ मम न
मम प्रसिद्धं हि दैवमेवेदमत्र ते नैवास्ति पौरुषं यदि चाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् - - - अन्विष्यमाणं ४८

तदप्येवमेवावतिष्ठति तस्मान्निर्वेद एवेह गंतव्यस्सुखमीप्सता सुखं स्वपिति निर्विन्नो निराशश्चार्थसाधने अतो सम्यक्कृकु
केनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता प्रतिष्ठिता महारण्यं पिंजनकस्य निदर्शनात् यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनान्केवलांस्त्यजे
त् प्रापनात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते नांतं सर्वविविस्सायां गतपूर्वो हि कश्चिन् शरीरे जीविते चैव तृष्णा
मन्दस्य वर्धते निवर्तस्व विवित्सायाः शाम्य निर्विद्य मामक अ सकृच्चापि निकृतो न च निर्विद्यसे ततो यदि ना
हं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे नवा नामा तोजयल्लोभेन दृष्यात्वं वित्तकामुक संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनःपुनः
कदा विमोक्षसे मूढ धनेहां धनकामुका अहो नु मम बालिश्यं योहं क्रीडनकस्तव किं नैव जातु पुरुषः परेषा
प्रेषितामियात् न पूर्वे नापरे जातु कामानामंतमाप्नुवन् त्यक्त्वा सर्वसमारंभान्प्रतिबुद्धोस्मि जागर्मि ॥
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढं यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते त्यजामि काम त्वां चैव यच्च
किंचित्प्रियं तव तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखं काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिंता च भूयसी लब्धनाः

इ०ह० शोयथामस्तुल्लखाभवतिवानवा परिम्पयोनलभतेततोदुःखतरंनुकिं नचतुष्यतिलब्धेनभूयएवचमार्गं
५९ ति अत्रतर्षुलएवार्थःस्वादुगंगानिवोदकं साद्विलपनमेतत्तुप्रतिबुद्धोस्मिसंत्यजे यादृशंमामकंदेहंभूतग्रामा
समाश्रितः मयान्वितंयथाकामंवासतंवायथासुखं नयुष्मास्विहमेप्रीतिःकामलोभानुसारिषु तस्मादुत्सृ
ज्यसर्वान्वस्सत्यमेवाश्रयाम्यहं सर्वभूतान्यहंदेहेपश्यन्मनसिचात्मनः योगेबुद्धिंश्रुतेसत्वंमनोब्रह्मणिधा
रयन् विहरिष्याम्यनशक्तःसर्वोलोकान्निरामयः यथामांत्वंपुनर्नैवदुःखेषुप्रणिधास्यति त्वयाहिमेप्रणु
न्नस्यगतिरन्यान्नविद्यते तृस्नाशोकश्रमाणांहित्वंकामप्रभवस्सदा धननाशोधिकंदुःखंमन्येसर्वमहत्तरं ज्ञा
तयोह्यवमन्यंतेमित्राणिचधनच्युतं अविज्ञानसहस्रैस्तुदोषाःकष्टतराधने धनेसुखकलायोचसापिदुःखैर्वि
धीयते धनमस्येतिपुरुषंपुरानिघ्नंतिदस्यवः क्लिश्यंतिविविधैर्दंडैर्नित्यमुद्वेजयंतिच मंदलोलुपतादुःख
मितिबुद्धंचिरान्मया यद्यदालंबतेकामस्तत्तदेवानुरुध्यसे अतःतत्त्वोसिबालस्त्वंदुस्तोषोपूरणोनलः नैवत्वं ५९
वेत्यसुलभंनैवत्वंवेत्थदुर्लभं पातालमिवदुष्पूरोमांदुःखैर्योक्तुमिच्छसि नाहमद्यसमावेष्टुंशक्यःकामपु

नलब्ध्वा निर्वेदमर्हमाप्साद्यद्रव्यनाशाद्यदृच्छया निवृत्तिंपरमांप्राप्यनाद्यकामान्विचिंतये अतिक्लेशा
न्मारीहंनाहंवुद्ध्याप्यवुद्धिमान् निकृतोधननाशेनमायेसर्वाङ्गविज्वरः परित्यज्यामिकामत्वांहित्वा
सर्वमनोगतीः नत्वंमयापुनःकामनह्यंस्यसेविरंस्यसे क्षमिष्येऽक्षरमाणानांनहिंसिष्येचहिंसितः ।
द्वेष्यमुक्तःप्रियंवद्याम्नाप्यत्यतद्ाप्रियं तृप्तःस्वस्थेंद्रियोनित्यंयथालब्धेनवर्तयन् नसकामंकरि
ष्यामिकामत्वांशत्रुमात्मनः निर्वेदंनिवृत्तिंतृप्तिंशान्तिंसत्यंदमंक्षमाम् सर्वभूतदयांचैवविद्धिमांशरण
गतं तस्मात्कामश्चलोभश्चतृष्णाकार्पण्यमेवच त्यजंतुमांप्रतिष्ठंतंसत्त्वस्थोह्यस्मिसांप्रतं विहायकामं
क्रोधंचलोभंपारुष्यमेवच नाद्यलोभवशंप्राप्तोदुःखंप्राप्स्यसिनात्मवान् यद्यत्त्यजतिकामानांतत्सु
खस्याभिपूर्यते कामस्यवशगोनित्यंदुःखमेवप्रपद्यते कामान्युदंस्यधुनतेयत्किंचित्पुरुषोरजः का
मक्रोधाज्जंवेदुःखमह्रीररतिरेवच एषब्रह्मप्रविष्टोहंग्रीष्मेशीतमिवह्रदं शाम्याम्यपरिनिर्वामिसु
खमास्तेचकेवलं यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींक

२.हा. लां आत्मनावुद्ध्यासंकामंहित्वाप्राज्ञमिवोत्तमम् प्राप्यवन्धंब्रह्मपुरीराजसंचाप्महेसुखी एतांतु
५० द्धिंसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः सर्वान्कामान्परित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखं दम्पनाशक्कृतेमं
किरमरत्वंविलागमत् छित्वाकामममूलंचतेनप्राप्यमहत्सुखं यद्इदंमंकिनागीतंपठेद्या
ख्यानमुत्तमं विमुक्तःसर्वपापेभ्योवैकुंठभुवनंव्रजेत् इतिहासस्मुच्चयेमंकिगीतानामषो
डशोध्यायः १६ युधिष्ठिरउवाच ॥ म वैराग्येवतां मानां कोनुलाभः परः स्मृतः ॥ तत्कर्मेकं स शं कु
केवापमेनन्मानंमम भीष्मउवाच तात ध्याव वृत्त्महत्त ॥१॥ भीष्म उवाच ॥
प्रज्ञावान्सुरवमाप्नोतिप्रज्ञांपिहपरत्रच २ प्रज्ञयानिवृत्तिप्राप्नोवत्तरैश्वर्यसंतपात् प्रज्ञादानम
विमंकीतस्मात्किंविद्यतेपरं ३ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं इंद्रकश्यपसंवादंतं
न्नि बोधयुधिष्ठिर ४ वैश्यः कश्चित्प्रपणान्गोतंकश्यपनामसंशितंद्विजं रथेनपातयामासश्री
मदनैश्वर्यमदान्वितः विनिश्वसत्सदरवाल्लोनिर्वेदादिदमब्रवीत् मरिष्याम्यधनस्येहवो ५०

हेते

त्वयोपजीवितेनमे ॥६॥ तंमर्त्यमेवकुलंविकुलंदीनमानसं इंद्रःशृगालरूपेणइमेत्यब्रवीत्वचोऽधमत ७
शृगालउवाच ॥ कच्चित्स्वमपितेद्वेनोनानकूलंहितंप्रति परेणप्रतिकूलेनकिंसर्पप्रतिनप्यसे ॥८॥
आत्मनःप्रतिकूलानिमनसायद्विनेच्छसि परेषांप्रतिकूलानिवर्जयततोमनः ॥९॥ यत्कृतेहिदु
यथेनध्रुवंतदिहसोष्ट्रने नदुःखस्वकृतेनप्राप्यपीडासंतापरेणकिं ॥१०॥ पीडमानोनरशंदुःखैः
देषाकिंमनुशोचति सर्वदुःखावधंधर्म ॥ मूढंत्वंचकरोषिकिं धर्मकर्तुमशाक्तायेनेशोचंतीहमद्विधः त्वंतुधर्मक्रिया
शक्तोविप्रत्वंकिंनुशोचसि मानुष्यंप्राप्यनेवस्तनपुण्यैर्बहुविधैरिह मानुष्यःत्वेचाविप्रत्वंननतःश्रोत्रिय
तानथा सत्त्वानुत्तमंलब्ध्वाश्रोत्रियत्वंसुदुर्लभम् कथंत्वंनिर्धनोस्मितिनिर्वेदंगंतुमिच्छसि ग्रहोपर
श्रयिनकस्यमहिमानोपजायते उपर्युपरिपश्यंतस्सर्वएवदरिद्रति प्रार्थयंतिधनेविप्रपुरुषाविषयात्म
कः धनंचविषयंचैवअन्यजंतिकनिशुद्वयः हद्भिर्विगर्हितान्तीवदुःखदाश्रीधनस्पृहा तंतुष्टोयः।

धा३

तनेच पुरुषं द्विः पूर्णसमस्तां मुवमेवच गोमिश्रीवत्तयाश्चे
कोश्या र प्रनष्टनीतप्युतिच वित पश्यपिवास्घिनेभि

२.६१ स्याकर्मस्यस्योत्संतंदिविमोरते धनंहिपुरुषोवसन्पुरुषोधनमेववा ग्रवश्यमेकंत्यजतितस्मात्किं धनत्सया
५१ स्पृहयेतिहि संतुष्टाधनिनोवधनस्यच संतोषाद्वयेवं...किंधनैर्धनदेनवा धनेह्यात्यज्ञसंगानोयत्सुखेश्वोत
चेतसो कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्चधावतां अपिचसमं द्वौमू मिमिमांलभतेसगवां नैसतेनधनेनघा ८
नेषीतप्युतिकि नसुखं धनलामे ममनिन्मसोममपुत्रो... भवत्पर्हो विना
धर्मोनार्थोधर्मविनाभवेत् तस्माद्धर्मपराधीनःस्पृहामर्थेपरित्यजेत् अर्थे सूमहान् त्वनर्थस्तोय याधिकं
संजातेष्वपिचार्थेषु विप्रायेगोमहत्तरं अर्थोपार्जनशक्तोहिन श्रेयोविंदतेनरः अस्मास्थीगमाः सर्वमानो
मोहविवर्जिताः रजतःसलिलादग्नेश्चोरतःस्वजनादपि भयमर्थवतांनित्यंमृत्योःप्राणभृतामिव यथायामि
मिषमाकाशेपक्षिभिःश्वापदैर्भुवि भक्ष्यतेसलिलेमत्स्यैस्तथासर्वत्रवित्तवान् दरिद्रःप्रार्थयत्यर्थमर्थ
वान्राज्यमिच्छति राजाचपृथिवीशत्वंस चक्रवर्तितां चक्रवर्त्यपिचेंद्रत्वमिंद्रोपिब्रह्मणःपदं
तस्मादपिपुनस्तस्मादपिपुनःपुनः एवंनानाहितृष्णायाःयतःसर्वोत्तिकश्चनतस्मादुरंतांतृष्णांरोधन ५१
तस्मा

(left margin, rotated:) तस्माद्धनमुत्सृज्य... / सोमपुत्र... / ...

तस्मात्विमांत्यज सुमहद्विश्वपिशाचैस्तस्मान्नार्थैः प्रशाम्यति सं प्रज्वलति सा भूयः सर्पिर्भिरिव पावकः स्वप्नल
ब्धाय यथा लाभाः क्षणमेव वहस्वावहाः न हृदे वद्विजश्रेष्ठनराणामर्थसम्पदः संपदो निलक्लोलां वुत्तरंगक्षणभं
गुराः कर्सशस्वाशीविषावासन्तरुच्छायास्विव सुप्येत् कार्यएप मत्सरो दंभैः क्रोधस्तस्मा भयं मदः अर्थजानि
विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनां नरेवंवहुदोषस्य निः तस्य मनीषिभिः अर्थस्यार्थीकार्यं नाम प्राणांस्त्यक्तुं ८
मिहेच्छसि आत्मप्राणपरित्यागं विगर्हन्ति विपश्चितः अयं न जातेः पापस्य किमु न ब्रह्मवादिनः अज्ञाननिद्रया
सुप्तः सुखदुःखप्रबोधया चिरं प्राप्तोसि दुर्बुद्धे प्रतिबुध्यस्व सांप्रतं ब्राह्मण्यं प्राप्यते ब्रह्मंस्तपोभिर्बहुभिर्भुवि ।
तल्लब्ध्वा यदि संसारं नापक्रमेत्त्वं चितः अहो कृतार्थता तेषां सन्तीह प्राणयः पाणि भद्रैः स्पृहास्माकं यता ये यां
यमवर्तेयथा अपाणित्वाद्द्वयं ब्रह्मन् कं कान्नोद्धरामहे जंतून् दंशकान् देहे न निवर्धुं हि ते शक्ताः तथापि ।
नात्मनः प्राणांस्त्यक्तुमिच्छाम्यहं द्विज अस्मकं साप्यपरां योनिं पतिष्यामपरामिति दृश्यं सहस्रगालं त्वं न कु
मीत्नचमूषकाः नशयीनचमंडूकान्नचान्याः त्या पयोनिः दृष्टान्यबधिरत्वं गात्रेरोगिन्मूकजडांस्तथा
८२
त्दूषतो

५ ६७ नलम्पनेरे

हीनांगोऽप्यपरोक्षमहाधन्योऽस्तिकाश्यप तदन्येनैव लाभेन हृष्टुमर्हसि किंपुनर्योगिसत्त्वानां सर्वेषां
५२ मनुष्याणां द्विजः श्रुतौ चेयद्दिष्टं ब्रह्मन्भाषितं श्रद्धयाश्रियत ततोयतस्व धर्मायनात्मानं त्यक्तुमर्हसि धर्मम
चरतोवृत्तिंयदिनोपगमिष्यति ननामकेऽपिशीर्षोऽप्यनुश्रावकान्यपिचेमन्स्याति देवतस्त्वलहत्र्यापि धर्मो ६७
यस्सनसीदति आदायएवसमंतव्योधर्मंवृत्त्वाहिसाधवः स्वाध्यायमग्निसंस्कारंब्रह्मचर्यंदमस्तपः अ
स्तेयमनसूयंचदत्तमांश्चैवानुपालय असत्यवचनंहिंसामसंतोषमनार्जवं नास्तिक्यंमानमीर्ष्यांचवि
षयांश्चपरित्यज विषयासक्तचित्तानांधनेवहुमनेन्द्रणां निवृत्तविषयेच्छानांकिंधनेनमनीषिणां अ
शत्यक्तुंनशक्नोतिविषयान्विषयात्मक त्यजन्तेषुततःसंगोमान्धातामरिकोवरः नहिखल्वप्यसंगस्य
कामःक्वाचनजायते दर्शनात्स्पर्शनाद्घ्राणाच्छ्रवणाच्चसंजायते नाचंस्मरतिकारणापाच्च रागानांचयतिणं स्वद्वौ
ताभ्यांचाभ्योदिकंभोगेनकिंचिदिहविद्यते यानिचान्यानिदूरेषुभक्ष्यभोज्यानिकानिचित् तेषामभुक्ता
सर्वेत्वानित्यमस्मृतिरेवते अदर्शनमनाघ्राणमस्पर्शश्रवणंतथा पुरुषोनियमैरेतैःश्रेयःप्राप्नोत्य ५२

नुत्तमे शब्दरूपरसस्पर्शगन्धादिभ्योयथाविधि हमतिमेतिपुरुषाश्शांतिमेतितयातथा यतोयतोनिव
र्तेततस्ततोविमुच्यते निवर्तनाद्धिसर्वत्रनवेत्तिदुःखमेववा तस्मात्त्वंविषयांस्त्यक्त्वाविषदग्धान्सुदुस्त्यजा
न् हृदिकृत्तेंद्रियग्रामंपाशांतानीवपंजिरे इंद्रियैर्नियतैर्मोहाज्ञानाभिस्विनश्यते लोकेवितनमात्मानं
ति लोकंचात्मनिपश्यति इंद्रियाणिसमस्तानिषष्ठंमनसाहृदि मनोबुद्धौसमाधत्स्वबुद्धिंचपरमात्मनि।
एवंबुद्धिंसमाधायपरेब्रह्मणिनिर्मलं क्षिप्रंयास्यसिनिर्वाणंनिरेन्धनइवानलः ग्रथवैतन्नशक्नोषिपर
न मात्मनमच्युतं हृदिसाकारसाधन्स्वयथारुचितमात्मनः नारायणंजगद्योनिंसर्वलोकमहेश्वरं येचिं
तयंतिमनसानतेषांविद्यतेभयं भीष्मउवाच श्रुत्वैतत्सद्विजःसर्वंशृगालंप्राहविस्मितः विष्णुर्महेंद्रो
रुद्रोवाब्रूहिकस्त्वंमहामते शृगालउवाच इंद्रोहिमिहसंप्राप्तस्तवानुग्रहकाम्यया त्यक्त्वालोभं
त्वमुत्तिष्ठचरधर्ममनुत्तमं भीष्मउवाच एवंसमनुशास्येंद्रस्तेद्विजंत्रिदिवंगतः कश्यपोपिययौक्षेत्रं
जं

धीरः किंचिन्नातः कुर्यात्सुखमाप्नोतीति प्रसादपुरः प्रतीयते मानवानां पितस्तताचक्ष्व मम यशीघ्रं धर्मपरं धर्मम् आचरेयं ॥ पितोवाच । अधीत्य वेदान्ब्रह्मचर्यपुरस्सरान् उपपद्यन्ते तोदारान्प्रजार्थं वै समाहितः अग्नीनाधाय विधिवदिष्ट्वा यज्ञैः सुदक्षिणैः वनं प्रविश्य विधिवत्ततः कामं समुत्सृ

इ॰ह॰ ह्यत्वा मुक्तिमवाप्नुयात् तस्मात्सर्वलाभानां प्रज्ञालाभः परः स्मृतः प्रज्ञावान्सुखमाप्नोति पुमानिह परत्र च जेतः १५

५३ प्रज्ञामूलमिदं सर्वं दृष्टादृष्टविचेष्टितम् तस्मादुभयसिद्ध्यर्थं कुर्यात्प्रज्ञां विशेषतः सनातनं गुणरहितो

निरंजनं जनार्दनं त्रिभुवनकर्मसाक्षिणम् नमामि तेन स्ववरलोकनायकं पुनर्भवव्यसनभयापहं स

दा परामवव्यथितमहार्यनिश्चय प्रबोधितं पथि पतितं द्विजोत्तमं स्वशृगालतामुपगतवान्सुरेन्द्रो महा

त्मनां भवति महाननुग्रहः इतिहाससमुच्चये इंद्रकश्यपसंवादो नाम सप्तदशोध्यायः १७ युधिष्ठि

पं॰ ६ र उवाच अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वलोकभयावहे किं कर्तव्यं श्रेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह भीष्म उवाच ॥

सर्वसत्त्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः सर्वज्ञानित्यबुद्धिश्च श्रेयः परमिदं स्मृतं अत्रैवोदाहरंतीममितिहा

सं पुरातनं पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर द्विजातेः कस्यचित्पुत्रो मेधावी नाम नामतो भवत् सोऽब्रवीत्पि

तरं मा ज्ञात्वाध्यायवर्जनैरतः ॥ पुत्र उवाच ॥ मृत्युनाहन्यते लोके जरया परिवारिते व्याधिभिर्ग्रस्यमाने ५३

च किं स्वस्थ इति भाषसे अर्थोपायेय दानास्ति मर्तव्यस्य प्रतिक्रिया सोऽहं कथं प्रतितिष्ठे जालेनेवावृतः श्वि

54

रं राज्ञो राज्ञां वनीतां यां मायुरेतरं तया । अर्लोद्देकं मत्स्यस्थवच्छन्निं विंदति कः पुमान् कुतो न खलु दीर्घत्व
मायुर्बलानं देहिनां आदित्यरथवेगेन क्षीयते हि प्रतिक्षणं प्रतिक्षणं कालः क्षीयमाणेन लक्ष्यते आम
कुंभइवांभस्था विशीर्णो सद्विभाव्यते अभ्रस्य कलपद्मानालीनं तोयलवा स्थिरे स्थिरा प्राणा जीवितेयस्य नह्य
स्योनास्तिचेतनः ज्ञातमेवान्तकोन्वेति जराचान्वेति देहिनां अनुबन्ताकाद्भयेने स्वभावः स्थावरजंगमाः । ६
को हि विश्वासमर्हेषु शरीरेषु शरीरभृत् कर्तुमुत्सहते लोके हृष्टा संप्रस्थिते जगत् हरस्यमपि भावित्वा
द्विनाशे विद्युपस्थितं अयमेव हि यः कालः पूर्वमासीद नागतः आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तूं दिने दि २
ने अर्घातेनीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे अन्यायेनात्यायबोधस्य महद्भयमुपस्थितं न तं पश्यामि लो
केस्मिन्यो न जातो न मरिष्यति इति संप्रत्ययं बुद्धा स्वस्थैलुकयमाप्यते नव्याधयो न यमः श्रेयः प्राप्तुं प्र
तीक्ष्यते यावदेव भवेत्कल्पस्तावत्समाचरेत् वाल एव चरेद्धर्ममनित्यं जीवितं यतः फलानामिव पक्का
नां प्रायश्च पतनं ततो भयं युवत्वापेक्षया बालो वृद्धत्वापेक्षया युवा मृत्योरुत्संगमारूढः स्थविरः किमुपेक्ष्यते ।
पापं परिहरेद्धर्ममात्मानं परिपालयन् वर्षाहजीर्णवित्ताहति न्नेवावसीदति व्रजंति न निवर्तंते स्रोतांसि।

रे॰ह॰ सरतामिव आयुरादायमर्त्यानांरात्र्यहानिपुनःपुनः अहोरात्राणिमासांश्चक्षणकाष्ठकलालवान् ।
५४ संपिंडयंतिकालोयंहानिवावृद्धिकंयथा यथागारंदृढस्थूलंजीर्णंभित्वावसीदति तथाचसीदतिनरः
कालस्यवशमागतः कालस्यवशमायांतिविवशाःसर्वदेहिनां नमृत्युमेवगच्छंतिविद्यायाश्चक्रचेतसः ॥
रात्र्यांयस्यांव्यतीतायांनकिंचिच्छुभमाचरेत् तमेववंध्यंदिवसमितिविद्याद्विचक्षणः भार्यामेपुत्रोमेच
मेविभवोस्तिगृहबन्धुसुहृद्योमे एवंवदंतमेवपुत्रमितिविनरंमृत्युर्नयति मृत्युरोगजराशोकैर्ग्रस्यमानः
२८ प्रतिक्षणं अजरामरवंनुकथंतिष्ठसिनिर्भयः अहोवासोमयाहृष्टंहाकष्टंसकथंमृतः मृत्युनाह्रियमा
नानांप्रलापःश्रूयतेनृणां कोजानातेकदावास्यमृत्युकालोभविष्यति युवैवधर्मशीलस्याद्नीतोनित्यंहि
जीवितं जीवितेमरणंतेहिजरांतंनूपयौवनं संपदोविपदांताहिअत्रकोरतिमाप्नुयात् यस्यवामृत्यु
नासख्यंयोवास्यादजरामरः नतस्येदंयुज्यतेवक्तुमिदंश्वोमेभविष्यति इदंस्वोनेरमखेतिनैतेर्मर्त्यस्ययु
ज्यते अवश्यंभाविताभिन्नःयस्मिन्नभविताभवान् नकश्चिदपिजानीतेकिंकस्यश्वोभविष्यति तस्मात्कृ
करणीयानिकुर्यादद्यैवबुद्धिमान् इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं इदमेहासमःप्रोक्तंकृतांतःने: ५४

वशी ध्या२ 55

कुरुतेनैकं यो मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः कृत्वाकार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति तं पुत्र
पशुमित्रार्थं व्यासक्तमनसं नरं व्याघ्रा यस्तु निवाक्रम्य मृत्युरादाय गच्छति म स्यात्कस्यापि [illegible] मृत्युर्यदिव
प्रेप्स्येद्ययं जनः आहारोपि न रुध्येतति किं शक्ता कार्यकारिता स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो जनः आप्ता
तार्थं सूसीदंति सैकतं स्येन वा यथा अपर्यंतस्य कालस्य किं यद्दाशाब्ददोशाते तन्मात्रं परमायुर्यः कश्चि स्व
स्यः सतिष्ठति दशावर्षाः षोडशिका विंशतिर्द्विंशतिस्तथा सर्ववर्षशतादूर्ध्वं न च तिष्ठंति मानवाः ।
संपदः स्वप्नसंकाशा यौवनं कुसुमोपमं तडिच्चंचलमायुश्च कस्य स्याज्जानतो धृतिः किमनेन करिष्या ।
ए० मि जरामरणभीरुणा अध्रुवेन शरीरेण मृत्युः छंदानुवर्तिना तृणानलनदीवेगस्वप्नसंकाशवृत्तिषु आ
युर्यौवनभोगेषु प्राज्ञः को नाम विश्वसेत् विश्वासमिह कः कुर्याद्रोगायुर्यौवनादिषु दृष्टा नाशमिवा
क्रांतं म्रियते मृत्युना जगत् इदं हि मरणावर्ते संसारोद्वेनिराश्रये जग[illegible]ति भ्राम्यमानस्य कर्मभिः अ
इदमेव करिष्यामि ततः एवं भविष्यति संकल्पः क्रियते यावन्न तं मृत्युः प्रतीक्षते अहमेको न मे कश्चिन्ना
हमन्यस्य कस्यचित् न तं पश्यामि यस्याहं न च सोस्ति हि यो मम एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते एको
वा३

च२

३ हा॰ नभुंक्तेसुकृतंमेकएवचदुष्कृतं मृतंशरीरमुत्सृज्यकाष्ठलोष्ठसमंक्षितौ विमुखाबान्धवायांतिधर्मस्तम
५५ नुगच्छति बलिनोहन्तसिंहस्यसंसारवनचारिणः मृगानिवापिजराताःकथंतिष्ठसिनिर्भयः कलत्रपुत्र
स्य भृत्यैस्तुपशुद्रविणस्यच कियंतिदिवसान्तानयास्यंतिकुशलेनते यौवनंग्रस्यतेलोभैर्यावन्नोपैतिनिर्ज
रा यावन्नक्षीयतेचायुःतावच्छ्रेयःसमाचर पुत्रदारकुटुंबेषुसक्ताःसीदंतिजंतवः पापपंकार्णवेम
ग्नाजीर्णावनगजाइव लोहदारुमयैःपाशैर्मृतैर्बद्धोपिमुच्यते नचतेपुत्रदारेषुकर्त्तव्यामतिरीदृशी
कथंनकृपणाक्ष्येतेवर्त्तिष्यंतिमयाविना संगत्याजठरेत्यक्तेरेतोबिन्दुमचेतनं केनयत्नेनजीवंतंगर्भस्य
मिहपश्यसि अन्नपानादिजीर्यंतेयत्रभक्ष्यादिभक्षितः तस्मिन्नेवोदरेगर्भःकिंनात्रैवविजीयते यद्ग
स्य र्भेपालयत्येवयश्चसंवर्धयत्यपि तदेवस्वकंकर्महाविदुःखोपपादने स्वयंमत्पिंडभूतंस्वपरतंत्रस्यस
र्वशः स्वरक्षणेप्यसक्तस्यकोहेतुःकस्यरक्षणे जायतेस्वकृतैरेवसु कृतैरेववर्धते सुखंदुःखंम्रत्युंचस्व च
कृतैरेवविंदति कोहंपुत्रगमिष्यामिकस्याहंकिंमिहागतः कोबन्धुर्ममकस्याहमित्यात्मानंविचिंतय
नबन्धुरस्तितेकश्चिन्नत्वंबन्धुर्हिकस्यचित् पथिसंगतमेवैतद्दारबन्धुसुहृज्जनैः पुरासीत्स्वजनस्ते ५५

त्वं स्म

ने

56

न्यस्तोऽप्रतंवर्तयेत्परः एवंव्यवस्थितेलोकेकःकस्यस्वजनोजनः कोवापरजनःकस्यमोहएवचकेवलं सुद्द

रमयैःपाशैःमोहजैःकर्मभिः कोशकारइवात्मानंवेष्टयन्नावबुध्यते दह्यमानेहिलोकेस्मिन्महता

कालवह्निना कोलभेतधृतिंप्राज्ञःप्रदीप्तइववेश्मनि किंतेधनैर्बान्धवैर्वा किंतेपुत्रैश्चलुप्तैत्रिकैः आत्मान वे

मन्विच्छगुहांप्रविष्टं पितामहस्तेक्वगतःपिताच सर्वावासंसर्वगंज्ञानगम्यं योगिध्येयंवासुदेवंसम

ग्रं नित्यानंदंस्वयंतत्त्वंचिराय सर्वैर्द्वन्द्वैर्मोक्षमन्विच्छमानः ॥ नमातानपिताकश्चित्कस्य

चित्प्रतिपद्यते दानमध्ययनंजंतुःस्वकर्मफलमश्नुते स्वकर्मफलनिर्देशंविधातृविधिनिर्मितम् ।

भूतग्राममिमंकालःसमंतादपकर्षति हातातहा[illegible]कांतेतिक्रंदमानोमुहुर्मुहुः मंडूकइवसर्पेणमृत्युना

क्रम्यतेजनः जरामृत्युहिभूतानांखादितारौवृकाविव बलिनांदुर्बलानांचह्रस्वानांमहतामपि नक

श्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरांमृत्युंचमानवः अपिसागरपर्यंतांविजित्येमांवसुन्धरां मृत्युंचेन्नविजेष्यतिकः

इति पुमान्स्वर्गनिर्भोगोभवेत् व्यत्ययोह्ययमत्यंतंपक्षयोःशुक्लकृष्णयोः जातंमर्त्यंजरयतिनिमेषंनातिवर्त

पांडत्वैवमूर्खंचबलवन्तंचदुर्बलं ईश्वरंचदरिद्रंच मृत्योःसर्वत्रतुल्यता ३

न

निमेषादशचाष्टौचकाष्ठात्रिंशत्तुताःकला । त्रिंशत्कलामुहूर्तंस्यात्तैस्त्रिंशद्भिरहर्निशं ।

श०ग० नै निमेषादिरयंकालाशो चुत्वान्सर्वदेहिनां हरत्यायुर्द्विजश्रेष्ठ नदीवेगइवप्लवं निमेषमात्रमपिते
५६ वयोगच्छन्नतिष्ठति तस्माद्देहेष्वनित्येषु यन्नित्यं तत्समाचर अनित्ये सतिमानुष्ये विद्युत्स्फुरणचंचले
येरमंतिनमस्तेभ्यः साहसं किं मतःपरं किमतःपरमन्यं तेकथयामिपुनःपुनः अनित्यं सर्वमेवेनह्यात्किं
चिदपिदृश्यते नदीं तृष्णामतीं ज्ञात्वा सर्वभावेष्वनित्यतां सर्वारंभान्परित्यज्य भविष्याम्यनुयोग
वित् आत्मज्ञानमधीयानो युंजन्नात्मानमात्मना आत्मज्ञो भविष्यामि नमां तारयति प्रजा पशुय
शौक पंहिं स्वैर्मांदृश्यायष्टुमर्हति अंतर्बहिः कृतप्रज्ञैः कृदयज्ञैः पिशाचवत् सोहंशुहिंस्रः सत्या
त्माकामक्रोधविवर्जितः जितेंद्रियः समेम्नत्वाम्नत्युंजेष्याम्यमर्त्यवत् अंतर्बहिश्च यत्किंचिद्दैवे
काग्रेसमाहितः तावत्स्यास्यामिनियतोयावत्तत्क्षयमागतम् विमुक्तविषयासंगेसन्निरुद्ध
मनोहृदि यदायात्युन्मनीभावंतदानिर्वाणमिच्छति कामक्रोधभयेनेहहतपस्तानश्चेतसः
पिशुनस्य कृतघ्नाश्च नालिकाभिन्नवृत्तयः एतत्प्रदानपश्यंति मोक्षद्वारमयाहृतं अश्वमेध । ५६

नत्सर्वसंवदित्यज्ञध्यानेनसुमनास्तपा मनसैवेंद्रियोरागांश्चवृत्यैव प्यसमाहितः ८

सहस्राणिराजात्सयशतानिच ध्यानयोगस्समर्वाणिकलांनार्हंतिषोडशीं भीष्मउवाच पुत्रस्य
तद्वचःश्रुत्वामोक्षधर्मविधित्सया तथैवकृतवान्विप्रोयथैतदव्रवीत्सुतः एवंसमाधायवचःप्रचो
दितःशरीरमध्यात्मधरंविचिंतयन् तथैवसर्वार्थविरक्ततापिवह्निजोत्तमःस्वर्गहरवेषुनिस्पृहः
१ सपोत्वचक्रेरविमंडलेस्थितंतुशेशयाक्रांतमनंतमच्युतं जगाम विष्णार्कमनीयवृपिणंद्विजो
त्तमाश्चित्रविभूषणोज्वलं इतिहाससमुच्चयेपितापुत्रसंवादोनामाष्टादशोध्यायः १८ युधिष्ठिरउ
वाच कथंनिर्वेदमापन्नःशुकोवैयासिकःपुरा एतन्मेतत्वतःसर्वंसमाचक्ष्वपितामह भीष्म
उवाच प्राकृतेनसुवृत्तेनचरंतमकुतोभयं अध्याप्यकृत्स्नंस्वाध्यायंपुत्रंव्यासोन्वयात्तदा १
व्यासःउवाच धर्मंपुत्रनिषेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमातपौ क्षुत्पिपासेचकोपंचजहिनित्यंजिते
न्द्रियः धर्मादपेतंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफल नतत्सेवेतमेधावीनहितद्धितमुच्यते एक
एवसुहृद्धर्मोनिधनेप्यनुयातियः शरीरेणसमंनाशंसर्वमन्यद्धिगच्छति न[illegible]सहायोर्थः
पुत्रस्या

रं.हा.
५७ पिताऽमाता च तिष्ठतिः नपुत्रदारानुज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठतिकेवलं धर्मंहियेनपश्यंतिबुद्धिमोहान्विता
नराः अपथागच्छतांतेषांमनुयातोविनश्यति प्राज्ञिमानप्यशान्तोसोधनवानपिनिर्धनः श्रु
तवानसिमूर्खोपियोधर्मविमुखोनराः दुःखदुःखदानेषुप्रत्यंडाद्भवपादिषु नद्विधास्तेमनुष्ये
षुयेषांधर्मोनकारणं धर्मोमातापिताचैवधर्मोबंधुःसुहृत्तथा धर्मंचिंतयमानोपियादृशा
त्तैर्विमुच्यते ततःस्वर्गमवाप्नोतिधर्मस्यैतत्फलंविदुः यस्यविष्णोःपरोधर्मोयोवानारायणे
रतः येनविष्णोरमेयात्माप्रसादमधिगच्छति सएवपरमोधर्मःसर्वलोकपरायणः तेनस
र्वमिदंप्रोक्तंधार्यतेसचराचरं संचिंतितस्त्वाप्यनुमोदितस्तु दृष्टः श्रुतस्सात्वापितस्तुतोवा
सर्वाणिपापान्यपहंतिधर्मोनिशांतमोसीवसहस्ररश्मिः तस्मात्सर्वात्मनाजातधर्मंनित्यं ५७
समाचर स्वधर्मविमुखाःपीन्यतमस्यन्धेपतिष्यति येमनुष्याःश्रुतोपेताःसत्यार्जवदया

पराः जितेंद्रिया जितात्मानस्तानुपास्व च प्रछत्त एवधार्यमहं तेषां मुनीनां शीलिनां नियच्छ परया
बुद्ध्या मनस्तन्य थियामि वै मनो हि सर्वभूतानां संचितो ति शुभाशुभं शुभेयुक्तस्तदा दिव्य शुभे व्यैवावधा
रय कामं क्रोधं भयं लोभं दंभं द्रोहं मदं तथा निद्रां मत्सरमालस्यं नास्तिक्यं च परित्यज सत्यमार्जवमक्रो
धमानृशंस्यं परं तपः ब्रह्मचर्यमहिंसां च धर्मामिवानुपालय सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभं तथा
त्मानं समाधत्स्व भ्रश्यसे न पुनर्यथा क्रोधलोभपरो नित्यं निद्रालस्यपरस्तथा विषयेच्छापरश्चैव श्रेयसो
भ्रश्यते द्विजः यथा यथानि सेवंते विषयान्विषयात्मकाः तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते तेमूढ
हारभिन्नित्यं विषये हृतचेतसः संप्राप्नुवंति दुःखानि तिर्यग्भूतास्तु योनिषु विषयेषु प्रसक्तो हि नरः श्र
येन्न विंदति तस्मात्सर्वात्मना पुत्र विषयं विषवत्त्यज जन्मांतरशताभ्यस्ता विषयेषु मतिर्नृणां दुष्टा गो
रिव सस्येभ्यो दुःखेन विनिवार्यते निवर्तते विषयासक्तिमिंद्रियाणां प्रमाथिनी देवतानि यिशेषेनयाज्ञो
पाणस्य प्राप्यते यो महान्दर्शितः पंथा एष धर्मस्य पुत्रक ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो थ भिक्षुकः यथो
ब्राह्मणस्य च देहांते नाप्नोगाय जायते इह लोके साध्यमेत्तिप्रेत्यानंतसुखाय च प्रशस्तानि निषेवस्व कर्माणि प्रयत्नतः एतावकर्मसर्वं नि

दशलक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः धृतिः क्षमादमोस्तेयंशौचमिंद्रियनिग्रह धीर्विद्यासत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणं महांदशवि

धेयं पः एवध

ऋ॰ हा॰ कारिणः सर्वेगच्छंतिपरमंपदं अक्रुद्धस्तपस्वीसंतुष्टः समस्सत्योजितेंद्रियः दातादांतोदयावांश्चब्राह्म र्म स्पपुत्रक

५८ णोनावसीदति ॥ अप्रमत्तः प्रजाभेननोवान्येनकुकर्मणा इहैवनर्के व्याधेश्चिकित्सांनकरोतियः ग

त्वानिरोषधंस्थानंसरुजः किंकरिष्यति पारुष्यमनृतंहिंसांपरस्वंपरयोषितां पैशुन्यंलोकवार्तांच

पापमित्रांश्चवर्जय यथानसाध्यतेधर्मः कामार्थौवानिश्चितौ नतांवाचंवदेत्प्राज्ञः परलोकविरो

धिनीं परलोकहितांनित्यंशास्त्रदृष्ट्यानुचिंतय अत्रैवकर्मणामेवविपाकंपरिचिंतय ब्राह्मणस्यहि

देहोयंनोपभोगायजायते इहक्लेशायमहतेप्रेत्यानंतसुखायच प्रशस्तानिनिषेवस्वस्वकर्माणित्व

यत्नतः अतःस्वधर्मसर्वस्वंनिर्मितानिचवर्जय ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनकश्चिच्छृणोतिमे धर्मादर्थश्च र्प

कामश्चसकिमर्थंनसाध्यते पूर्वेवयसियोधर्मंनकरोतिविमूढधीः सपश्चादनुतप्यतेसतोनरः स्वी

र्थकामगः ग्रामेवानगरेवापितीर्थेवायतनेपिवा नपुत्रस्तत्रवास्तव्यंयत्राधर्मापरोजनः अप्रमत्तेन

सततंधर्मकार्यंविजानिता सहस्रामरणेप्राप्तेधर्मःकर्तुंनशक्यते अत्रैवत्वंजराश्रेणोमानाक्कालोन्वगा ५८

गात्रं अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति जरां मृत्युं च व्याधिं च को विजानन्न चेतनः स्वस्थ
स्तिष्ठेन्निर्विषण्णो हा स्वयं हा किं पुनर्हि सेत जन्म व्याधिजरादुःखैर्वेदनाभिर्हतं जगत् असारमिव संसारं
त्यजेन्नैव पुत्रकोपुवे स्वकर्मणा निवर्तन्ते ज्ञातिसंबंधिबान्धवाः येन ते सह गंतव्यं तत्कर्म सुकृतं कुरु ।
धं मृतजीवितमन्यन्तरा चित्तसंसारकारिणी व्याधिशोकजरायासैरर्थ त्रष्टापि निष्फले म्रियन्ते जन्मने
मृता जायन्ते मरणाय च धर्माय न तु मोक्षाय तरुणानीव पश्य जनाः तुल्यजातिवयोरूपान् हृतान्
पश्यसि मृत्युना नैनामास्ति च तत्रासो स्त्रो हं तु हृदयेन वै शतसापि समेत स्मशानायुर्नैव विद्यते
आत्मामात्रमिदं पुत्रां पश्चिरेवायुरन्नमे तोयफेनोपमे देहे जीवे चास्थिरसंस्थिते अनित्ये प्रियसंवा
से कं च्यैत्वपसि पुत्रक अहिते हितबुद्धिस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञक । अनर्थे चार्थविज्ञानं स्वमर्थं नाव बु
ध्यसे पुत्रदारकुटुंबानि शरीरे संचया श्रमे पारार्थ्यमध्रुवं सर्वं किं स्वे सुकृतदुष्कृते स्वसुदुःखाः
ति मृतानि व्रजेरोजरयन्नसौ आदित्योह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च नसाहसौ विनिर्भिन्नो विरक्तः

रं॰हा॰ विषयसर्पभ्या रागद्वेषानलेपक्वं मृत्युरश्नाति मानवं महान्तोतिदिनखंडानि पश्यंत्यग्रतएव ते आयु
र्विछिद्यमानानि मृत्युनाकिं न पश्यसि वहुकृत्यो निरुद्योगो जागर्तव्ये प्रसुप्तकः किमुत्स्थो कोभयस्था
५८ नेहामुत्रकाविहन्यसे सन्यापारस्तपल्लैरर्द्यावर्त्तिःदामाशिखा ग्रंधकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धा
र्यतां यदा सर्वं परित्यज्य गंतव्यमवशेन ते न तत्कथं पत्नीमाद्रातिमृत्युपाशैरिवाहतः मृत्युः जराव
रोगश्च दुःखानि विविधानि च अनुषक्तानि ते देहे स्वस्थः किं मनुतिष्ठसि तिष्ठंतं च व्रजंतं च मृत्युरन्वेति
देहिनो निवृत्तिं लभते कस्मात् जले मीनद्भवोद्यनः रौजेदृश्विन्नपश्चानंप्रचंडव्याधिसैनिकं मृत्यु
चक्रमनुष्ठानमायांतं किं नु पश्यसि यस्तामपि तनयासं जनेन कश्चिदनुयास्यति एकाकिनाच गंतव्यं
स्वमादाय शुभाशुभं शुभाशुभं समादाय जंतुरन्यत्र गच्छति अन्यत्रैव हि गच्छंति तिलहस्तं संबंधिबान्धवा।
नैनं सहस्रमनुयाति नवन्धुवर्गो नार्थः प्रयत्नरचितान च पुत्रदाराः तस्मिन्क्षणेप्रियशतानि।
विहायतानि प्राणः स्वकर्मफलपथ्यभुजः प्रयांति मातापितृसहस्राणि पुत्रदाराशतानि च न तेषां ५८

स्वं

भवनाकार्यंनकार्यंनवैत्तैरपि सहकैतैलानियातानानित्वमेष्योकोगमिष्यसि वर्षास्वेवंकरिष्यामिग्रीष्म
हेमंतयोरिदं इत्येवंचिंतयन्मूढोनांनरायंपुरुषप्रपत्ति पश्यामिन्नपिंप्रावलम्घएवन्नपिनबुध्यते सर्वे
क्षामिंद्रियैरेभिर्बुद्धिमानपिवंच्यसे महाजालसमाःकृत्वानपश्यपज्जंतून्दुःखितान् निर्वाण्तिनींनां
क्किंदंतिदुःकृती अहिंसाहन्त्यसंतोषक्षजुत्वंद्वीनपोमयी नावमारुह्ययत्नेनसंसारार्णवमुत्तर
प्रयास्यतोकिमाश्रितेस्मास्थितेमहाभये आतिश्मार्दहारुणेतपोमहत्समाचर नपुत्रवान्धवादारन
संमत्रप्रियोजनः अनुव्रजंतिसंकटेप्रयन्तमेकयायिनं यदेवकेवलंकर्मस्वयंकृतंशुभाशुभं तु
तस्मा१ देवमार्थिकंपुत्रभवंतुलस्यगछतः नतत्रसंविभज्यतेस्वकर्मणापरस्परं कृतंशुभाशुभंकर्मस्वयंतद्धे पथ्या१
वभुज्यते यदात्वमेवदृष्टतत्त्वमग्रतोभविष्यसि यदागतिंगमिष्यतःकिमात्मजैःपरेणवा नयावदे
वपश्यतेमहाजनस्यपावकः अपक्वएवपश्यतेपुराप्रसीयतेनरः गतेहिरव्दवर्षकंप्रवोपिपंचविंश
कः कुरुष्वधर्मसंचयंवयोहितेविवर्धते इदंजराकलेवरंविजर्जरंकरोतिते बलांगरूपनाशिनीति
धत्त्वसोकृधनं धनस्ययस्यराजतोभयंनचाग्निचौरतः मत्तेचयन्नमुच्यतेत्वमर्जयस्वतद्धनं स

इ॰ह॰ हत्वस्त्रोप्यिशुक्रकमब्रवीमित्तत्रदेवते अशाश्वतेहिजीवितंकुरुष्वधर्मसाहतः नास्तिधर्मोवन्धुर्नास्तिध
६० र्मसमःसुहृत् नास्तिधर्मसमोलाभोनास्तिधर्मसमागतिः यथायन्त्रेवागनोमत्तंयोधर्मनाचरेन्नरः अजा
गलस्तनस्येवतस्यजन्मनिरर्थकं व्याहृजेनामितानातधर्मोकार्योनरैः तरात् मेषीबद्धोपिहित्वा
स्पघोसग्राहोकरोतिगोः एकस्मिन्नप्यतिक्रांतेदिनेधर्मविवर्जिते दस्युभिर्मुषितस्येवयुक्तमाक्रंदि
तुंचिरे प्रायशःक्षीणपापस्यनित्यंधर्मपरस्यच यमीशुत्ययतेज्ञानंज्ञानान्मोक्षंचविंदति कर्मणाम
नसावाचायोधर्मनिरतोनरः तत्फलंनचकांक्षेतिसमोक्षमधिगच्छति शुकःउवाच ज्ञानामेविवि
धाधर्मःप्राणिनांचाप्यनित्यता सांप्रतंमोक्षतत्वार्थंभगवन्वक्तुमर्हसि व्यासःउवाच नान्यत्र
विद्यातपसोनान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नान्यत्रसर्वसंत्यागात्मोक्षंविंदतिमानवः जीवितंयस्यधर्मार्थं
५ धर्मोज्ञानार्थमेवच ज्ञानंचध्यानयोगार्थंमचिरात्सप्रमुच्यते सर्वसंगपरित्यागसर्वद्वंद्वसहिष्णुता ९०
सर्वद्वंद्वसमत्वंचमोक्षस्यविदुरुत्तमं इंद्रियाणिमनश्चैवपिंडीकृत्यसमंततः एकाकीनित्यमास्थाय

परंब्रह्माधिगच्छति तपश्चासनतोयोगोनानासाग्रनिरीक्षणात् मनसश्चेंद्रियाणांचसंयोगोयोगमुच्यते
कर्मणामनसावाचावाससुदेवमतेंद्रियः भजतेसर्वलोकेशंसमोक्षमधिगच्छति एतदेवपुराख्यानमेतदे
वपरंतपः एतदेवपरोयोगएतदेवहिसाधनं अस्मिन्नेवसमाधानेधारयत्वंमनःसदा नात्रेष्टव्याविशेषा
भीष्मउवाच स्तेविशेषाविघ्नकारकाः एहैपायनवचोनिशम्यचशुकोगतः परित्यज्यस्वपितरंमुनिमोक्षपरायणाः
तपोवनेजगामाथनिवृत्तविषयात्मकः समःसर्वेषुभूतेषुध्यानयोगपरोभवत् प्रणम्यविष्णो
पुष्प स्वरणांबुजाभ्यांतस्मैवसुनिपुंगवाय स्वस्वप्रयतेंद्रियचित्तवृत्तिः प्रयोमहात्मापरमार्थकांक्षी
भीष्मउवाच तस्मात्त्वमपिराजेंद्रयोगयुक्तःसदाभव शुकानुशासनंज्ञात्वाह्यमृतत्वमवाप्स्यसि
वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुभीष्मेणधर्मपुत्रस्तदाहृष्टवान् एकाग्रमनसोभूत्वाधर्ममास्थायवैतदा य
इदंशृणुयान्नित्यंव्यासेनपरिकीर्तितं विमुक्तःसर्वपापेभ्यःपरंब्रह्माधिगच्छति इतिहाससमुच्च
येशुकानुशासनेनामएकोनविंशतितमोध्यायः १९ युधिष्ठिरउवाच इदंदेयमिदंदेयमिति
संस्कृतिनोदना बहुदेयाश्चराजानस्तैर्देयंकिंविशेषतः भीष्मःउवाच सर्वेषामेवदानानांभूमि

दे॰ हा॰
६८

दानेवरेस्मृतं सर्वपापहरं तथा स्वर्ग्यमायुर्मनीषिणः। भूमेस्सर्वाणि दानानि संभवंति न संशयः त
स्माद्भूमिप्रदो राजन्सर्वदः प्रोच्यते बुधैः सुवर्णं रजतं वस्त्रं धान्यानि विविधानि च सर्वमेतन्महीपाल ददा
ति नद्राकान्तुदवानानि नगान्पुष्पफलान्वितान् वस्त्रन्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् भूमिं सर्वगु
णोपेतां यो दद्यात्सस्यशालिनीं न तस्य लोकाः क्षीयंते यावत्तिष्ठति मेदिनी अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरि
ष्ट्वा विपुलदक्षिणैः न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते नपस्विनो यय अर्जुन! सत्यवंतो बहुश्रु
ताः गुरुदेवरताश्चैव नातिक्रामंति भूमिदं अत्र गाथां पुरागीतां कीर्तयंति पुराविदः यांस्कृत्वा जमद
ग्न्येन प्रदत्ता कश्यपाय भूः माम दत्त्वा प्राप्स्यसे दत्त्वा मां समवाप्स्यसि अस्मिंल्लोके परे चैव ततो दद्दत्तु नपा॰ १
मां जनाः सोयं धीरः सपुरुषः सविद्वान्सर्वपुण्यकृत् स दांतः स च विक्रांतो यो ददाति वसुंधरां त्व
त्सुवैं किंकरोस्त्वंडाला पोवन्हेस्तदारुणः छोराश्चवारुणाः पाशानो सर्पंति भूमिदं ब्राह्मणाय महीं द प॰ २
त्वा सर्वसस्यफलान्वितां सर्वकामांल्लभेत्स्वर्गे यावदासते हि मेदिनी श्रोत्रियाय दरिद्राय बहुभृत्याय सी
दते दत्वा भूमिं गुणोपेतां सर्वान्कामानवाप्नुयात् श्रोत्रियाच्छीलाय वैस्म्वाय युधिष्ठिर प्रदत्ता ६१
भूमिर्निर्मूलयेत्सायुत्कायुक्तात्मीनोरागो हनाः स्वर्गलोकगताः सेतो नातिक्रामंति भूमिदं ६

येनभूराजन्सोक्षयंफलमश्नुते अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं बृहस्पतेश्चसंवादंमिंद्रस्यचम
हात्मना। इंद्रउवाच भगवन्केनदानेनस्वर्गतःसुखमश्नुते यदक्षयफलंप्राहुस्तन्मेत्वंवक्तुमर्हसि
बृहस्पतिरुवाच भूमिदानसमंदानंनापरंविद्यतेक्वचित् एवमाहपुराशक्रभगवान्मेपितामह
पंचपूर्वान्स्वपुरुषान्नरःषट्चतथापरान् एकादशापरित्रातिसप्तांश्चमह्यांददन् इक्षुभिःसहितांभू
मिंयवगोधूमशालिनीं योददातिद्विजश्रेष्ठेनसप्रच्यवतेदिवः शय्यासिंहासनंछत्रंवरांश्चावरयो
षितः भूमिदानस्यपुण्यस्यफलंस्वर्गंपुरंदर यथाचंद्रमसोवृद्धिरहन्यहनिजायते तथाभूमिकृतंदा
नंसस्येसस्येविवर्धते यत्किंचित्पुरुषःपापंकुरुतेवृत्तिकर्षितः तत्सर्वंभूमिदानेनस्वल्पेनापिप्रणश्य
ति भ्रूणहाब्रह्महावैश्चैःपितृघ्नोगुरुतल्पगः भूमिंसर्वगुणोपेतांदत्वापापैःप्रमुच्यते सीदतेबहुभृत्या
यश्रोत्रियायाहिताग्नये भूमिंवृत्तिकरींदत्वास्वर्गीभवतिमानवः कृत्वाहिसुमहत्पापंभूमिंदत्वाद्विजातये ॥
सस्वर्गंजातिपापोयथाजीर्णत्वचमिवोरगः यस्यविष्णुःपरंज्ञानंयस्यविष्णुःपरंमनः यस्यविष्णुर्जगद्योनि।

रह वीहरेद्वेहदिस्थितः नस्मैदेयामहावाहोभूमिस्सर्वगुणान्विता तस्मात्त्वंभूमिदानस्यपात्रमस्तीतिमेमतिः स्वस्थो
९२ तरं वहुविधंजल्पेतिपरमर्षयः सयजेदश्वमेधेनयज्ञदध्याद्दक्षिणां परां विमानंकामगंदिव्यंदिव्यस्त्रीगणशोभि
तं उपतिष्ठतिदेवेंद्रस्वर्गलोकवरप्रदं श्रोत्रियेहविःसंपन्नेचाहिताग्नौदृढव्रते प्रतिपाद्यमहीतस्मैनयातिय
ममंदिरं येपिसंकीर्णकर्माणोराजानःपापचेतसः तेपिदत्त्वामहींसद्योमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः नास्तिभूमि
151 समंदानंनास्तिभूमिसमोनिधिः नास्तिभूमिसमोधर्मोनोपापमनृतात्परं भीष्मउवाच इत्येवंभूमि
दानस्यफलंश्रुत्वासवासवः वहुधांवहुसंपूर्णांकृत्स्नामंगिरसेददौ तस्मात्त्वमपिराजेंद्रस्ववीर्यापा
र्जितांमही स्वाध्यायहविर्युक्तेभ्योविप्रेभ्योदेहिमेदिनीं युधिष्ठिरउवाच आनामेकुरुशार्दूलभूमि
दानस्ययेगुणाः अपहारेतुयेदोषास्सर्वंतान्ब्रूहिसांप्रतं भीष्मउवाच षष्टिवर्षसहस्राणिस्वर्गेमोदति
भूमिदः आछेत्ताचानुमंताचतान्येवनरकेवसेत् विंध्याटवीष्वतोयेषुशुष्ककोटरवासिनः कृष्ण
सर्पाहिजायंतेब्रह्मदेयापहारिणः नाच्छिन्द्यात्परदत्तांचवहुधांवहुधाधिप श्रोत्रियायदरिद्रायव
हुभृत्यायचैवनृप यत्नतस्त्वहुतेषांहिदीनानामवसीदतां निराशानांहृतेदेवेनिर्दहेत्सकुलंतुले म ९२

हृतामपि पापानां दृष्टा शास्त्रेषु निष्कृतिः विप्रदत्ताः प्रहर्तॄणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् स्वदत्तां परदत्तां वा यो
हरेत वसुन्धरां स तिर्यग्योनिमाप्नोति जातो जातः पुनः पुनः सशैलनगरग्रामा ससरिद्वनकानना तानि
दानानि पश्यामि ये भुञ्जे यं वसुन्धरा आसीदियं पुरा राजन् दिलीपनहुषस्य च ययातेरम्बरीषस्य मांधातु
भरतस्य च अन्येषां नृपसहस्राणां यान्न हर्तुं व्यापातुमुत्सहे तेभ्योप्याप्तापि संप्राप्तात्वत्तस्थान्यो भविष्यति तथा
प्येनां महाराज राजानो ज्ञानमोहिताः न प्रयच्छंति विप्रेभ्यो दत्तामन्ये हरंति ये सर्वं दत्तां द्विजातिभ्यो यत्ता
द्युत युधिष्ठिर महीमतिमतां श्रेष्ठ दानाच्छ्रेयोऽनुपालनं बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः यस्य यस्य
यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं तस्मान्न यान्न हर्तव्या भूमिर्द्विजानां कदाचन यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं
गतिमात्मनः सीमांविवादे संप्राप्ते सीम्नः सूदम सदर्शनात् दातव्या नैव हर्तव्या हरणे किल्बिषी भवेत्
दानात्स्वर्गं कुरुश्रेष्ठ हरणात्किल्बिषं ध्रुवं तस्मात्सीमा न हर्तव्या न पापमपि किंततः यद्गतिस्त्रावयेस्त्रा
द्धे भूमिदानस्य संकल्पं अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄणामुपतिष्ठति ॥

॥

॥

इ॰ह॰ इतिहाससमुच्चये भूमिदानेनाम विंशोध्यायः २० युधिष्ठिर उवाच गवां दानं महापुण्यमेवमा

६ हुर्मनीषिणः विस्तरेण महाप्राज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह भीष्म उवाच न गोदानात्परं किंचिद्दानमस्तीति

मे मतिः यागोन्यायार्जिता दत्ता कृत्स्नं तारयते कुलं अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः तस्मा

द्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्वा गुणान्वितां सवत्सां हि मस्य गाग्रीन

रः स्वर्गे महीयते ४ यावद्वर्ष प्रसूता गौस्तावत्सा पृथिवी स्मृता पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशीं गां ददाति यः

एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते युधिष्ठिर उवाच दे

याः किंलक्षणा गावः कीदृशाश्चापि वर्जयेत् कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च भीष्म उवाच

तरुणी रूपसंपन्ना हस्तशीला पयस्विनी न्यायार्जिता सवत्सा च प्रदेया ब्राह्मणाय गौः वृद्धा सरोग

हीनां गां वन्ध्यां दुष्टां मृतप्रजां दूरस्थां स्यायलब्धां च न देया गौः कदाचन सीदते बहुभृत्याय

श्रोत्रियायाहिताग्नये अतिथिप्रियदीनाय धेनुं दद्याद्गुणान्विते अकुलीनाय मूर्खाय पलब्धायापि

समुद्रवसना भूमिः सशैलवनकानना रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ब्रह्महत्यादिपापघ्नं स्मृतं ... पितृघातकः महापातक ६

प्रजेषु स्मिन्वां दानेन सद्गतिः ॥ ६

साक्षहिनाय दुष्टाय पूर्तीयस्तं तावत् सर्वं फलं … पापायन देयाणि कदाचन

नी

श्रुनायच हृष्यकव्यपेनायनदेया गोःकदाचन प्रसादादयत्रसौवर्णशय्यारत्नोज्वलालया वरा
श्वाप्सरसोयत्रतत्रगच्छंतिगोप्रदाः गोप्रदान्नरोयातिब्रह्मलोकंसनातनं विमानेनार्कवर्णेनदिव्यर
त्नविराजिना सद्रूपवेशपःहृष्टाएपःहनेत्रावरयोषितः वेणूनांवल्लकीनांचनूपुराणांचशिंजितैः
गीतैश्चहृहरिणाद्येणांसुप्तःसंप्रतिबुध्यते अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं अथेरुद्दालकेर्वाक्य
नासिकेतस्यचोभयोः ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षांनप्राप्य तंतनयस्सुतं त्वंमामुपचरस्वेतिनासिकेतमभा
षत समाप्तेनियमेतस्मिन्महर्षिः प्राहतंसुतं उपसर्पणसक्तस्यस्वाध्यायनिरतस्यच इध्मादर्भाःसुमनसः
कालाःसर्वंजलांतिके विस्मृतंमेनदादाय तुनदीतीरमितोव्रज सगत्वाप्राप्यतेसर्वंनदीवेगहृतंप्लुतं न
दृष्टंतन्मयातत्रपितरंप्रत्यभाषत क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टोमुनिरुद्दालकिस्ततः यमंपश्येतितंपुत्रमशप
त्क्रोधमूर्छितः ततःसपित्रानिहितोवाग्वज्रेणकृतांजलिः प्रसीदेतिध्रुवन्नेवंगतमोर्व्यपतद्भुविंनिरिक्ष्याप
तितंपुत्रंसमुनिःशोकमूर्छितः किंमयाकृतमित्युक्त्वापरिषद्धरोदच तस्कृत्वामुनयःसर्वेतपोवननिवासि.

र्विकंनासिकेतस्यचोभयो ऋषिरुद्दालकोदीक्षामनाभिगम्यनतं सुतंद

यमोब्रवीत्त्वं नमृतो महर्षेवैर स्थ न

नाःहा नः आगमत्तुल्यरूपः स्वालेपरिवार्योपपन्नशिरे पेतेणाधास्वपानैकं नचिकेतस्समनुशासितः उदतिष्ठत्प्रभातो
१५ नेरदृष्ट्वा प्रणम्यमिवाप्नुतं तं सतं सोथ पप्रच्छ देणसुतमिवोत्थितं यदृष्टं तत्र ते पुत्र तत्सर्वं कथयस्व नः हे
दृष्ट्वानुमां तत्र गतं हृदेवो यमं पश्यप्रेत्याह पिता भवंतं न चैनं कामं तत्र तं विप्रकर्तुं हृष्टः सो हं प्रतिगच्छार्थ सोम्य
सोचन्यसेभ्यलवदेहकर्ता करोमि किं वापि मनः प्रियं ते प्रियाति थेर्वरमिष्टं वृणीष्व मत्युक्तः ब्रुवं हं धर्मराजं न्तमह३
यावे यदि प्रसन्नो भगवन्ममाद्य स्थानानि मे दर्शय गोप्रदानां ततः स मां नोपसमं विमानं मत्प्रभुत्तेद
र्शयामास लोकान् अथापश्यं महं तत्र विमानानि सहस्रशः वैडूर्यार्कप्रकाशानि जांबूनदमयानि च
दिव्यरत्नविचित्राणि सेवितान्यप्सरोगणैः सर्वकामसमृद्धानि कामगानि स्थिराणि च मधुक्षीरव
हानद्यः सर्पिर्दधिवहास्तथा भक्ष्यभोज्यवहाश्चैव शैलाः शतसहस्रशः सर्वं दृष्ट्वा तमहं धर्मराजं मवो
चं विस्मयाविष्टचेता क्षीरस्येताः सर्पिषश्चैव नद्यः शश्वत्स्रोतः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः यमोब्रवीद्विद्धि
भोज्यास्तमेता ये दातारः साधवो गोरसानां लोकाश्चैते शाश्वता वीतशोका दिव्यानद्योः गोप्रदानां नरा
णां श्रुत्वा चैव तत्तत्र च स्तमहं पुरा वेन्न॥ अगोदो गोप्रदानं च यथा लोकं समश्नुते यम उवाच ॥ ९५

नेवु त्ते

यत्नाभ्येयो गवां दद्यात्तिलधेनुं समाहितः सर्वकामवहां दिव्यां सनंदीहस्वर्गमश्नुते तिलाभावे तु योदद्यात्
जलधेनुं यथाविधि सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा घृतधेनुं नरो दद्यात्तिलधेनुमथापि
वा जलधेनुं यथायो वै न च प्रच्यवते दिवः जितेंद्रियाय शांताय वेदस्वाध्यतपस्विने धेनुं दत्त्वा घृतमयीं
विष्णुसत्लोकमाप्नुयात् पितरं चैव धर्मात्मा पितामहमथापि वा (पितरं चैव धर्मात्मा पितामहमथापि)
घृतधेनुं परित्राति सप्तसप्त च सप्त च एतत्सर्वं दर्शयित्वा प्रहृष्टः भूयोभूयः प्राह वैवस्वतो मां दानेना
त्वं कुरुष्वात्मवित्तं सर्वेषां वैगौरसानां विशेषवान् ॥ असोमस्त्वरसास्तु दद्यात् धेनुं दद्यात्सगुणां कांस्य
दोहां स्वहेमशृंगीं वस्त्रेणोत्तरीयां यावंति रोमाणि भवंति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकं तथा
नद्वाहं श्रोत्रियाय प्रदत्त्वा दांतं धुर्यं बलवंतं युवानं कुलाजीव्यं वीर्यवंतं महांतं प्राप्नोति लोकान्दशधे धं ८
नुदस्य इत्युक्तोहं धर्मराजेन तात धर्मात्मानं शिरसा तं प्रणम्य अनुज्ञातस्तेन देवेन चैवं प्रत्यायातो
भवतः पादमूलं प्रार्थयेयं भवतोनुग्रहोयं यस्मात्स्वर्गे तान हष्टः सदेवः दानोत्कर्षं तत्र हष्ट्वा गवां च ।

दा०
२५

निःसंदिग्धं गां रुद्रांहं प्रदास्ये गावो देयाव्रहदेवस्ततस्ते लोकान्प्राप्तुं वै सर्वान्ते पुण्यकर्मभ्यः एतत्पुण्यं
ब्रूहि विद्वन्नराणामित्या दिष्टे धर्मराजेन तात भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः सर्वे ते विस्मयं गताः ग
वां तु वं तो माहात्म्यं जग्मुस्ता नाश्रमान्प्रति एतच्छ्रुत्वा तु कौंतेय गवां माहात्म्यमुत्तमं गावः प्रदक्षिणी
कुर्यात्पूज्यास्त्वं पानं च शीलोपपन्नां वत्सनौ ह्नरीयां कास्यो पदोहां कनकाग्रशृंगी विप्राय दत्त्वा
भगवत्प्रियाय प्रयाति लोकानमृतान्स पुण्यान् इतिहास समुच्चये नासिकेतोपाख्याने गोदानि
कोनाम एक विंशमोध्यायः २१ ॥ युधिष्ठिर उवाच सर्वेषामेव दानानां यद्दानं हि महत्फलं ।
सद्यः प्रीतिकरं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह भीष्म उवाच इदमर्थं मया पृष्टो देवर्षिर्नारदः पुरा यदुक्तवा
न सौ राजंस्तन्मे निगदतः शृणु नारद उवाच नान्नदानात्परं दानं किंचिदस्तीति जनेश्वर अन्नेन धार्य
ते सर्वं चराचरमिदं जगत् अन्नेन प्राणिनां प्राणा इत्युवाच प्रजापतिः तस्मादन्नप्रदो राजन्प्राणदः
प्रोच्यते बुधैः अन्नदः पशुमांल्लोके पुत्रवान्रूपवानपि आयुष्मान्भोगवांश्चैव बहुस्त्री चर्ष्टे त्वजायते २५

ब्राह्मणा गावो चैव कुलमेकं द्विधा कृतं एकत्र मंत्रास्तिष्ठंति हविरेकत्र तिष्ठति गोषु प्रसूता वस्य भावाहितास्ते घुरं घराः संपादयंति सस्यानि होत्व्यो
निधनं जगत् सर्वदेवमया ह्येताः सर्वमंगलसंयुताः ब्रह्मलोकादिहायाता तत पश्चार्थं सदुष्करं गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च गावो मनसि तिष्ठंति
गावो मध्ये वसाम्यहं गावः पवित्रमतुलं गावः पावनमुत्तमं २८

न्यं न्न

निःदद्यात्तियश्चामतिथिभ्यःसमाहितः सयातिब्रह्मसायुज्यमेवमाहपराशरः अन्नेनसदृशं
दानंनभूतंनभविष्यति तस्मादन्नंविशेषेणदातुमिच्छंतिसाधवः कृत्वापिसुमहत्पापंयः पश्चाद
न्नदोभवेत् विमुक्तःसर्वपापेभ्यःस्वर्गलोकंसगच्छति आशंसन्तीहिपितरःसुवृष्टिमिवचातकाः ।
कदास्माकंकुलेपुत्रःपौत्रोवान्नप्रदास्यति योदद्यात्परिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्तिने श्रान्तायादृ
ष्टपूर्वायसपुण्यांपागतिमाप्नुयात् नपृच्छेद्गोत्रचरणंनस्वाध्यायंश्रुतंतथा याचितंब्राह्मणेना
न्नंदद्यादेवाविचारयन् दुर्वृत्तःसाधुवृत्तोवामूर्खःपंडितएववा यःप्राप्तोवैश्वदेवांतेसोतिथिः
स्वर्गसंगमः अदृष्टंदृष्टपूर्वंवामित्रंवासुहृदंतथा ब्राह्मणंभोजयेन्नित्यंशांतंशीलसमन्वितं गा
यत्रीमात्रसारोपिवरंविप्रःसुयंत्रितः नायंत्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ईश्वरःसर्वभूतानांहृद
द्येसमवस्थितः तस्मादतिथयेकार्योभावःसोयमिहागतः पादाभ्यंगैःशिरोभ्यंगैर्दीनमानार्चनादि
भिः म्रष्टवाक्यैर्विशेषेणपूजनीयोद्विजोत्तमः अन्नंदत्वातुविप्रेभ्यःकमंडलमयच्छति स्वशितःसलि

दा॰
१६६

लोपेनान्तोपि स्वर्गमवाप्नुयात् अन्नं दद्यादतिथये यस्तु श्रद्धासमन्वितः दत्वा स्वर्गमवाप्नोति देवैश्चाप्य
भिपूज्यते प्रियतां विष्णुरित्युक्त्वा वैश्वदेवं शांतमानसं भोजयेन्मिष्टमेवान्नं यथाशक्तिसमन्वितः श्रा
राध्य वैश्वदेवं यो तं सदानद्भावनिष्ठिते प्रीयतां भगवान्विष्णुरिति संकल्प्य भोजयेत् मिष्टान्नमपरिलि
हं पार्वकराद्यं च कृतात्युतं दष्युन्नरयथाशक्ति दानं च भुक्तमिच्छता ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्य न दद्याद्यो
न्नमन्नदः स याति नरकं घोरं तिर्यग्योनिषु जायते प्रियातिथिर्गृहस्थो यः संतुष्टो विजितेंद्रियः नय
स्वाध्यायनिरतः स्वर्गस्तस्य न दूरतः भीष्म उवाच नारदैवमुक्तःस्तु प्रार्दमन्नेमहं सदा अन्नेन प्राणिस
मुत्पन्नमन्नं देहि युधिष्ठिर अन्ने दत्ते मनुष्येभ्यः प्राणदत्तो भवति वै प्राणदानात्परं दानं दानमन्यन्न
विद्यते श्रुतं मयातीलोमशस्यापि तद्वचः प्राणं दत्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिविना पुरा ताहृशीपु
रुषव्याघ्र स प्रेत्य लभते गतिं अद्य यस्ततं यो न्नं मनिषिभ्यः प्रयच्छति स याति परमं स्थानं दुष्प्रा
पं यत्सुरैरपि ददाति यो न्नं सततं सम्संस्कृतं न तस्य लोकाः परिह मतेषमतानिशेः भीष्म उवाच
मत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं वटोर्भिदोश्च संवादं तन्मे शृणु समाहितः भिंदुः प्रयागे

१६६

न्यास्यचिरंनिष्टप्तःपोषितः तस्यशिष्योवटुर्न्नामपरिचर्यांचकारसः सपप्रच्छगुरुंतत्रक्षुत्क्षामंकरतं
मृषिं ॰ग्राख्याहिभगवन्मह्यंक्षुधाव्याधेस्तुवेदनां भिक्षुःउवाच शक्तिःशूलगदाचक्रैःखड्गतोमरसा
यकैः विभिन्नैर्वेदनायायास्यात्क्षुधयासापिनिर्जिता श्वासकासज्वराद्याद्यायेज्वरपस्मारसंभवाः व्या
धयोदुःसहास्सर्वेक्षुधयातेपिनिर्जिताः यथाहेमविचित्रांगोमुकुटीधृतकुंडलः क्षुधितोनविरा
जेतप्रेतवद्दृश्यतेनरः यथाभूमिगतोनागोयोशोषयंतिरवेःकराः शरीरस्थांस्तथाधातूनग्निर्जठरसं
भवः नस्पृशतितेनचाघ्राणिचक्षुषाननपश्यति दह्यतेवेपतेस्फुटोमुह्यतेचक्षुधार्दितः नपूर्वंदक्षि
णांवापिपश्चिमांनोत्तरांदिशं क्षुधाविष्टोभिजानातिदह्यतेचमुहुर्मुहुः मूकत्वंबधिरत्वंचस्तब्धां
गत्वंचपंगुतांशोचमूर्छश्रममर्यादंक्षुधासर्वंकरोतिहि जनकंजननीपुत्रंभार्यांदुहितरंतथा भ्रात
तरंबंधुवर्गंचहिंस्तेचक्षुधार्दितः नपूजयेत्पितॄन्सम्यग्गुरुंश्चनचदेवताः कार्यंकर्तुमशक्तस्य

दा॰ध॰ कथयाद्यमनोगतः एवंविधानिदुःखानिजायंतेदुःखयावदे। जायंतेविपरीतानितन्मेसेतानिपुत्रक
६७ वदरूवाच कथितानीतव्यानानदुःखायावेदनापरा महात्म्यमपिचान्नस्यश्रोतुमिच्छामितत्त्व
तः द्विजरूवाच अन्नात्परतरंलोकेनभूतंनभविष्यति अन्नमूलंजगत्सर्वमन्नेचैवप्रतिष्ठितं
पितरोदेवदैत्याश्चयक्षराक्षसकिन्नराः मनुष्याश्चपिशाचाश्चसर्वेह्यन्नमुपाश्रिताः भीष्मउवाच
तस्मात्सर्वप्रयत्नेनदद्यादन्नंयुधिष्ठिर अन्नदस्तत्क्षिमाप्नोतिशाश्वतींपरमांगतिं कन्यादानंवृषो
त्सर्गस्तीर्थसेवाश्रुतंव्रतं अन्नदानस्यसर्वाणिकलांनार्हंतिषोडशीं हस्त्यश्वरथदानानिमणि
रत्नवसूनिच अन्नदानस्यसर्वाणिकलांनार्हंतिषोडशीं अन्नात्प्राणःबलंतेजोह्यन्नाद्वीर्यंधृ
तिःस्मृतिः अन्नात्संभवतेवीजंतच्चैवान्नेनधार्यते पुंडरीकोश्वमेधाश्चवाजिपेयोमखस्तथा।
अग्निष्टोमस्त्विरात्रश्चयेचान्येविविधामखाः सर्वेप्यन्नात्प्रवर्तंतेराजन्यज्ञाःसविस्तरः स
र्वैपतनदीद्वीपासप्तसमुद्रावसुंधरा तेनदत्ताभवेद्योन्नंसम्यग्दद्याद्द्विजातिशः अन्नदानस्यमा
हात्म्यमुक्तंविस्तरेणमयानृप भीष्मउवाच देयमन्नंचतुर्थेभ्योयदस्मात्सिद्धयेद्विजः वदूर्कै ६७

पदेशेनकृषितेनान्नंदत्तंतदा तदान्नमपिकौंतेयकृषितेनप्रदोभव ब्रह्महत्यादिकंपापंमन्नदस्यप्रणश्य
ति किंतुज्ञातिवधोद्भूतंयेषांदारात्रेणजीविका अश्वमेधनिमित्तत्वाहृदस्यान्नंसदाक्षिणं ब्राह्मणेभ्योम
हाराजकृषितेभ्योविशेषतः सर्वदानानिदत्तानियज्ञःयज्ञाःसदक्षिणाः तर्पितादैवतास्तेनयोन्नदः न
सर्वदाभवेत् स्नातानाःसर्वतीर्थेषुसर्वतीर्थेष्वपंडितः कृषितायप्रयच्छेत्तुयोन्नंश्रद्धासमन्वितः ब्रा
ह्मणोभवनेनित्यंब्राह्मणासहमोदिते योदद्यान्निद्ध्यापुत्रःश्रद्धयान्नंदिनेदिने यःपठेदन्नदानंतुश्रा
द्धेश्रद्धासमन्वितः पितरस्तस्यतृप्यंतिदेवताश्चमहर्षयः इतिहाससमुच्चयेअन्नदानमाहात्म्ये
वदूषिकृसंवादोनामद्वाविंशोध्यायः २२ युधिष्ठिरउवाच तिलाःपवित्रमतुलंप्रवदंतिमहर्षयः
प्रदानेयत्फलंतेषांतन्मेब्रूहिपितामह भीष्मउवाच सर्वेषामेवदानानांतिलदानंपरंस्मृतं ब्रा
ह्मणस्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः मध्यदेशेमहाग्रामेब्राह्मणानांयुधिष्ठिर गंगायमुनयोर्म
ध्येयमुनस्यगिरेरधः पर्णशालेतिविख्याताबुसमित्कुशा विद्वांसस्तत्रभूयिष्ठाब्राह्मणाश्चावस
न्सदा अथप्राहयमःकिंचित्पुरुषंकृष्णपिंगलं रक्ताक्षमूर्ध्वरोमानंकाकजंघासनासिकं ॥ अन्नतार
सर्वपापहरंतद्धिपवित्रंस्वर्गमेवच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं

वत्सेहप

रा॰ मा॰ गच्छत्वंब्राह्मणग्रामंतत्रगत्वासमानय अगस्त्यगोत्रजंविप्रंनामतश्चापिदारुणं नचान्यमानयेथास्त्वं
६८ सगोत्रंनसपार्श्वतः तुल्यरूपंचतस्यैवतुल्यनामगुणंतथा सगत्वायमदूतस्तुप्रतिकूलंचकारह
तंमोहाद्वानयामासप्रतिविद्धोपमेनयः तंदृष्ट्वाद्विजमानीतंप्रतिपूज्ययमस्तथा प्रोवाचनीयतां
मेषत्तोन्यश्चानीयतामिति प्रत्युवाचाथतंविप्रोनि[illegible]मामीयनेनहि योमेकालोभवेच्छेषसंनिहे। र्विस्लो
सेतमेवच यमउवाच अकालविहितंनहिप्रापयामीहकंचन यत्रधर्ममधर्मंवातत्रजानामि
केवलं गच्छशीघ्रंत्वमद्यैवस्वगृहंद्विजसत्तम तद्वदस्वयथाकामंमेप्रियंकिंकरवाणिते ब्राह्मणउ
वाच यत्रकृत्वासमहत्पुण्यंस्याद्धिहितंमम प्रमाणंत्वंहिलोकानांधर्मःधर्मविनिर्णये यमउवा
च यमोयमश्चतिष्ठत्वाथैवोद्विजेतेनरः आत्मानुयामितोयेननस्यात्मैवयमःस्मृतः आनृशंस्यं।
त्वमसत्यमहिंसादममार्जवं दानंप्रसादोमाधुर्यमस्तेयंचयमादश यमैस्तुनियमैश्चैवयःकरोत्यात्म व
संयमं अहरहैवेहमांब्रह्मन्सब्रह्मलोकंसगच्छति शृणुधर्मरहस्यंत्वंयदन्यत्कथयामिते तिलाःपवि ६८

त्तमनुत्तमं मातेभूदत्र संशयः महर्षेः काश्यपस्यैते गोत्रेभ्योऽह्यभवन्पुरा तेनैव दिव्यं गत्वा भावं प्रदाने चोत्त
माः स्मृताः तिलाः मद्याचितव्यास्तु होतव्याश्च विधानतः विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः श्रेयस्कामैर्नरैरिह ।
माघमासे तु संप्राप्ते सूर्यपर्वदिने द्विजोत्तम गोमयेन मंडलं कृत्वा चतुरस्रं महामते नववस्त्रं समास्तीर्य कुसु
मैस्समन्वितं द्रोणमात्रास्तिलास्तत्र निधाय वसनोपरि पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकापरिशोभितं ।
निष्कत्रयेण स्वर्णस्य स्थापयेत्कर्णिकोपरि इंद्रनीलमहानीलमणिमुक्ताफलादिभिः शोभयेत्सुय
त्नाशक्त्या गन्धपुष्पादिभिस्तथा तैलप्रस्थेन पूर्णे प्रस्थं तु गव्यप्रस्थामतःपरं स्थापयेत्पार्श्वतस्तस्य
धान्यपात्राणि षोडश एवं विकृत्वायतनं पर्यन्ते तिलद्रोणमयं शुभं एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं वा द्विजो
त्तम तिलाहारो भवेत्सर्वमुपवासं भवेदथ ततः स्वकायशुद्ध्यर्थं वासुदेवमनुस्मरेत् हिरण्यगर्भ
मस्मृतं भूगर्भं परतःपरं शंखचक्रगदापाणिपीतवाससमच्युतं श्रीवत्सांकं जगद्बीजं सर्वकारण
कारणं कविं पुराणं विश्वेशं पुंडरीकनिभेक्षणं आसीनं कर्णिकामध्ये सर्वशक्तिसमन्वितं ॥

ह॰ दु॰ कृतांजलिपुटोभूत्वानमस्कृत्यपुनःपुनः जितेंद्रियायशांतायप्रसन्नायात्मवेदिने रागद्वेषविहीनायवेश्म
६९ वायविशेषतः प्रीयतांमाधवोदेवइत्युक्त्वातमनुस्मरन् दद्यात्तिलमयंपद्मंशुचिर्भूत्वासमाहितः हिरण्यग
र्भदेवेशपद्मनाभजनार्दन हिरण्यकृत्गुणोदारसर्वरक्षामयेश्वर धनधान्यसमृद्धंचसर्वदुःखविवर्जि
तः कुरुमांपरमोदारभक्तोहमितिचिंतयन् इत्यंप्रसाद्यदेवेशंवासुदेवंसनातनं दद्यात्तिलमयंपद्मं
सर्वसंपत्समृद्धये एवंतिलमयंपद्मंयोददातिविधानतः सर्वसत्वसमाकीर्णंनिरयंसनपश्यति स्वयं
भवतिसत्यात्मा पितॄन्नथपितामहान् (इत्यंप्रसाद्यदेवेशंवासुदेवंसनातनं दद्यात्तिलमयंपद्मं) प्रपिता
महधर्मान्मातारयत्यखिलंकुलं धर्मार्थीधर्ममाप्नोतिधनार्थीविपुलंधनं (मोक्षार्थीमोक्षमाप्नोतिधा
न्यार्थीविपुलंधनं) मोक्षार्थीमोक्षमाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ब्रह्महामुच्यतेपापात्पितृघ्नोगुरु
तल्पगः सर्वपापरतोवापिमुच्यतेनात्रसंशयः इतिकंपितरः पुत्रान्पौत्रांस्तद्वंशसंभवान् अस्म
द्गोत्रोद्भवकश्चित्तिलपद्मंप्रदास्यति यस्तुराजाधनपतिः समृद्धोतीवधार्मिकः अश्वाराधादिव्यं विधि
नावस्त्रालंकारभूषितैः वाहनादिभिरन्यैश्चग्रामक्षेत्रादिभिस्तथा यत्फलंसमवाप्नोतितिल ६९

तिलपद्मस्य माहात्म्यं यस्यनेकफलदं स्मृतं २

नर

70

पद्मानुतोयिकं प्राप्नोति ब्राह्मणश्रेष्ठ नात्र कार्या विचारणा यस्त्वेवं विधिना दद्यात्तिलपद्मं च धार्मिकः ।
तस्य दानफलं यत्स्यात्तस्यान्तो नैव विद्यते वक्तुं शक्नोति पुरुषो न च वर्षशतैरपि तिलानित्यं प्रदातव्या यथा
शक्त्या द्विजोत्तम तिलदानात्सर्वकामानाप्नुवंति न संशयः कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा सहिर्विमधुकांचनं ।
यः प्रयच्छति विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते सर्वेषां सत्वानां च सततं देयं पानीयमेव वने ग्रामे वा नगरे वापि मार्गे
वा तोयवर्जिते यः कूपं कारयेत्तत्र स पुण्यगतिमाप्नुयात् एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके परत्र च तस्मा
द्वापीश्च कूपांश्च तडागानि च कारयेत् सभाः प्रपाश्च वर्तव्या भूतानां हितकाम्यया अन्नं दत्वानुसंस्कृ
र्त्याविन्नेकृतमकल्मषं दधिमिश्रं घृतयुक्तं पायसं वा यथाविधि भोजयित्वा द्विजांश्चापि कररकान्पाक
मंडलून् सशीतसलिलोपेतान्सोपि स्वर्गमवाप्नुयात् वातवर्षातपत्राणं छत्रं दद्याद्द्विजातये सर्वव्याधि
रहितः श्रियं पुत्रांश्च विंदति गृहं चापि करणं वापि गृहं वापि परिच्छिदं वैवाहिकप्रदाने वा यो ददाति दयाप
रः विमानेन विचित्रेण किंकिणीजालमालिना महेंद्रभवनं याति सेव्यमानोप्सरोगणैः दृश्यमाना

स स्वर्गं व्रजते नरः तिलान्सुवर्णपानीयं दीपं मन्त्रप्रतिश्रयं सर्वान्स्वर्णं पिनः सैव दातव्यं हि प्रयत्नतः यद्यदिष्टतमं लोके
यच्चास्ति प्रियं ४

स्त्रि० यः काष्ठं प्रयच्छति ह्युपानहौ न तस्य ग्रीष्मतो दाहः कदाचिदपि विद्यते यानं चाश्वतरैर्युक्तं तस्य हेमम
७० यं शुभं उपतिष्ठति विशिष्टं सर्वरत्नविभूषिते यस्तापनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति सर्वार्थसिसिद्धिं ति नर
तेजस्वी चैव जायते हेमंते शिशिरे चैव सदाग्नीन्यः प्रयच्छति सर्वलोकप्रदीप्ताङ्गस्तस्य भोगतिमाप्नुया
त् चंदनागुरुधूपांश्च विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति तांबूलवस्त्रं यश्चापि दद्यितं गृहे तत्तद्गुणवद्देयं तदेवा
क्षयमश्नुते भीष्म उवाच इत्युक्तो धर्मराजेन प्रीतात्मा स्वगृहं द्विजः आनीतो यमदूतेन यथोक्तं तच्च
कारसः तस्मात्त्वमपि राजेंद्र तिलदानपरो भव तिलेभ्यः प्राप्यते स्वर्गो धर्ममोदं तथैव च वासुदेवं स
मुद्दिश्य सर्वदानानि पार्थिव देयानि विप्रेभ्यः प्रयत्नेन दातव्यानि विशेषतः इदं महात्म्यं यमवाक्यनाहितं
तिलप्रदानस्य फलं निशम्य सः तिलप्रदानेन यघोस बंधव स्त्रिविष्टपं साधुजनेश्च पूजितः ॥
इतिहाससमुच्चये तिलप्रदानो नाम त्रयोविंशतितमोध्यायः २३ युधिष्ठिर उवाच ॥
अयं हि मनरो राजन् गां द्विजाय ददाति यः तस्य दानफलं यस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह भीष्म उवाच ॥ ७०

अपहृत्य नरो राजन् गां द्विजाय ददाति यः तस्य दानफलं नास्ति नरकं चैव गच्छति अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पु
रातनं वासुदेवस्य संवादं नृगस्य च महात्मनः निवसंति महाराज द्वारवत्यां हि यादवाः सिद्धैः सार्धं ये सु दे
वैश्च नरैः पुण्यकर्मभिः अदृश्यंत महाकूपः तृणवल्लीसमावृतः पुरातने ष्टका विद्धः पातालद्वद्दुर्गमः
तस्मिन्नेवंविधे कूपे महाद्भुतमवस्थितं कृकलासमपश्यंत द्वारिकावासिनो जनाः तस्य चोद्धरणे यत्नं
चक्रुस्ते चाप्यनेकशः रज्जुभिः सुमहद्भिश्च तं वद्धा पर्वतोपमं नाशक्नुवन्समुद्धर्तुं ततः कृष्णेन्यवेद
यन् तत्राजगाम च तदा भगवान्देवकीसुतः उद्धारयामास च तं कृकलासं सुरेश्वरः ४ नृगाख्यं मान्या
नमुवाच भूपं पुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनं तथाब्रुवानं तमुवाच माधवः शुभं त्वया कर्मकृतं न पापं १ क
थं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो नराधिपाचक्ष्व किमेतदीदृशं सहस्रसंख्यानि युतं तथा युतं गवां च कोटीश
तमर्बुदं तम् २ त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम कृतं न्महादानफलं गतं क्व नृग उवाच द्विजस्य गोः प
रिभ्रष्टा समेता मम गोधनैः साज्ञानता मया दत्ता विप्रस्यान्यस्य माधव सोपश्यन्मार्गमानस्तां गां
त

सर्वान्देवेनन्ददसक्रुकः ९५कक्रतरोप्र
पत्नाजर्न ६

रा॰मा परिगृह्येद्विजः ममेयमितिनिश्चितोवाचश्चयमेवस्यसाभवत् अन्योप्युवाचराजन्मेगौर्दत्तादक्षिणात्विति
७५ ताबुभौसमनुप्राप्तौविवदंतौममांतिकं भवान्दातामभवान्हर्तामामेवंसमसूचतुः ततःसहस्रसंख्या
नगवांविनिमयेनसः मह्यंनायाचितःपूर्वंसतुमामब्रवी दिदं धान्याधेनुःवहुक्षीरातरुणीपुष्टी
लंसपुत्रा नत्याज्याप्राज्ञामयात्यक्तुमित्युक्त्वाम्ययोद्विजः ततस्तमपरंविप्रंययाचेप्रीतिपूर्वकं।
गवांसहस्रमेतस्यांममत्यांब्राह्मणाभ्युत्तां ब्राह्मणउवाच नराजन्प्रतिगृह्णामिप्रशक्तोहंस्वसमा
र्गणे सैवगौर्दीयतामद्यमित्युक्त्वासोपिनिर्ययौ नृगउवाच परस्परेविवादेनस्पर्धाक्रांतौद्विजोत्त
मौ अव्रगत्यचमांकुत्वप्रयातौस्वगृहंप्रति एतस्मिन्नेवकालेतुनोदितःकालकर्मणा यमलोके
महंप्राप्तोधर्मराजमुपागतः ततःसंपूजयित्वामांप्रोवाचभगवान्यमः नांतःसंख्यास्तिराजेंस्तवपुण्य मा
कर्मणः यावंतःसिकितालोकेयावंतोदिवितारकाः यावंतोवृष्टिधाराश्चतावद्दानंभवाद्दृशौ अ
लिचैकंकृतंपापमज्ञानात्त्वदपित्वया तंभुंक्ष्वपापपूर्वंवापश्चाद्वापियदिच्छसि शुभाशुभानांरा ७५

जैंद्गनास्तिनाशोहिकर्मणां अवश्यमवशल्तेषां भोक्तव्यं गुरुभैर्फलं नसकश्चिदुपायोस्ति देवो वा मा
नुषोपि वा उपभोगाद्दृतेयेनकर्मगच्छेत्क्षयंनृणां प्रायःश्चित्तमृषिप्रोक्तंनत्रैवतुभ्रूततेयदि नसन्तन्नेव
तत्पापंविनाशमुपगच्छति अक्षयेभवतापुण्येनचास्तिक्षयकारणं धर्मभुक्तांतनंपूर्वंपश्चात्पापंचभोक्ष्य
से नृगउवाच प्राक्पापमुपभोग्यामि पश्चात्पुण्यमितिप्रभो चरणमात्रमपित्वेतन्ममचेत्तायतेसु
भम् भोक्ष्यामिपापमेवाहंसर्वसज्जनगर्हितम् धर्मराजंब्रुवन्नेवंपतितोस्मिमहीतले अश्रौषंचह
तस्याहंयमस्योच्चैःप्रजल्पितं वासुदेवःसमुद्धर्तापापांतेभवितानव कूपेधोमुखमात्मानमपश्यं
पतितंततः तिर्यग्योनिमनुप्राप्तंनचमेविस्मृतास्मृतिः दानंसत्त्वनिवृत्तिस्स्यात्परसत्त्वोपपादनं
विपरीतंततःकृत्वापश्यमांपतितंविभो त्वयाहंतारितोह्यद्यदेवदेवजगत्पते दामोदरहृषीकेशप
द्मनाभजनार्दन नारायणसहस्राक्षसर्वलोकपरायण अनुज्ञांदेहिमेकृष्णगच्छामित्रिदिवालयं
श्रीवासुदेवउवाच ब्रह्मण्यस्त्वंनहर्तव्यंपुरुषेणकदाचन ब्राह्मणस्वंहृतंहन्तिनृगंब्राह्मणगोरि

हे·कृ· व श्रोत्रियेगवांचयोदद्याद्वैकामपिहरेत्स्वयः वरमेकापिनहर्त्तानतुदत्तंगवांशतं ब्रह्मस्वेनतुपुष्टानि
७२ वाहिनानिबलानिच विनाशमायांत्युगच्छंतिशारन्मेघइवांबरे महानपिदहन्वन्हिःसलिले
नोपशाम्यति ब्राह्मणस्यचदहतःशमोपायोनविद्यते ब्रह्मस्वंप्रणयाद्भुक्तंदहत्यासप्तमंकुलं
विविधेननतुभुक्तंहिदशपूर्वान्दशापरान् षष्टिवर्षसहस्राणिषष्टिवर्षशतानिच ब्रह्मस्वहा
रीपुरुषोविष्टायांजायतेक्रिमिः अश्मानंपिहिपायेनलोहंचाजरयेन्नरः ननुकश्चिदुपायो
स्तिब्रह्मस्वंयेनजीर्यते ब्रह्मस्वाद्दुर्जरतरंनान्यल्लोकेस्तिंचन अप्रमेयकमभोज्यंचविषंहालाहलो
पमं हालाहलादपिविषाद्ब्रह्मस्वंकष्टमुच्यते विषमेकाकिनंहंतिब्रह्मस्वंपुत्रपौत्रकं वनेवनततृणाग्निर्द ग्धिं
हमूलानिरक्षति कुलंसमूलंदहतिब्रह्मस्वेनैवपावकः तस्माद्दावाग्निवद्धाहीविषवच्चसुदुर्जरे
ब्रह्मस्वंनापिहर्त्तव्यंनरेणात्महितैषिणा भीष्मउवाच इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षोभगवान्भुवनेश्वरः
पावनःसर्वलोकानांययौद्वारवतींपुरीम् साधुभिःसंगमःपार्थकदाचिन्निष्फलोभवेत् किमु ७२

नोनरकाद्वाजानरगस्त्वापुरमागमात् साधूनां दर्शनंस्पर्शः कीर्तनं स्मरणंतथा तीर्थानामिवपुण्यानां
सर्वमेवहिपावनं एतत्ज्ञात्वात्वयास्तैतः सदोपास्याः प्रयत्नतः ब्रह्मस्वंनचहर्तव्यंयदीच्छसिपरांगतिं
स्वमेवदयात्सुपरीक्ष्यधर्मविधिरक्षदानंहिपरत्रनाशनं द्विजोत्तमस्वंहरतःसुदुर्मतेविशेषेणतःकाष्ठि
गतिंविचिंतय ॥ इतिहाससमुच्चयेनगोपाख्यानंनामचतुर्विंशोतितमोध्यायः २४ ॥
युधिष्ठिरउवाच साधुभिस्सहसंवासेयेगुणाःपरिकीर्तिताः महाभागवतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह।
भीष्मउवाच हंतेतेकथयिष्यामिचेतिहासंपुरातनं नकुष्मस्यचसंवादंमहर्षेश्च्यवनस्यच भार्ग न
वश्च्यवनोनामममहर्षिसमहातपः तुपवासकृतारंभोवभूवकिलभारत निहत्यकामंक्रोधंच द्रोहं
मोहंमदंतथा गंगायमुनयोर्मध्येविवेशसलिलाश्रयं तंगंगायमुनाचैवसरितश्चापगास्तथा प्रति
क्षिणंस्पर्शंचकुर्वन्तचैनंप्रत्यपीडयन् तत्रास्यावसतःकालःसमतीतोमहांस्तथा परेणध्यानयो
गेनस्थाणुभूतस्यतिष्ठतः ततःकदाचित्तंदेशमगमन्मत्स्यजीविनः प्रसार्यसुमहज्जालंमत्स्यो

स्तु शाखिरेवलात् अथ ते सद्वंस्ते सु निषादा बलदर्पिता: तस्मादुत्तारयामासुः सलिलान्मत्स्यनंदनं तं दृष्ट्वा
दित्यसंकाशं केवर्ती भयपीडिता: शिरोभिः प्रणिपत्योच्चैरिदं वचनमब्रुवन् केवर्ता ऊवाच अज्ञाना
त्कृतपापानामस्माकं क्षंतुमर्हसि किं वा कुर्मः प्रियं ते यन्नदाज्ञापय महाव्रत भीष्म उवाच स मुनिस्तन्म
हद्दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतं कृपया परया विष्टस्तानुवाच सुदुःखितः च्यवन उवाच मरणं विक्रियं
वापि मत्स्येयां स्याम्यहं सह संवासाच्चोत्सहे त्यक्तुं दीनानेतान्सुदुःखितान् दुःखार्तानीहमूतानिव
प्रपन्नदुःखैः पृथग्विधैः केवलात्मसुखे [illegible]यः केन्द्र शेसनरस्ततः अहो सर्वेषु कारुण्ये न हि स्वार्थं वहि
ष्कृतं ज्ञानिनामपि यच्छ्रेतः केवलात्महितो ह्ययं ज्ञानिनोपि यदा स्वार्थमाश्रित्य ध्यानमास्थिताः।
सत्त्वाः संसारदुःखार्ताः कं यान्ति शरणं तदा को नु तस्याप्युपायो हि येनाहं दुःखितात्मनां अन्तः प्रविश्य
सत्त्वानां भवेयं दुःखसंविदा अहो मीना स्फुरंत्येते लुठंति च तथा परे बलिनोपि महाकायाः सूर्यांशु
परिपीडिताः दृष्ट्वान्धबधिरव्यंगानन्नाथान्रोगिणस्तथा दयां न जायते यस्य स प्रोक्तो मूढचेतनः। ७३

प्राणसंशयमापन्नां प्राणिनोविनिकृन्ततः योनरक्षतिनिःशङ्कःसन्नरःपापंगतिमाप्नुयात् अपहृत्यार्तिसंता
नात्सुखंयदुपजायते तस्यस्वर्गोपवर्गोवाकलांनार्हतिषोडशीं तस्मान्नेतानहंदीनांल्लक्षेमीनांदु
दुःखितान् ब्राह्मणोपिपदंयासेकिंपुनास्त्रिदशालयं नकरिष्येचयुष्माकंमाशाःक्षुद्रकदाच
न निवेदयतमांराज्ञे सचमूल्यंप्रदास्यति भीष्मउवाच ॰ एवंनिशम्यवचनंनिषादाजातसंभ्र
माः गत्वाराज्ञेयतत्सर्वंनहुषायन्यवेदयन् नहुषोपितनःश्रुत्वाविस्मयाविष्टचेतनः कोयमत्य
द्भुताकारोजलेवासमकल्पयत् इतिहृचिन्त्यधर्मात्माधर्मभक्तिसमन्वितः भयेनचसमाविष्टोमुनेःप्र
वरशापकया विसृज्यमेनांतत्रैवराजालयुपरिच्छदः त्वरितःप्रययौतत्रसहामात्यपुरोहितैः तंदृष्ट्वा
सूर्यसंकाशंच्यवनंसंश्रितव्रतं ज्ञात्वाभार्गवमेकाग्रंध्यानयोगपरायणं तंप्रपूजयित्वाविधिवद्देवक
ल्पनरेश्वरं प्रोवाचभगवन्ब्रूहिकिंकरोमितवाज्ञया च्यवनउवाच श्रमेणमहताविष्टाःकेवर्तादुः
खजीविनः ममसूल्यंप्रयच्छैभ्योयथावद्राजसत्तम यथाम्हल्यप्रदानेनमत्स्यसाधर्म्यमास्थितं

मा

अ॰प॰ भ्योमोचयमांमीनामरिष्येवाततोन्यथा यदामूल्यप्रदानेनकरिष्यात्ममोचनं ततोमीनांश्चर
७४ न्तामितन्मेमनसिनिश्चयं नहुषउवाच सहस्राणांशतंमूल्यंनिषादेभ्यःप्रदीयतां निष्क्रया
र्थंभगवतोयदाहभृगुनंदनः च्यवनउवाच नाहंशतसहस्रेणप्रार्थनीयस्त्वयानृप सदृशंदी
यतांमूल्यममात्यैःपरिचिंतय नहुषउवाच कोटीःप्रदीयतांमूल्यंनिषादेभ्योद्विजोत्तम यदेत
दपिनोमूल्यंततोभूयःप्रदीयतां च्यवनउवाच नाहमर्होनवाकोटिमधिकंवापिपार्थिव सदृ
शंदीयतांमूल्यंचिंतयित्वाद्विजैःसह आत्ममौल्यंनवक्ष्येहंनतंलोकप्रशंसति तस्मान्नाहंप्रव
क्ष्यामिनचात्मस्तुतिमुद्वहे नहुषउवाच अर्धराज्यंनिषादानांनिष्क्रियार्थंप्रदीयतां सदृ
शंदीयतांमूल्यंचिंतयत्वर्षिभिःसह भीष्मउवाच महर्षेर्वचनंश्रुत्वानहुषोदुःखितोभृशं।
चिंतयामासप्रोकांतःसहामात्यैपुरोहितैः गत्वाकश्चिद्दिवस्तत्रगविजातोजातोमहातपः ७४

प्रोवाचनहुषंमाभैः तोषयिष्याम्यहंमुनिं नहुषउवाच ब्रवीतुभगवान्मूल्यंमुनेरस्यमहात्मनः प
रित्रायस्वमामस्माद्विषयंचकुलंचमे हन्याद्द्विजोहिसंक्रुद्धस्त्रैलोक्यमपिमेश्वरं किंपुनर्मांतपो
हीनंबाहुवीर्यपरायणं गविजातउवाच अनर्घ्याहिमहाराज जगत्पूज्याद्विजोत्तमाः गावश्चदेव्या
श्चतस्माद्गौर्मूल्यमस्यप्रदीयतां भीष्मउवाच तच्छ्रुत्वावचनंराजासहामात्यपुरोहितैः हर्षे
णमहताविप्रःप्रोवाचेदंमहामुनिं नहुषउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठविप्रर्षेगवाक्रीतोसिभार्गव एतन्मू
ल्यमहंमन्येतवधर्मभृतांवर च्यवनउवाच उत्तिष्ठाम्येषराजेंद्रगवाक्रीतोस्मितेनघ गोभि
स्तुल्यंनपश्यामिपवित्रंपरमंभुवि गावःप्रदक्षिणीकार्यावंदनीयाश्चनित्यशः मंगल्यायतनंदेव्यःसृ
ष्टास्त्वेताःस्वयंभुवा अग्न्यागाराणिविप्राणांदेवतायतनानिच शुध्यंतेशकृतायासांकिंभूतमधिकंत
तः गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिस्तथैवच गवांपंचपवित्राणिपुनंतिसकलंजगत् गावोममाग्रतोनित्यं

इ'हा
७५

गावस्तिष्ठंतु पृष्ठतः गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहं एतन्नरो जपन्मंत्रं त्रिसंध्यं नियतः शुचिः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति शीतवातातपसहं यः ऊर्यांश्चरणं गवां सर्वदुःखविनिर्मु
क्तः सुखमत्यंतमश्नुते वासं जलं परगवे स्नात्वं दयानुयः सदा अकृत्वा स्वमाहारं स्वर्गलोकं स प
गच्छति तेनाग्रयोऽह्नतः सम्पाविपतरः स्थापितर्षितः देवाश्च पूजितस्तस्मै यो ददाति गवाह्निकं
श्राद्धे गावो हि यत्तस्य मध्ये चांते च पार्थिव। चरंति ताहि देवानां क्षीरात्प्यमम्नंतं सदा तस्मा
द्गावः प्रदातव्याः पूजनीयाश्च नित्यशः स्वर्गस्य जंगमान्येतां सोपानानीव निर्मितः भीष्म उ
वाच एतच्छ्रुत्वा निषादास्ते गवां माहात्म्यमुत्तमं प्रतिपत्य महात्मानं ततस्तमृषिमब्रुवन् निषादोवाच
संभाषो दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं तथा पावनानि किलैतानि साधूनां मिति सुश्रुमाः संभाषो दर्श
नं चैव महात्मा मिहत्वंत्वया प्रसीद भगवंतस्मान्नौ रैषा प्रतिगृह्यतां च्यवन उवाच एषवः ७५

।सी

भीष्म उवाच एवं तु जानिषादास्ते गंगाया महात्म्यमुत्तमम् प्रीता पत्य महात्मानं ततो तेर

प्रतिहृष्टान्मिगासेनांमुक्तकिल्विषाः निषादा गच्छन्तस्स्वर्गंमत्स्यैस्सह जलोद्भवैः यन्मया हतं किंचि
न्मनोवाक्कायिकर्मभिः दुःखाही नास्ततस्तेन सर्वे संतुसुखान्विताः तान्दृष्ट्वा व्रजतः स्वर्गं समत्स्यान्जाल
जीविनः सामात्यश्च्यवनस्तत्र पौ विस्मयं परमं गतः राजोवाच सर्वैः श्रेयोर्थिभिः सेनः पुन्यतीर्थकलो
पमाः तपोयासनयोगोपि न तेषां निष्फलं भवेत् साधूनां दर्शनं पुण्यं जीर्थभूता हि साधवः काले
न फलते तीर्थं सद्यस्साधुसमागमः अथर्षिश्च्यवनो धीमान्गाविजानो महातपः वरांस्त्वं चयथेष्टान्यो
छंदयामास तं नृपं ततः संवरयामास धर्मे बुद्धिं सुदुर्लभां तथेति चोक्त्वा तौ प्रीतौ तं नृपं प्रशशंसतुः अ
होधन्योसि राजेंद्र यत्ते धर्मे वरो मतः धर्मधीरदुर्लभा पुंसां विशेषेण महीक्षितां ध्रुवं राज्यं न्मदो राज्या
मदो मोहस्ततो भवः मोहाद्ध्रुवश्च नरको राज्यं निंदंत्यतो बुधः राज्यं हि बहु मन्यंते नरा विषयलोल
ती पाः मनीषिणस्तु पश्यंति न देवनरको परं तस्माल्लोकद्वयं ध्वंसीन कर्तव्यो मदस्त्वया यदीच्छसि म
हाराज शाश्वतीं गतिमात्मनः किंतु लोकद्वयं ध्वंसीमदः परमदारुणः भविष्यति महाराजन्तवैनै
श्रीसूत उवाच तत्स्तेन प्रसादेन महर्षेर्मत्स्यैस्सार्ध्विनात्मनः निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं गताः ८

शां.ध. नात्रकर्हिचित् अहोविमुच्यसेराजन्प्रसादादावयोर्ध्रुवं यस्मात्पार्थिवान्भूपधर्मेबुद्धिंसुदुर्लभां ।
७६ भीष्मउवाच इत्युक्त्वातौमहात्मानौजग्मतुस्स्वमाश्रमं नहुषोपिवरंलब्ध्वाप्रहृष्टःप्रविशत्पुरीं ॥ श्री
एतत्कथितंराजन्वैगुणाःसन्तसमागमे महात्म्यंचापितुगवांकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ॥
इतिहाससमुच्चयेच्यवननहुषसंवादोनामपंचविंशतितमोध्यायः २५ युधिष्ठिरउवाच ॥
मानसानीहतीर्थानिप्रशंसन्तिमहर्षयः तान्मेकुरुशार्दूलयथावद्वक्तुमर्हसि भीष्मउवाच ॥
तीर्थ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं जनकस्यचसंवादंमहर्षेर्लोमशस्यच ऋषिःपरमधर्मात्मा
ध्यानयोगपरायणः तपस्वीसत्यसंपन्नोज्ञानसंछिन्नसंशयः तीर्थयात्रामनुचरंल्लोमशोनामना
मतः कदाचित्प्राप्तवान्राजनजनकस्यनिवेशनं तंदृष्ट्वाजनकोराजालोमशंसमुपस्थितं पूजयि
त्वायथान्यायंतमासीनमुपाविशत् ततःस्वावसरंलब्ध्वाप्रणिपत्यतपोधनं पृष्टवानिद
मेवार्थीयन्मांत्वंपरिपृच्छसि जनकउवाच मानसानीहतीर्थानिप्रशंसन्तिविपश्चितः विस्तरे ७६

णमहाप्राज्ञ तानि मे वक्तुमर्हसि लोमश उवाच शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघ येषु स
म्यङ्नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिं ज्ञानं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिंद्रियनिग्रहः सर्वभूतदया ती
र्थमहिंसा तीर्थमुच्यते अस्तेयं तु परं तीर्थमद्रोहस्तीर्थमुच्यते दानं तीर्थं तपस्तीर्थं सत्यं तीर्थं तथा
र्जवं ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं संतोषस्तीर्थमुच्यते श्रद्धा तीर्थं धृतिस्तीर्थं दमस्तीर्थमुदाहृतं तीर्थानाम
पि यत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा न जलाप्लुतदेहस्य स्नानमित्यभिधीयते स स्नातो यो दमस्नातः
स तु शुद्धमनोमलः यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो नास्तिको विषयात्मकः सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो मलिनो मलि
न एव सः न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ते
ष्वेव च विरागस्तु नैर्मल्यं समुदाहृतं चित्तमंतर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति शतशोपि जलैर्धौत
सुराभांडमिवाशुचि दानमिज्या तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा सर्वाण्येतानि तीर्थानि यदि भा
वो हि निर्मलः निगृहीतेंद्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः तत्र तत्र कुलं देवं नैमिषं पुष्करं तथा ॥

नान्य स्नानात्परो लोके शुद्धमाप्नोति सर्वशः ज्ञानेद्वकेनयः स्नातः स स्नातः
पंडितैः स्मृतः ५

हं स
७१
स्नानहृदेप्यौंजलेरागद्वेषमलापहे यस्तुतिमानसेतीर्थेसयातिपरमांगतिं येभजंतिजगद्योनिं
वासुदेवंमहेश्वरं नतेभ्योविद्यतेतीर्थमधिकंराजसत्तमः यत्रभागवतस्नानंकुर्वंतिविमलाश
याः तत्तीर्थमधिकंविद्धिसर्वपापप्रनाशनं यत्ररागादिरहितावासुदेवपरायनाः वसंतिपुण्य
कर्माणस्तत्तेत्रमधिकंस्मृतं वसंतिवैस्नवायत्रतच्चित्तास्तत्परायणाः तत्रसन्निहितोविस्नुर्नृपतेना
त्रसंशयः नसुगंधैर्नीजुलेपैर्नैवपुष्पैर्मनोहरैः सान्निध्यंकुरुतेविस्नुर्यत्रसंन्निनवैस्नवाः व
लिभिस्तोपहारैश्चनृत्यगीतादिभिस्तथा नित्यमाराध्यमानोपितत्रविस्नुर्नहृष्यति यत्रैतेमहा
भागावैस्नवावीतकल्मषाः पुनंतिसकलांल्लोकांस्तत्तीर्थमधिकंततः श्वपचोवाभगवद्भक्तोनिषा
दःश्वपचस्तथा वीक्ष्यतेयोतिसामान्यात्सयातिनरकंनरः तस्माद्विस्नुप्रसादायवैस्नवान्परि
तोषयेत् प्रसादसुमुखोविस्नुस्तेनैवास्यान्नसंशयः एतत्तेकथितंराजन्मानसंतीर्थलक्षणं
भौमानामपितीर्थानांपुण्यत्वेकारणंशृणु यथाशरीरस्योद्देशाःकेचिन्मेध्यतमाःस्मृताः ।७७

78

प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्यचतेजसः परिग्रहान्मुनीनांचतीर्थानांपुण्यतास्मृता तस्माद्भौमे
षुतीर्थेषुमानसेषुचनित्यशः उभयेष्वपियःस्नातिसयातिपरमांगतिं भीष्मउवाच इतीरमुक्त्वा
नृपतिंमुक्तोमुनिःर्यथागतंसप्रययौमहातपाः तथैवकृत्वाजनकोमहामतिःप्रयातवान्सिद्धि
मतोन्यदुर्लभां नचैवतीर्थानिभवंतिसिद्धयेनचैवदानंनतपोनसत्क्रिया यदाप्रसन्नंहृदयंसु
निर्मलंतदास्यसर्वाणिभवंतिचान्यथा इतिहाससमुच्चयेमानसीतीर्थयात्रानामषड्विंशतितमो
ध्यायः २६ युधिष्ठिरउवाच अहत्वाब्राह्मणंयेनकर्मणाब्रह्महाभवेत् एतन्मेपृच्छतस्तातयथाव
द्वक्तुमर्हसि भीष्मउवाच इदमर्थंमयापृष्टःकृष्णद्वैपायनोमुनिः यदसौकथयामासतन्मेनिगदतः
शृणु ब्राह्मणंस्वयमाहूय[illegible]याचमानमकिंचनं पश्चान्नास्तीतियोब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकं अधर्म
निरतोमूढोमिथ्यायोवैद्विजातिषु दृष्ट्वान्मर्माणिनिकृंतंशोकंतंविद्याब्रह्मघातकं आत्मजांगुणसंपन्नांहे
मेतीसदृशेवरे नप्रयच्छतियःकन्यांतंविद्याद्ब्रह्मघातिकं न्यायेनोपार्जितांवृत्तिंब्राह्मणस्यहरे

गोकुलस्य च यातस्य जन्त्वार्थमभिधावतः । तन्त्यादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातकं ।
तुयः स्वाध्यायवन्तं च युक्तास्यतं विद्याद्ब्रह्मघातकं । यं गोरं यस्य दीनस्य व्याधितस्य जनस्य च हरेत यो वै स
वेस्वं तं विद्याद्ब्रह्मघातकं यः प्रसिद्धिं स्मृतिं सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतं दूषयत्यनभिज्ञानस्तं
विद्याद्ब्रह्मघातिकं नास्तिको भिन्नमर्यादो देवब्रह्मस्वहारकः धर्मनिंदापरश्चैव तं विद्याब्रह्मघा
तकं ये दूषयति संमोहाद्ब्रह्मदेवं जगत्पतिं सर्वलोकैककर्तारं तं विद्याब्रह्मघातकं माधवं परि
रक्तं तं सृष्टिसंहारकारकं येनार्चयति पापात्मा तं विद्याद्ब्रह्मघातकं दुपासनं मदेहानां द्विजा
नां भोक्तुमिच्छतां विघ्नमाचरते यस्तं तं विद्याद्ब्रह्मघातकं साक्षीदृष्टस्य यः प्रश्नात् जानमानो
न्यथा वदेत् लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि तं विद्याब्रह्मघातकं वने भ्ने तृणहारीन् प्राणिनो न पराधि
नः हंतुमिच्छति यो दीनां तं विद्याद्ब्रह्मघातकं पिशुनो यश्च लोकानां रंध्रान्वेषणतत्परः । उद्वेज
नकृताक्रूरस्तं विद्याद्ब्रह्मघातकं गोव्रजे वा धने वापि ग्रामे वा नगरेपि वा यो ग्निं समुत्सृजेत्क्रू
रस्तं विद्याद्ब्रह्मघातकं मातरं पितरं वापि विकलं नेत्रदुर्बलं न चैवाद्भरते पुत्रस्तं विद्याद्ब्रह्मघा

तकं येतुर्वंतीहग्गंतॄनांप्रति कूलेविहिंसकः ब्रह्महत्यांकृत्वापिब्रह्महत्यामवाप्नुयुः गच्छ
न्तोपिश्वन्तोपिजाग्रतःस्वपनोपिवा यन्नमूत्नहितार्थायतत्यशोरिक्वेष्टितं एतत्तेसर्वमाख्या
तंमयातत्त्वेनभारत अहत्वेवयथाविप्रंब्रह्महापुरुषोभवेत् युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणे
भ्यःप्रतिश्रुत्यायेनरालोभमोहिताः नप्रयच्छंतितेप्रीत्यकेभवंतिपितामह भीष्मउवाच
८ योनयात्प्रतिश्रुत्यस्वल्पंवायदिवावहु आशास्तस्यहतास्तेतिक्लीवस्येवप्रजाः जन्मप्र
भृतियत्किंचित्पितेनसत्यान्यस्यकृतंकृत सर्वंगच्छतितत्तस्ययेनाशाविफलीकृता ब्राह्मणोह्याशा
याशाक्षोवीत्यनेपृथिवीपते हसमद्रिर्यथादीप्तःपावकःसहिजस्त्रतः अयंनिरीक्षतेकुद्ध
आशायापरयानया निर्दहेत्सहितंपापंकक्षंवह्निस्तमुंथा अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं स्रगालस्यचसंवादंवानरस्यचभारत सूयतेचपुराराजन्वेश्यौधनसमन्वितौ ।
एकस्यामेवसंजातौनगर्यांमहतांकुले नैसत्वायोऽपराख्यात्तामानुष्यत्वेपरस्परं ॥

ॐन्येजातमनुप्राप्तौसृगालीवानरौनृप ततोमर्नत्तोवादंतंसृगालंवीक्ष्यवानरः श्मशानमध्ये
७२ प्रोवाचपूर्वजातिमनुस्मरन् वानरउवाच किंत्वयापातकंकर्मकृतंपूर्वंसुदारुणं येनश्म
शानमध्येत्तकान्मत्स्यसेहदेहिनः सृगालउवाच ब्राह्मणेभ्यः प्रतिश्रुत्यनप्रदत्तंमयापु
रा तेनसृगालतांप्राप्तोगताम्हमेतद्यामहं एतन्मयोत्तेकथितंसृगालोहंयथाभवन्
त्वंचवानरतांप्राप्तः कर्मणायेनतद्वद वानरउवाच पारक्यानिपुरालोभात्फलान्यपहृ
तानिमे तेनाहंस्तेयदोषेण वानरत्वंसमुपागतः भीष्मउवाच एवंतौकथयित्वातुकर्म
दोषंपरस्परं सृगालोवानरश्चैवप्रतियातौयथागतं यस्मात्तस्मात्परद्रव्यमपहृत्यबलान्न
रः अवश्यंयातितिर्यक्त्वंमानेभूदत्रसंशयः तस्मात्प्रतिश्रुतंयत्स्याद्देयंविप्रस्यपार्थि
व परत्वंचनहर्तव्यंयदीच्छसिपरांगतिं इतिनिशम्ययुधिष्ठिरद्विजवरेभ्यविरुद्धमाच ७२
र अपिनरकप्रयात्तनायपात्तकिनामिहदुर्गतिं इतिहाससमुच्चयेब्रह्महत्यांविपिस्व

गालवानरसंवादोनामसप्तविंशोध्यायः २७ युधिष्ठिरउवाच ऋषयोब्राह्मणादेवाः प्रशंसंतिपि
तामह अहिंसालक्षणंधर्मंवेदप्रमाणदर्शनात् कर्मणामनुजाकुर्वन्हिंसांपार्थिवसत्तमः वाचा
चमनसाचैवकथंदुःखात्प्रमुच्यते प्रायशःपुरुषालोकेनृशंसाप्राणिहिंसकाः मांसेषुगृद्धाशंतेरो द
द्भवस्तोगणैरव नाःस्तूपान्विविधाहारान्शाकानिपराणिच नेच्छंतीरविकारस्वापयेच्छंतियथामिषं
नान्यत्स्वादुतरंतस्मात्किंचिदस्तीतितेविदुः नोजकांतिकरंचैवनरोगार्तिहरंतथा तस्मायेभक्षणेदो
षामुनिभिःपरिकीर्तिताः वर्जनेपिगुणास्तेवैवक्तुमर्हसितान्मम भीष्मउवाच अनीवखलुधोरःसो व्या
लोनराविषयलोलुपः सर्वेदोषकरंमांसमूढाःपश्यंतियेगुणान् आस्वाद्यसाहिसर्वस्यजिह्वाग्रेनक्षणं
संगमः कंठनालमतीतंचसर्वंचैवाशनंसमं यदन्नंभुज्यतेस्वादुकष्टंकदशनंचयत् तयोःसंप्रा
प्तयोःकोष्ठेविपाकस्सदृशःस्मृतः रसनाशनसंयोगक्षणंसौख्यविमोहिताः बहुशोनयथाम्री
नाविनाशंयांतिबालिशाः नमांसमायुषोहेतुर्नारोग्यस्यनचौजसः दैवंकारणमेतेषांसातादेत

द्विदृश्यते मांसाशीनोहि दृश्यंतेरोगार्त्ताभृशदुःखिताः अमांसादाश्चनीरोगाबलवंतःसुख
८० स्थिताः किंस्वादुदुःखानांविज्ञानालिकाविषयात्मका भक्ष्यंतिनरामांसंनृशंसाराक्षसाइव येभक्ष
यंतिमांसानिसत्वानांजीवितैषिणां भक्ष्यंतेपितैस्सर्वैरितिव्यासाब्रवीत्स्वयं मांसंभक्षयितामुत्रयस्य
मांसमिहाद्म्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिविपश्चितः नहिमांसंतृणात्काष्ठादुपलाद्वापिजायते
हत्वाजंतुंभवेन्मांसंतस्मान्मांसंपरित्यजेत् एतदेवाहिपर्याप्तंमांसस्यपरिवर्जने यदंगंहूयते
नैवकंटकेनापिविध्यते एकस्यप्राणिकान्त्यर्थैरन्यःप्राणैर्वियुज्यते अहोमांसस्यदौरात्म्यंप्रत्य
क्षमपिदृश्यते आत्मौपम्येनभूतेषुसमंपश्यतियस्सदा सुखंवायदिवादुःखंसयातिपरमांगतिं
उद्वेजयतियोरण्येप्राणिनोदुःखजीविनः उद्विग्नवासंवसतियत्रयत्रापिजायते नरकेषुविपच्यंति
नराःप्राणिविहिंसकाः उद्वीजनीयाभूतानांयथाव्यालाभवंतिते यावंतिपशुरोमाणितावंत्कृत्वा
त्वेमारणं वृथापशुघ्नःप्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनिजन्मनि हंताचैवानुमंतश्चविक्रेताक्रयविक्रयी

बलगंछ
८० तिनार
कर

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चाष्ट घातकाः धनेन क्रयिको हंति खादकश्चोपभोगतः घातको व
ध धबंधाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति नारदः प्राह धर्मात्मा नरके स विपद्य
ते [illegible] मांसस्य वधबंधौ [illegible] देहिनां प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् यदापि [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] तस्यैव चोदरस्यार्थे कः कुर्यात् [illegible] ऋषीणामत्र संवादो बभूव बहुधा पुरा [illegible] चापि तच्छृणुष्व
[redacted] समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबंधौ च देहिनां प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् यदापि व
न जातेन शाकेनापि प्रवर्तते तस्यैव चोदरस्यार्थे कः कुर्यात्समंजसं ऋषीणामत्र संवादो बभूव बहुधा पुरा तेषां च
निश्चितं चापि तच्छृणुष्व नराधिप यो हिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया कृष्णद्वैपायनः प्राह स्यावरत्वं स गच्छ
ति संतप्यति तपो जप्त्वा यजती च ददाति च मधुमांसानिवृत्तो यः प्रोवाचेदं बृहस्पतिः यावज्जीवं न यो मांसं विषवत्परिव
र्जयेत् वसिष्ठो भगवानाह स्वर्गलोकं स गच्छति यो भक्षयित्वा मांसानि पश्चादपि निवर्तते जमदग्निर्जगादेवं।

त्य

८२ सोपि स्वर्गमवाप्नुयात् रूपमारोग्यमैश्वर्यं कीर्त्तिं स्वर्गतिमेव च प्राप्नोतिहिंसापुरुषः प्राहैवमुपानामुनिः सुवर्णदाना
द्गोदानाद्भूमिदानात्तथैव च उत्तमं प्राणदानं स्यादित्युवाच पराशरः एष धर्मः समाख्यातो मार्कण्डेयेन पार्थिव मनु
नापि च यत्प्रोक्तं तदिदानीं ब्रवीमि ते कर्मणा मनसा वाचा यो हि नस्ति न किंचन तान्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वाय
भुवोब्रवीत् मधुमांसं च यो नित्यं वर्जयेन्नीह मानवः जन्मप्रभृति मत्स्यांश्च सर्वे ते मुनयः स्मृताः गोमूत्रयावका
हारो यस्तिष्ठेत् क्रूरदंशतं नभक्षयेच्च यो मांसं नन्मांदस्तयोवरः बधबन्धपरिक्लेशं प्राणिनां न करोति यः स सर्वस्य हि
तश्रेप्सुः सुखमोक्षयमश्नुते भेरीशंखमृदंगानां वल्लकीनां च निस्वनं निषेविष्यति वैमर्त्यो मांसभक्ष्याकथं नरः । पुरषोमांस
यस्तु वर्षशतं साग्रं तपस्तेपे सुदारुणं नभक्षयति यो मांसं सममेतन्दुदाहृतं यस्तु वर्जयते मांसं मांसलुब्धः पदेपीसो मनकाद्
पिस्वर्गमवाप्नोति किमुतात्यन्तवर्जनात् मद्यं मांसं त्वियो चूतं स्तेयप्राणिनिपातनं तस्यादेवापरस्पष्टं स्वविनाशप्रापक्षि क्षिपदेपदे
दे॰ व॰ २ तं स्यच नं कासविज्ञानशिरः खड्गेन पातयेत् इष्टामतिं योजयति व्यसनेष्वेषु पातकं यथा हस्तिपदे न्यास्ति पदा
निपदगामिनां सर्वे धर्मास्तथा राजन्नपिधीयन्ते ह्यहिंसया तिर्यग्योनिसहस्रेषु प्राप्य जन्मशतेपुनः अंत्यजातिषु
जायंते पुरुषः प्राणहिंसकाः वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः न खादति च यो मांसं तयोः पुण्यफलं समं ॥ ८२

मे

समुद्रसागरपर्यंतांयोदद्यात्पृथिवीमिमां नत्वादेश्चैवयोमांसंत्तयो।गुणपर्कलंसमं यद्यच्छितियजेकार्यंदृष्टापमपि
मानवः तत्तत्प्राप्नोतियत्नेनयोहिनस्तिनकिंचन कामगेनविमानेनदिव्यस्त्रीशतसेवितः देववन्मोदतेस्वर्गेनरो
मांसविवर्जनात् ध्यानयोगरतानित्यंयांगतिंयांतियोगिनः तामेवगतिमाप्नोतिसर्वसत्वदयापरः आत्माविष्णु
समस्तानांवासुदेवोजगत्पतिः तस्मात्सर्वैस्सर्वैःकार्यापरहिंसाविशेषतः सर्वभूतहितंधर्ममेदयांतिष्ठतस्सदा सततेद्वि
ब्रह्मभूतस्यविप्रस्यस्पृहायंतिदिवौकसः सर्ववेदाधिगमनंसर्वतीर्थावगाहनं सर्वयज्ञफलंचैवनैवतुल्यम
हिंसया अहिंसापरमोधर्मोस्तथाहिंसापरंतपः अहिंसापरमंदानमहिंसापरमंदमः अहिंसापरमोयज्ञस्तथा
हिंसापरंसुखं अहिंसस्यतपोक्षय्यमहिंसोयजतेसदा अहिंसासर्वभूतानांयथामाताःयथापिता जीवि
तानिपरित्यज्यवहवस्सापवोजनाः स्वमांसैःपरमांसानिपरिपाल्यदिवंगताः उत्तमादुत्तमंधर्ममहिंसालक्ष
णंशुभं येचरंतिमहात्मानोविष्णुलोकंव्रजंतिते एतदाख्यापनंविष्णोर्लमुद्दिश्यचरंतियेतेयांतिविष्णु
सायुज्यंतपसैनात्रसंशयः एतत्तेकथितंकिंचिदहिंसागुणलक्षणं समस्तानिनशक्यंतेवक्तुंवर्षशतैरपि

उ॰हु॰ धर्माख्यानमिदं पुण्यं सर्वभूतहितावहं यः पठेच्छृणुयाद्वापि स गच्छेत्परमां गतिम् नमांसमश्नात्पुरुषार्थेना
८२ शनं कृपायाः परमञ्ज्ञः परमेतितुष्टतिं नजीवदानात्परमास्तिपावनं तथा च हिंसाद्विमुखाविपश्चितः॥ ॥
इतिहाससमुच्चये मांसभक्षणनिषेधो नामाष्टाविंशोध्यायः २८ जनमेजय उवाच कथं नागायुतप्राणो भी
मो भीमपराक्रमः जगाम सर्पस्य वशं तन्मे ब्रूहि तपोधन वैशंपायन उवाच यदृच्छया कदाचित्स खड्ग
पाणिधनुर्धरः चचार मृगयामेको वने तस्मिन्वृकोदरः १ स शैलशिखराकारं कस्मिंश्चिद्गिरिकंदरे द २
दर्शाजगरं ग्राहं मूर्तिमंतमिवांतकं २ स तं भीमं समभ्येत्य भुजगेंद्र विनोदितः वेष्टयामास कायेन निश्चेष्टमकरो
द्बली ३ एतस्मिन्नेव काले तु धर्मराजस्य धीमतः घोररूपा महोत्पाताः समुत्तस्थुः समंततः ४ तान्दृष्ट्वा स
महोत्पातान्नृपतिर्नान्मयैंहिनः भ्रातॄन्विलोकयामास न चापश्यद्वृकोदरं ५ ततोर्जुनं समादिश्य द्रौपद्यारक्षणं प्रति
नकुलं सहदेवं च संश्रुतस्य युधिष्ठिरः ६ स तस्य जंघापवनं भग्नपादस्य लक्षणं मार्गं जगाम वेगेन धौम्येन सहित
स्तथा गत्वा तु राजा राजेंद्रो ददर्श गिरिकंदरे भ्रातरं भुजगेंद्रेण महता परिवेष्टितं ततः सशोकदुःखार्तो भीमं पप्रच्छ पां

श्रीः ८२

उवः कथमेतत्त्वयाप्राप्तंकोवायंभुजगोत्तमः ९ एवंदुःखपरीतेनभ्रात्राहृष्टोवृकोदरः यथावत्तस्यतत्सर्वकथया
मासचेष्टितं १० तच्छ्रुत्वाभीमसेनस्यमोतमिच्छन्नराधिपः पप्रच्छाजगरंराजंस्तेकौन्तेयस्समन्वितः ।। युधिष्ठिरउवाच
देवोवामानुषोवापिकस्त्वंकथयपन्नग किमर्थंवागृहीतस्तेभ्रातायंभुजगोमम १२ पन्नगउवाच नहुषोनामराजा
हंसर्वेषांपर्वजस्तव प्रथितःपंचमस्सोमादायोर्वंशकरस्सुतः तपोभिःक्रतुभिश्चैव विद्ययाभोजनेनच त्रैलोक्यै
श्वर्यमव्यग्रंप्राप्तंमेविक्रमेणच १४ ऐश्वर्यात्सर्वलोकानांदर्पोमांसमुपाविशत् सहस्रंमुनिमुख्यानांमुवाहशिबिं
कांमम दर्पलोभात्कुपितोराजन्मङ्गोषेनगरीयसा अगस्त्योलोकविख्यातःप्रदीप्तइवपावकः १६ तेनविप्रेणशि
नःस्थाहमगस्त्येनमहात्मना ईदृशींप्रापितोवस्थांपश्यदेवविधेर्बलम् नदेवंपन्नयात्तानतबलोत्साहपौ
रुषैः नस्तहं मैवलेवीपिकश्चिदप्यतिवर्तते १७ नदेवस्यातिभारोस्तिसर्वदुःखोपपादने यदहंदेवरा
जत्वात्स्थानोरगतांगतः यदिप्रज्ञाचशौर्यंचसंपदःकारणंभवेत् प्रज्ञावतांचशूराणांनकदाचिद्धिसंपदः
प्रज्ञावन्तश्चशूराश्चदृश्यंतेदुःखजीविनः भीरुर्मूर्खश्चसखिनस्तस्माद्दैवोत्रकारणं यत्किंचिदिहभूतिस्या
द्विपत्तिर्वाप्यचिंतिता महून्तेनेवतद्दैवमुपपादयतेनृणाम् २१ पतिताचविमानाग्रान्मयासमुनिस

गतोगतमविप्रापः सर्वेषांप्रथितेनमयाह

ग्रे

रुद्रा
८३

त्तमः उक्तः शापांतमित्युक्तः प्रोवाचेदं दयान्वितः यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मवित् स त्वां मोक्षयिता
शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये नचतेमत्प्रमादेनस्मृतिर्भ्रंशो भविष्यति बलमप्यपरिक्षीणंभुजगत्वेपिपूर्ववत्
२४ बलवानपिजंतुस्त्वंगृहीतोवशमेष्यति इत्येवंवदतस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः स्त्राकाशात्पतितोनृ
मो भुजगत्वमुपागतः यदिहिव्याहृतान्प्रश्नान्मयाकथयसेनृप २६ ततो भ्रातरमेनं ते मोक्षयिष्येनचा
न्यथा युधिष्ठिरउवाच वदतातयथाकामंत्वंप्रसान्[blot]विरं कथाः २७ यथाज्ञानमहं तातेकथयिष्या घ ह
मिशक्तितः नहुषउवाच धर्मस्सर्वत्रशंसंतिदेवाब्राह्मणर्षयस्तथा तस्मात्समासतोधर्मंकथयस्वममानघ
युधिष्ठिरउवाच सत्यंदमस्तपःशौचंसंतोषोह्रीःक्षमार्जवं ज्ञानंशमोदयाध्यानमेषधर्मःसनातनः नहुष
उवाच किंसत्यंप्रोच्यतेराजन्कोदमस्तपकीर्तितः ३० तपःकिंलक्षणंप्रोक्तंकिंशौचमुदाहृतं युधि
ष्ठिरउवाच सत्यंभूतहितंप्रोक्तंमनसोदमनंदमः तपःस्वधर्मवर्तित्वंशौचंशंकरवर्जितं नहुषउवाच सं
तोषःकीदृशःप्रोक्तःकाचह्रीःपरिकीर्तिता ३२ क्षमाचकापराप्रोक्ताकिंचार्जवमुदाहृतम् युधिष्ठिरउवा
च संतोषोविषयत्यागोह्रीरकार्यनिवर्तनं ३३ क्षमाद्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवंसमचित्तता नहुषउवाच ॥ ८३

नि

नहुषउवाच किंस्नानंप्रोच्यतेराजन्कश्चमापरकीर्तितः दयाचकापराप्रोक्ता किंचध्यानमुदाहृतं ३४ युधिष्ठिर
उवाच स्नानंतत्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशांतता दयासर्वसुखैषित्वंध्यानंनिर्विषयेमनः ३५ नहुषउवाच
कश्चशत्रुर्दुर्जयःपुंसांकश्चव्याधिरनंतकः कीदृशश्चस्मृतःसाधुरसाधुःकीदृशःस्मृतः ३६ युधिष्ठिरउवा
च क्रोधःसुदुर्जयशत्रुर्लोभोव्याधिरनंतकः सर्वभूतहितःसाधुरसाधुर्निर्दयःस्मृतः ३७ नहुषउवाच को
न मोहःप्रोच्यतेराजन्कश्चमानःप्रकीर्तितः किमालस्यंचविज्ञेयंकश्चशोकःप्रचोच्यते ३८ युधिष्ठिरउवाच
मोहोहिधर्ममूढत्वंमानस्त्वात्माभिमानता धर्मनिष्क्रियतालस्यंशोकस्त्वज्ञानमुच्यते ३९ नहुषउवाच।
किंस्थैर्यमृषिभिःप्रोक्तंकिंधैर्यमुदाहृतं स्नानंचकिंपरंप्रोक्तंकिंचदानमिहोच्यते ४० युधिष्ठिरउवाच॥
स्वधर्मेस्थिरतास्थैर्यंधैर्यमिंद्रियनिग्रहः स्नानंमनोमलत्यागोदानंत्वभयदक्षिणा ४१ नहुषउवाच का।
पंडितःपुमान्ज्ञेयःकश्चमूर्खोजनेश्वरः संसारहेतुःकश्चस्याद्धृत्तापःकःपरस्मृतः ४२ युधिष्ठिरउवाच।
धर्मात्मापंडितोज्ञेयोनास्तिकोमूर्खउच्यते कामस्संसारहेतुश्चहृत्तापोमत्सरःस्मृतः ४३ नहुषउवाच को
हंकारइतिप्रोक्तःकश्चदंभःप्रकीर्तितः असूयाचकाज्ञेयाकिंतत्पैशुन्यमुच्यते ४४ युधिष्ठिरउवाच॥ ८

श्रीनंदगोविंदमुकुंदरामनारायणानंतहरेप्रमेय नरसिंह प्रियनंदतनयविष्णोमुरारेसरसीरुहाक्ष

नो
मोहेस्तानमहंकारोदंबोधर्मध्वजो स्त्रियः गुणदोषोभ्यसूयापैशुन्यंपरदूषणं ४५ नहुषउवाच धर्म
८५ स्यार्थकामस्य परस्परविरोधिनः एषांनित्यविरोधिनां कथंस्यात्संगमःसदा ४६ युधिष्ठिरउवाच य
दागतौचभार्याच परस्परवशानुगौ तदाधर्मार्थकामानां त्रयाणामपिसंगमः ४७ नहुषउवाच अक्ष
योनरकाःकेन प्राप्यतेभरतर्षभ एतन्मेपृच्छतःप्रश्नंयथावद्वक्तुमर्हसि ४८ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणं
स्वयमाहूयेयाचमानमकिंचनं पश्चान्नास्तीतियोब्रूयात्सोक्षयंनरकंव्रजेत् ४९ वदिष्टश्चैवयस्तुवेद
स्तंवह्निमानवः स्नेहेनलोभमोहाभ्यांसोक्षयंनरकंव्रजेत् ५० अध्वश्रांतमविज्ञातमतिथिंक्षुत्पिपासि
तं योनसत्कारयेत्भक्त्यासोक्षयंनरकंव्रजेत् ५१ संश्रितंचापियस्त्यक्त्वाबान्धवंहृत्किल्बिषं परद्रव्यरतोमू
ढःसोक्षयंनरकंव्रजेत् ५२ देवनिंदापरश्चैववेदनिंदारतस्तथा पतिनिंदापरश्चैवसोक्षयंनरकंव्रजेत् ५३
छिद्रान्वेषीचयोनित्यंपरेषांक्रूरमानसः परेषांत्साहयोगेनसोक्षयंनरकंव्रजेत् ५४ (देवनिंदापरश्चैववे
ब्रह्मण दर्निदारतस्तथा) विश्वंदेवेशंपुराणंपुरुषोत्तमं लोकनाथमनाद्यंतंजगतःकारणंपरं ५५ नचा
र्चयंतियेमूढाःपरमात्मानमव्ययं तेयांतिपरमंघोरंमक्षयंनरकंनरा ५६ विद्यमानेधनेलोकेदानद्र ८६
नो
छिद्रान्वेषीचयोनित्यंपरेषांमूढमानसः परेषांत्सोहयोगेनसोक्षयंनरकंव्रजेत्

मीदिवर्जितः लुब्धपुरुषशार्दूलसोत्वयंनरकंव्रजेत् ५७ विद्यमानेधनेयस्तुप्रतिग्रहरतिर्द्विजः नरकंरौरवं
प्राप्यतत्रैवपरिपच्यते पिशुनोयस्तुलोकानांरंध्रान्वेषणतत्परः तंदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रसचेलंस्नानमाचरेत् ५८
नीचाभिगमनेसक्तायानारीपुरुषर्षभ प्रतिकूलातथाभर्तुस्सोत्वयंनरकंव्रजेत् अहूतस्यापिशयनेयास्त्रीसौभा
गर्वितास्त्रि ग्यावर्जिता भर्तुस्स्वकाशंनायातिसोत्वयंनरकंव्रजेत् ६१ अतिथिंकालसंप्राप्तमभ्यागतमथापिवा अवमानप
रायाचसोत्वयंनरकंव्रजेत् ६२ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयातत्त्वेनपार्थिव अन्यथानरकोयेनकर्मणाप्राप्यतेनरैः।
६३ इतिनरकगमनं अथस्वर्गगमनं नहुषउवाच अथस्वर्गमाप्नोतिकर्मणायेनमानवः सर्वमेतत्त्वमहंम
न्येतद्वदस्वममानघ युधिष्ठिरउवाच यज्ञोहोमजपस्नानदेवतार्चनतत्परः नित्यदानरतश्चैवसोत्वयंस्वर्ग
न् मश्नुते दोषांश्चिहायराजेंद्रगुणान्वेषणतत्परः परेषांसततंयस्तुसोत्वयंस्वर्गमश्नुते ६६ गृहेयस्यागतोविद्वा
न्निराशोनैवगच्छति ब्राह्मणोनरशार्दूलसोत्वयंस्वर्गमश्नुते ६७ याचितोयस्तुद्रव्येनदत्वाचप्रियवाग्भवेत्
तंदृष्ट्वाप्ययस्समात्मासोत्वयंस्वर्गमश्नुते ६८ गच्छतःतिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा मनःपरहितेयस्य

उ॰ प॰ सोक्षयंस्वर्गमश्नुते ६९ विक्रोनिक्रोहृषीकेशपरोभक्तिमुपागतः आकार्यविनिवृत्तो यः सोक्षयंस्वर्गमश्नु
८५ ते ७० पतिरत्तानुपानारीमनोवाक्कायकर्मभिः भर्तुः शुश्रूषणपरा सोक्षयंस्वर्गमश्नुते ७१ यौवनेस
तिरागेंद्रियेद्रव्येतथैवच योवैजितेंद्रियोधीरः स्वर्गमश्नुते शूद्रोद्विजातिवर्णेषु शुश्रूषाभिरतस्वयः कर्मणा
मनसावाचा सोक्षयंस्वर्गमश्नुते ७३ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयातत्वेनपार्थिव प्राप्यतेवाकर्मणायेनस्वर्गवासंत
यस्तवै ७४ नहुषउवाच कथंसत्यमहावाहोयः कालः श्राद्धदानयोः यत्नेनमहीवीत्वयप्रश्नःकथयमसुव्रत ना
७५ युधिष्ठिरउवाच यत्रैवब्राह्मणंपश्येच्छ्रोत्रियंनियतेंद्रियं रागद्वेषविनिर्मुक्तं वेश्मवंवीतकल्मषं येनकेन
विदाक्षन्नयत्रतत्रनिवासिन एतंकालमहंमन्येपरमंश्राद्धदानयोः ७७ नहुषउवाच जात्याकुलेनवृत्तेनसा
ध्यायेनश्रुतेनच ब्राह्मणंकेनभवतितन्मेब्रूहिसुनिश्चितं ७८ युधिष्ठिरउवाच नजातिर्नकुलंतातनस्वाध्यायो
नचश्रुतं कारणानिद्विजत्वस्यवृत्तमेवातुकारणं अनेकेमुनयस्ताततिर्यग्योनिषुसंभवाः स्वधर्मचारनिरताब्रह्मलो
कमितोगताः बहुनाकिमधीतेनश्रुतेनेवदुरात्मनः तेनाधीतंश्रुतंतेन योवृत्तमनुतिष्ठति कपालस्थंयथातोयंश्वदृत
तेचयथापयः दुष्टंस्यात्स्थानदोषेणवृत्तहीनंतथाश्रुतं वृत्तंयत्नेनसंरक्ष्येद्वित्तमेतिचयातिच अक्षीणोवित्ततःक्षी ८५

लोवृत्तेन सुहृतो हतः किंकुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मना क्रिमयाः किं न जायंते उत्तमे पुष्पगंधिषु ८४ पारा
कः पारकश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिंतकाः सर्वव्यसनिनो जंतुः क्रियावान्स पंडितः तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मण
लक्षणं चतुर्वेदोपि दुर्वृत्तः शूद्रात्पापतरः स्मृतः योग्निहोत्रपरो दांतः संतोषनिरतः शुचिः तपःस्वाध्यायशील
श्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः येन केचिदाच्छिन्नो येन केन चिदाशितः यत्र कुत्रशयानश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः यस्य नारायणे
भक्तिर्यस्मिन्नेते च सद्गुणाः स दुर्लभो नरो लोके पुरुषो नात्र संशयः सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसंगविवर्जितः सर्वस्य
न हितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः मोहैश्च विगुणाद्भीतः सन्मानामरणादिव उरगादिव यस्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्म
णं विदुः ८१ सत्यं दमः तपो दानमहिंसेंद्रियनिग्रहः दृश्यंते यत्र राजेंद्र स ब्राह्मण इति स्मृतः शूद्रश्चेद्दैवमभवे
त्तं ब्राह्मण्येन च विद्यते शूद्रोपि ब्राह्मणो ज्ञेयो ब्राह्मणः शूद्र एव सः ८२ कामक्रोधानृतद्रोहलोभमोहमदादयः ।
न संति यस्मिन्राजेंद्र तं देवा ब्राह्मणं विदुः ८३ न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणहेतवः वृत्तस्थोपि चंडालः
सोपि स्वर्गं निमानुयात् अदेवं दैवतं कथं वृहं वेचेव यदेवतं शूद्रोपि विप्रो मंतव्यः स ऋ विप्रो विनिष्क्रियो वैवर्ती
ज्ञनयशास्ता ऋषिसंगं संगीतया दिति श्चैव दधीचिं च सिद्धा स्थले किं नु वृत्तयः ८६ ॥

सहृता:

९६ क्षत्रियाणांकुलेजातोविश्वामित्रोमहामुनिः तस्मान्नाध्ययनंनापियजनंविप्रलक्षणं नैकदेकांततोग्राह्यंप
वतीतिविशांपते वृत्तमन्विष्यतांतातरक्ष्योभिःपरिपाल्यते मातिषीदनरव्याघ्रशक्तसेष्वपिपद्यते लोलामध्य
यनंनामवृत्तंवृत्तस्यलक्षणं ९९ अग्निहोत्रश्चवेदश्चराजसानांग्रहेग्रहे दयाशौचंचसत्यंचराजसेभ्योनवि
१० द्यते नहुषउवाच प्रियवचनवादीकिंलभते विमृषितकार्यकरःकिंलभते वहुमित्रकरःकिंलभते यःस्वधर्म
करःकिंलभते १०१ युधिष्ठिरउवाच प्रियावचनवादीप्रियोभवति विमृषितकार्यकरोऽधिकंजयति वहुमित्रक
रःसुखंवसति स्वधर्मरताःसल्लभते १०२ वैशंपायनोवाच श्रुत्वात्तुनहुषःप्रश्नांधर्मराजप्रकीर्तितान् विस्मय
परमापन्नःप्रसन्नात्माब्रवीदिदं नहुषउवाच उक्तास्तेसर्वशास्त्राणप्रश्नाःप्रश्नविदांवर इदानींमेवमुंचामिभ्रा
तरंतेवृकोदरं १०४ वैशंपायनउवाच नहुषेणततोमुक्तोभीमनामाग्निसुसोदरं युधिष्ठिरोपिधर्मात्मानहुषंप्रत्यपू
जयत् १०५ नहुषोपिमुनेःशापाद्विमुक्तःप्रीतमानसः दिव्यरूपधरःश्रीमानब्रवुवाचयुधिष्ठिरं नहुषउवाच ॥
संभाषंसाधुभिःपुण्यमितिसंवर्धतेश्रुतिः सर्पत्वात्प्रमुक्तोहंत्वयासंभाष्यसाधुना धर्मविद्भिर्नराःख्यात्वालभंते
सत्सुतानिह धर्मलवःकृतोधर्मोयेनलब्धोभवान्सुतः नकेवलंप्रजाधन्यायासांधर्मपराभवान ॥ ॥ ८६

धर्मोहिधन्योयमत्रियस्यपुत्रत्वमीदृशः कृताहृष्टास्त्रवहवोनृपाधर्मपरायणाः नमृतोनचमेदृष्टोयमीत्मात्वा
दृशोनृपः ११ युधिष्ठिरउवाच सभाग्योहंमहाराजयस्यतुष्टोभवाग्गुणैः महाभागस्यतुष्यंतिदेवकल्पाभवादृशाः
१२ साधूनांकिंनुसाधुत्वंसद्भूतगुणकीर्तनं गुणीकुर्वंतियेदोषान्साधवस्तेप्यसाधवः किंनुकोन्नहलोकेकिंचिन्म
मपार्थिवसत्तमः अतःपृच्छामिसौहार्दात्त्वामहंनाभ्यसूयया सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञंत्रैलोक्यैश्वर्यपूजितं कथंत्वा
माविशन्मोहःप्राकृतंपुरुषंयथा १४ नहुषःउवाच कृतशीलादिभिर्युक्तंधार्मिकंतपसिस्थितं सर्वज्ञमम
वोनेयश्वरद्धिर्मोहयतेनरं १५ हीनाभिजनवृत्तोपिनसराजास्तिकश्चन यस्यचेतसिराजेंद्रनकरोतिमदःपदं।
१६ दुर्जयःसहजःशत्रुर्मदोराज्ञांसुदारुणः तेनाभिभूतानृपतेराज्यान्स्वर्गाच्चपार्थिव १७ राजस्यायदि
राजानःस्वधर्मंउपयाचताः ततःस्वर्गाच्च्योर्तविनान्यांतेगतिमाप्नुयुः एकेनान्रुतपोधर्ममधर्मंवाकरो
तिच बहुनापिनकालेननकरोतीतराजनः १९ यथाग्नेःप्रभवत्युत्सत्त्वमनिलेचनलं तथा यथाशशिनिशी
तत्वंनयेश्चर्यमिवामरः वारुणीपानमत्तस्तुह्यपितिष्ठेवबुध्यति ऐश्वर्यमदमत्तस्तुनापतित्वेवबुध्यते २१ ॥
ऐश्वर्यतिमिरंचक्षुर्नन्यपश्यतिनिर्मलम् पश्चाद्विमलतांयातिविनिपातांजनांचितं २२ सोहमैश्वर्यति

८७ शिरोमर्दोपीकृतलोचनः पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं कोपमत्तया २५ लोकद्वयहितं वक्तुं त्वत्तस्तु वा कोन पंडि
तः नक्रियानुविधाने तु गुनयोपि न पंडिताः पंडितोपि सुशूरोपि सुसहायोपि पार्थिवः मदेन ग्रस्यते वश्यं राहु
णेव दिवाकरः तस्माल्लोकद्वयध्वंसी न कार्यो भवतः प्रत्यक्षमेन दृष्टं ते यत्प्राप्तं श्रीमदान्मया २६ द्विजाश्च ना
वमंतव्या हि त्रैलोक्यैश्वर्यपूजिताः देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः २७ ये कृताः सर्वभक्ष्याग्निरपेय
श्च महोदधिः क्षयी चाप्यायितश्चंद्रः ब्राह्मणैर्देवपितरः २८ किंभूतमधिकं ततः ये सृजिताः सुरैः सर्वैर्म
नुष्येष्वेव भारत २९ तपोहृत्रपनायेच वाक्तां जगति नार्चयेत् पूर्वं पीतः समुद्रो यैर्विन्ध्यो वृत्त्वं निवारितं
३० येषामपि देवताः सृष्टाः कोन्यास्तज्यनमस्ततः वाक्शस्त्रा वाग्विषा राजन् वागग्निरयि कोपिताः ३१ नो
पितास्तीर्थभूताश्च सर्वपापहरा यतः यामेव देवतामिच्छेदाराधयितुमव्ययां सर्वोपायैः प्रयत्नेन संतोषय
त्वैव द्विजान् कृतांतपाशबंधानां देवोपहतचेतसां ३३ बुद्धयः उज्जगामिन्यो भवंति महतामपि सविद्वानपि
वीरोपि सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ३४ कृतांतवशमापन्नो न जानेहं किं करोम्यहं (यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च ८७

ताव्[?]स्तत्र च कृतां तु वशाद्रपैति यथा च देवदेवेन विष्णुना प्रभविष्णुना उक्तं यादवमध्ये तु द्वारकायां पुरा न च
दृष्टं तं प्राप्तं तेपरुषवदंतं यो ब्राह्मणेन प्रणमेरायाहं सपापः कृच्छ्रस्थः वाग्निदग्धो वध्यश्च दग्धश्च न चास्मादीयः
पश्चमो वरया भक्त्या त्वाराधयितुमिच्छति तेन विप्राः सदा पूज्याः सम्यक् तुष्टो भवाम्यहं वैशंपायन उवाच ए
वमुक्त्वा स नहुषो धर्मपुत्रं दिविं गतः युधिष्ठिरो भीमेन सहितः स्वाश्रमं ययौ ३९ तत्र गत्वा यथावृत्तं वृत्तांतं त
प्रसन्नमः मुनीनां कथयामास यमयोरर्जुनस्य च ४० एतच्चैव कथितं राजन् यथा भीमो महाबलः अरण्ये जगर
ग्रस्तो धर्मराज्ञेन मोक्षितः ४१ एतां धर्मान्विशेषेण कृत्वा पांडववनेऽवनात् नहुषः प्राप्तवान् सद्यो ब्रह्मलोकं सना
तनं ४२ य इदं शृणुयान्नित्यं नहुषाख्यानमुत्तमं श्रावयेद्वा द्विजातिभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ४३
इतिहाससमुच्चये नहुषयुधिष्ठिरसंवादो नामैकोनत्रिंशोध्यायः २९ युधिष्ठिर उवाच शरतल्पगतं भीष्मं
वृद्धं कुरुपितामहं मूर्ध्ना प्रणम्य धर्मात्मा पप्रच्छेदं युधिष्ठिरः युधिष्ठिर उवाच १ भगवन् श्रोतुमिच्छामि सत्यव्रता
कामन्तुत्तमं यन्माग बहुल्याप्रोक्तं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि २ भीष्म उवाच सोम्य धर्मं प्रवक्ष्यामि सत्यार्जवगुणान्वि
तं व्याघ्रस्य कामदूपस्य येन्वासंवादमुत्तमं ३ माथुरे विषये रम्ये धनधान्यसमाकुले नानाजनपदाकीर्णे

ह०मा० त्रोत्सवविभूषिते तत्रस्नानगरी रम्या यमुनातीरमाश्रिता अर्धचंद्रप्रतीकाशा विधज्ञानविभूषिता ५ इंद्रिय
ध्वजाकीर्णगोपीभिरुपशोभिता बहुद्विजसमाकीर्णविहंगारम्यविश्रया ६ हम्र्यमाणगृहरम्या च स्थानिनत्र
८८ शोभिता प्राकाराट्टालवेदीभिर्दुर्जयापरिखादिभिः देवत्तायत्तनैर्दिव्यैः कदलीषंडमंडिता राजहंसप्रतीका
शैरीष्पतेर्धवलैर्गृहैः परमैर्वकुलैस्तीलैः तमालैर्नारिकेलकैः आम्रैराम्रातकैर्वापि निंबैश्च राजवृक्षैः सुशोभि
ता ९ मल्लिकाकुंदजातीभिः पद्मोत्पलकुरंडकैः सुवर्णयूथिकाभिः किंकिरातैः सकुब्जकैः १० करवीरैः
ग कर्णिकारैश्च पाटलाशोकचंपकैः पुन्नागनागकेसरैः करुघानेरुपशोभिता ११ संपूर्णाधनधान्येन गोधनेस्स
मन्विता रावणस्येव रत्नाढ्या यथा लंकामहापुरी १२ चंद्रसेनोनृपायत्र सर्वैस्समन्वितः धर्मिष्ठनिरतो
नित्यं देवतातिथिपूजकः १३ स्वधर्मरतः श्रीमान्प्रजापतिसमः स्थितो तेनस्यानगरी रम्या राजसिंहेनपालि
ता नित्योत्सवप्रमुदिता वंशवादित्रनिःस्वना ससंगीतविदग्धेश्च प्रेक्षणैश्च समाकुला १५ अनरावनेवी
थिभिः सविभक्तचतुष्पथा दीर्घिकाकूपवापीनिस्तडागैश्चोपशोभिता १६ सभामठसमाकीर्णा विवा ८८

होत्सवसंकुला हृष्टपुष्टसर्वेशोभनरनारीजनैर्वृता ७ पुरीचंद्रावतीनामकृष्टस्वायदिवाशुभं ते
सांपुर्यां पुरावृत्तं यत्तच्छृणु युधिष्टिर तस्यांचिद्द्विजस्यासीत्सवत्स्यागोधेनुरुत्तमा हृष्टापुष्टासुपुत्रा
चबहुक्षीरानामनामतः १९ गोमंडलस्यमुख्यासा हंसवर्णा घटस्तना दीर्घशृंगाविभक्तांगी खुरी प
गीतनुत्वचा २० विस्तीर्णजघना दिव्यापीनोन्नतपयोधरा सर्वलक्षणसंपूर्णासर्वावयवसुंदरी नील
कंठीसुभग्रीवाघंटालीमधुरस्वना साचसूर्यस्यसर्वस्यचचारागोसुनिर्भया २२ वनांतम्गिरेर्दूरतंगा
ते केवपथासुखं सोद्वेप्रकामेसुरभिविछिन्नेचर्वनीतृणं रोहितोनामतत्रास्तिपूर्वतोयमुनात
टे अनेककंदरदरीगुहानिर्झरशोभितः २४ तस्यपूर्वोत्तरेभागेघोरवृक्षसमाकुले संकटेविषमे
दुर्गेभैरवेरोमहर्षणे २५ मृगसिंहसमाकीर्णेबहुश्वापदसेविते वल्लीवृक्षादिगहनेशिवाशतनि
नादिते २६ दुर्गेस्मिन्वसतेरौद्रःकामरूपीतिनामतः व्याघ्रो शोणितमांसाशोमहादंष्ट्रोमहाबलः
२७ महापर्वतसंकाशोमेघगर्जितनिस्वनः महागुहादरीवक्रःतीक्ष्णदंष्ट्रोनखायुधः २८ सोपि

स

८९ लोनामधर्मात्मासगोपोगोहितेरतः अच्छिन्नाभेस्तृणैर्दीर्घैर्गोपनंपर्यरक्षत २९ तस्यस्थानपरिहृष्टा
वत्सलान्तरणात्समया व्याघ्रस्यपुरतःसागौःस्थ रंतीमुपस्थिता ३० अभिद्रवस्तुतांव्याघ्रोतिष्ठतिष्ठेतिचाब्र
वीत्पुनः ३१ व्याघ्रउवाच त्वमद्यविहितोभक्ष्यःस्वयंप्राप्तासिसुव्रते तिष्ठतिष्ठभयंत्यक्त्वाकिंभीताद्यधावसि
व्यसि ३२ भीष्मउवाच व्याघ्रस्यवचनंश्रुत्वानिष्ठुरंरोमहर्षणं ततःसाकंपिताधेनुर्वायुनाकदली
यथा ३३ सुखंवृत्यान्वितंवालंचंद्रबिंबसमप्रभं दृष्ट्वाकामंसुविश्रांतंतस्मायापरिपीडितं ३४ व
त्सोस्मरतिसाधेनुःस्नेहात्सर्वस्यदुःखिता दह्यतेपुत्रशोकेनवत्सलापुत्रवत्सला ३५ रुदंतीकरु
णंदीनानिराशापुत्रदर्शने दृष्ट्वातुवत्सलोव्याघ्रःक्रूरस्मानोतिदुःखितां ३६ उवाचवचनंघोरंव
कुलेकिंपरोद्यसे देवाद्यथोपपन्नासिभक्ष्योमेत्वंयदृच्छया ३७ अरुदंत्यारुदंत्यावादृष्ट्यातेजीवितंम
वेत्र विहितंभुंज्यतेलोकेस्वयंप्राप्तासिधेनुके ३८ मृत्युमेवविहितोह्येववृथाकिंमनुशोचसि ८९
सप्राक्तंचपुनर्व्याघ्रःकिमर्थंरुदितंत्वया ३९ कौतूहलंमेसंजातमशेषंकथयस्वमे व्याघ्रस्यव
९ अद्यतांभक्षयिष्यामिदुर्लभंतवजीवनं निःस्नेहस्यतुधात्रस्यषष्ठेकालेबुभुक्षतः अद्यान्तंतिगमिष्यामिमां

चनंश्रुत्वावहुलावाक्यमब्रवीत् ४० वहुलोवाच त्वंतुमर्हसिमेनाथकामरूपनमोस्तुते त्वांसमासाद्य
लोकस्यपरित्राणंनविद्यते ४१ जीवितार्थेनशोचामिप्राप्तव्यंमरणंमया जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्म
मृतस्यच ४२ तस्मात्परिहार्येर्थेनशोचामिमृगाधिप देवैरपियदाहार्यैर्मनैर्ममवपषेध्रुवं ४३ तस्मान्न
चाहमेवैकाव्याघ्रशोचामिजीवितं किंतुस्नेहवशात्व्याघ्रसुदुःखंरुदितंमया ४४ अस्तिमेहृदसंतापस्तंच
त्वंश्रोतुमर्हसि अग्रेवयसिवर्तंतीप्रसूताहंमृगाधिप ४५ दृष्टःप्रथमजातश्चस्तनपश्चममबालकः स्त्री
रयस्तुचमेपुत्रस्तृणेनाद्यापिखादिति ४६ सचवैगोव्रजेवद्धःक्षुधार्तोमामुपेक्षते इतिमत्वानुशोचामिक
थंजीवतिमेसुतः ४७ तंसेक्ष्यामिस्तनंचाहंपुत्रस्नेहवशंगता पाययित्वानुतंवत्समवलिह्यचमूर्धनि ४८
सखीनामर्पयित्वानुसंदिश्यचहिताहितं पुनःप्रत्यागमिष्यामियथेष्टंभक्षयिष्यसि ४९ नैवाहंनागमि
ष्यामिमहाव्याघ्रनवांतिकं वहुलायावचःश्रुत्वामृगेंद्रःपुनरब्रवीत् व्याघ्रउवाच ५० किंतेपुत्रेणका
र्यंममरण्येकिंनबुध्यसे त्वंसंतिसर्वभूतानिमामानिरीक्ष्यम्रियंतिच ५१ त्वंपुनःकृपयाविष्टापुत्रपुत्रेतिभा

९० घोसे नमंत्रेनतपोदानेनमानातान्यपिनाहृत्तः ५२ प्राप्नुवंतिपरिज्ञातुंभागतंमत्समीपतः कच्चित्त्वंगोकुलंग
त्वागोपीजनसमाकुलं वृषभैनादितंरम्यंवालवत्सविभूषितं भूतलेमर्त्यलोकस्यस्वर्गतुल्यंनसंशयः ५४
नित्यप्रमुदितंरम्यंसर्वदेवैनपूजितं यत्पवित्रंपवित्राणांमंगलानांचमंगलं ५५ यत्तीर्थंसर्वतीर्थानांरम्या
नांरम्यमुत्तमं समस्तगुणसंपन्नमीश्वरायतनंपरं ५६ यत्प्राप्यसर्वसिद्धानांमोमस्वर्गमनुत्तमं गोपीमथा
नशब्देनवालवत्सरवेनच ५७ गवांहुंकारशब्देनयत्रालक्ष्मीर्वेनशपति यत्रवत्सांश्चहुंकारान्करुणा
न्मातृकांत्यया ५८ कुर्वंतिमातरश्चापिस्नेहार्त्ताः पुत्रकांत्यया यत्रगोपैःपालितंसर्वंवाहुयुद्धकृतास्त्र
मैः ५९ प्रगीनन्दनसंलापवदनास्फोटनादितं रंजन्स्त्रैःस्थितैःवत्सैःक्रंदमानैसमंततः ६० सदा
वह्नीजनेगोष्ठेचलद्भिरिवपंकजैः गत्वानिकेतनंरम्यंमातरंभ्रातरंस्वजनं ६१ दृष्ट्वासर्वीजनेभ्यःकथं
प्रत्यागमिष्यसि पंचभूतानिमेभद्रेपिवंतुरुधिरंनव ननिराशानिभूतानिवाक्यमात्रेणकरोम्यहं ६३
वहुलोवाच प्रथमंरक्षवत्साहंमत्गेदुःस्थलुमेवचः दृष्ट्वासर्वीजनंवालंगोपांश्चपरिपालकान् ६४ । ९०

यत्पापं लुब्धकानां तु म्लेच्छानां नागरदायिनं ते ... ज्येष्ठाव ज्ञानुपेक्षकुर्युः पादे हन्यु स्वयं ... ये

न पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः २ ... तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुन ... कथायां वध्यमानायां

स्वभार्यां विघ्नकारकः तेन पापेन० ९

गोपीजनमुपामेवगानं नीचविशेषतः शपथेरागमिष्यामि मन्यसेयदि मुंचमां ६५ यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधेषु च तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ६६ पादैः स्पृशति यो गावः शिरोभिर्न नमेत्तिच तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ६७ द्विभार्यः पुरुषो यस्तु द्वेष्टि एकां परित्यजेत् तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ६८ यस्तु वालवली वृद्धं विषमे वाहयेत्कथा तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ६९ यत्पापं लुब्धकानां च म्लेच्छानां नगरदायिनो तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७० गोष्ठवाटं च ये कुर्युः शपते ताडयन्ति च तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७१ स्वकं दत्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७२ कथायां कथ्यमानायां स्वभार्यं विघ्नकारकः तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७३ गृहे यस्यागतो विप्रान्निराशः प्रतिगच्छति तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७४ यति देव द्विजातीनां वेदानां निंदकश्च यः तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं नागमे पुनः ७५ सूतकेषु च यत्पा

९२ व

णंपरद्रव्यापहारिणे तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ७६ विद्यायान्नुलयापित्रोःशुश्रूषां
नकरोतियः तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ७७ एकाकीमिष्टमश्नातियःकश्चित्पुरुषो
भुवि तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ७८ उद्दिष्टःचैवयःसाद्येषुन्नतेभाषतेसदा तेनपा
पेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ७९ कोर्मरंचैवभर्तारंयानारीह्यवमन्यते तेनपापेनलिप्यामिय
द्यहंनागमेपुनः ८० निक्षेपंहरतेयस्तुविश्वासेनचमानवः तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमे
पुनः ८१ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यदेवमुपासते तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ।
८२ अन्योन्यंसमयंकृत्वाविकुर्वन्तियोंतिमानवः तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ८३ ।
तुलाकूटंचयःकुर्यात्मस्यकूटमथापिवा तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ८४ स्त्रव
र्णस्तेयकर्त्तीचकन्याहूषकएवच तेनपापेनलिप्यामियद्यहंनागमेपुनः ८५ इत्येतेपीन
केश्चौरैःकुर्वन्तीशपथंसती व्याघ्रःसंप्रत्ययेलब्धापुनःवचनमब्रवीत् ८६ व्याघ्रउवाच ॥ ९२

संजातः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैर्बहुलैस्त्वयि कदाचिन्मन्युसंगत्वान्न द्रोहो वंचितो मया ८७ अद्या
पि केचिद्वदंति शपथैर्नास्ति पातकं प्राणत्यागे समुत्पन्ने श्रद्धानं च न तत्त्वया ८८ लोकेऽस्मिन्ना
स्तिकः कश्चिन्मूर्खो यः पंडितमानिनः भ्रमयिष्यंति नैव बुद्धिं ये त्वाहृतं मृदयया ८९ हेतुपक्षस्थदृष्टां
श्रामयंति ह तैस्तानाहतचेतसां श्रामयंति नराः कूडाः कुमार्गाः कुपथदर्शिनः ९० प्रायः कृताकृतकार्यः मन्य
ते नोपकारेण कार्यार्थी भजते लोकान्न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ९१ वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यज
ति मातरं न ते पश्यामि लोकेऽस्मिन् कृते प्रतिकरोति यः ९२ सर्वस्व हितं ज्ञात्वा र्थसमतिनिरन्या
प्रवर्तते ऋषिदेवासुरैर्नरैः शपथः कार्यसिद्धये कृता परस्परे शर्वेनोच मन्यामहे कथं सत्येनापि श
पेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ तस्यैव वस्तुनो राजा धर्मस्यार्थे निकृंतनंति मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथै
रेव वंचितः तेनेदं दर्शितं सर्वं यथैतत्कुरुसांप्रतं ९६ वद्रलोऽउवाच एवमेव महाव्याघ्र कस्त्वं वंचयि
तुं क्षमः आत्मैव वंचितस्तेन यः परं वंचयिष्यति ९७ नास्तिमद्भिमिसमं दानं नास्ति धान्यात्समो निधिः
विद्याफलराति सं श्रयेणोप्राणत्यये सर्वेषु नापहारे विप्रस्वचार्थेस्यान्त तेवदंति पंचान्ततान्याहुरपातकानि ४

८२ नास्तिसत्यसमोधर्मो[illegible]नानृतात्परं ९८ अपवादोभवेद्येनयेनवा अन्ययोभवेत् नरकंगम्यतेयेन
तत्कर्मनसमाचरेत् ९९ व्याघ्रउवाच वकुलेगच्छपश्यत्वंपुत्रकंपुत्रवत्सले पाययित्वा[illegible]तंवत्सम
वलिह्यचमूर्धनि १०० मातरंभ्रातरंदृष्ट्वासखीस्वजनबांधवान् सत्यमेवाग्रतःकृत्वाशीघ्रमागमनंकु
रु ॥ भीष्मउवाच एवंसंप्रत्ययंकृत्वावकुलासत्यवादिनी अनुज्ञातानामरगेंद्रेणप्रयातापुत्र
वत्सला १०२ अश्रुकंठीमुखीदीनावेपमानासुदुःखिता करुणीणांमिवार्त्तानोपतितांशोक
न सागरे १०३ करिणीपंकमग्नेवविजनेवगोचरे असन्नात्मपरित्राणेविलपंतीमुहुर्मुहुः १०४ अ
थसागोकुलंगत्वावकुलाहतविक्रमा दृष्ट्वात्मपुत्रंक्रोशंतंप्रययौत्वरितानदा अपसर्पतितंवत्संवा
ष्पव्याकुलितेक्षणे पश्यतिचात्मकंवत्संगोष्ठमध्येसुबद्धकं १०६ क्रममाणस्ततोवत्सोवत्सोमातुः
पार्श्वंसमागतः संप्राप्यमातरंवत्सःशंकितापृच्छतिस्मच १०७ वत्सउवाच शोकार्त्ताहृष्यसेमा
तर्नृशंसंकिमितिदुर्मनाः नतेपश्यामिशोभांत्वंदुःखिनावाष्पलक्ष्यसे १०८ उद्विग्नाचापितेदृष्टि ८२

[illegible]स्य

भीमाचापिचदृश्यते १०९ वह्लोउवाच पितपुत्रस्ततंमेद्यकारणंयदिपृच्छसे आगताहंत्तवहे
हात्करुणंसिंचयेप्सितं ११० अपश्चिममिदंपुत्रदुर्लभंममदर्शिनं स्तनंपिवययेष्टंमेप्रत्यूषेक
सपास्यसि ११२ मयाहिपुत्रगेतस्यशापयेरागताह्यहं कामरूपस्यव्याघ्रस्यदानव्यंचात्मजीवि
तं ११३ वह्लायावचःश्रुत्वावत्सोवचनमब्रवत वत्सउवाच अहंतत्रगमिष्यामियत्रत्वंगंतुमिच्छ
सि ११४ त्वाद्यममापिमरणंत्वयासहनसंशयः एकाकीनापिमर्तव्यमेवाऽवश्यंत्वयाविना ११५
पदिमांमाहितंमातर्वनेव्याघ्रोवधिष्यति मामिनिश्चितंभक्ष्यानोध्रुवंसामेभविष्यति १६ तस्मादव
श्यंयास्यामित्वयासहनसंशयः त्वयाभीतिर्नमेनशपथ्यासंतुतेमम १७ नतत्याविप्रयुक्तस्य
जीवितेकिंप्रयोजनं अनाथस्यवनेनित्यंकोनाथोमेभविष्यति १८ नास्तिमातृसमोवन्धुर्वालानां
क्षीरपायिनां नास्तिमातृसमोनाथोविषमेपर्यवस्थिते १९ नास्तिमातृसमःस्नेहोविकलस्यविशे
षतः नास्तिमातृसमंदैवंमिहलोकेपरत्रच १२० शतंपितॄणांहित्वापिमाताज्ञीवंतिजंतवः

९३ ननु मातृविहीनानां जीवितं ह्युपपद्यते २१ एष नः परमो धर्मो प्रजापतिविनिर्मितः सह गच्छंति ये
मातुस्ते यांति परमां गतिं २२ मासान्दशोदरस्थं या धृत्वा चोल्बेस्समाकुला वेदनैर्विविधैर्दुःखैः
प्रसूयेते विमूर्छिता २३ स्तन्यं चामृतवद्दत्वा संपोषयति वत्सला गृध्रन्त्वमयर्पके माता त्वेहा
द्विवर्षयेत् २४ प्राणैरपि प्रियान्पुत्रान्मन्यंते सुत वत्सलाः कास्तासां निष्कृतिं यातु शक्तो वर्षश
तैरपि २५ वत्सलोवाच ममैष विहितो मृत्युर्न त्वं मां गंतुमर्हसि न चायमन्यजीवानां मृत्युस्था
दृत्यपमृत्युनः २६ अपश्चिममिमं पुत्रमात्रसंदेशमुत्तमं अनुतिष्ठस्व मद्वाक्यं न त्वं शुश्रूषणं परं।
२७ स्थले जले च विचरन्प्रमादं मा करिष्यसि प्रमादात्सर्वभूतानि नश्यंति न च संशयः २८ ॥
न च लोभः प्रकर्तव्यो विषमस्ये तृणे क्वचित् लोभाद्विनाशः सर्वेषामिहलोके परत्र च २९ समु
द्रमटवीं दुर्गं विशंते लोभमोहिताः लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ३० लोभात्प्रमादाद्वि ९३
श्रंभात्त्रिभिः संक्षीयते जगत् तस्मान्न लोभः कर्तव्यो न प्रमादो न विश्वसेत् ३१ आत्मा हि सततं पुत्र र
प्र

प

क्षितव्यः प्रयत्नतः सर्वेभ्यः श्वादिभ्यश्च म्लेच्छचौरादिसंकटात ३२ निरस्त्राणां पापयोनीनामेकत्रैवस
तामपि विपरीतानि चित्तानि विज्ञायैतेन पुत्रक ३३ नदीनां नाविनां चैव शृंगिणां शस्त्रपाणिनां वि
श्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ३४ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत् विश्वासाद्भ
यमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृंतति ३५ न विश्वसेत्स्वदेहेपि चलत्वात्स्वार्थचेतसः न बुद्धेर्मूढोऽभ्यर्थेस
तेमन्त्रे प्रसादतः ३६ ज्ञातुर्गंधेन सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः गावः पश्यंति गंधेन राजानो चारचक्षु
षा ३७ शास्त्रेणार्यं पंडिताः सर्वं ज्ञानेनैव तु योगिनः नैकतिष्ठेद्वने चौरे धर्ममेकं विचिंतयेत् ३८ ।
न चेद्विगन्तव्या कार्यः सर्वत्र मरणं ध्रुवं यथाहि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ३९ विश्रम्य
५२ च पुनर्गच्छेत्तद्वत्तु समागमः यत्रानित्ये जगत्सर्वे नित्यैकः शोचसे कथं ४० वत्सत्वं शोकमुत्सृज्य म
हाकायमनुपालय विद्यावृद्धांस्तपोवृद्धान्सेवितार्थी भवमानवान् ४१ न स्यातव्यं न गंतव्यं न वक्तव्यं क
दाचन सर्वथाहितत्यातत्राज्ञि विधेयं निष्प्रयोजनं ४२ एवमाख्यायते पुत्रं मवलिह्य च मस्तकं नि शो

श्रीमउकम

पितॄश्चपतितेनागर्नैज्ञापतेसुनमात्मनः ४

९४ केनमहतनाविष्टावाष्पपर्याकुलेक्षणा ४३ निश्वासंतीचवहुलादीर्घमुष्णंमुहुर्मुहुः पुत्रहीनंजगच्छू
न्यंपश्यंपत्यन्धेवशाभवत् ४४ महार्णवंकनिमग्नेवतिष्ठंतेवावसीदति अपुत्रस्यजगच्छून्यमपुत्रस्य
गृहेनहि ४५ पुत्रेणलोकांजयतिप्रकृतिरेषासनातनी विलप्यवहुधापुत्रमुवाचेदंपुनर्वचः ४६
नास्तिपुत्रसमःस्वर्गोनास्तिपुत्रसमंसुखं नास्तिपुत्रसमाप्रीतिर्नास्तिपुत्रसमागतिः ४७ अन्यत्तंवत्रिलोको
यं चंदनंकिलशीतलं पुत्रगात्रपरिष्वंगस्पर्शनादपिशीतलः ४८ भीष्मउवाच इतिपुत्रगुणानुक्त्वा
सैनिरीक्ष्यसुतंमुहुर्मुहुः त्वमानयेसर्वविगोपयाक्रंदमानानुपृच्छति वहुलोउवाच यथाहृष्टोवनांता
न्मामांसस्वादमृगाधिपः मुक्त्वाहंतेशपथैर्वत्संद्रष्टुंव्रजेतिच ५० साहंभवतीसंद्रष्टुंमातारंस्तनकु
लेहजं आगतःसत्यवाक्येनपुनर्यास्यामितत्रच ५१ मातस्त्वमसस्तनंत्सर्वंवालिवेयत्कृतंपुरा आसो
तवायंरोहितः किंमुनान्यद्ब्रवीम्यहं ५२ विपुलेवंयकेदासेभद्रेस्वरभिमालिनि वृषधारेप्रियेनंदेम
हानंदेचटस्वचे अज्ञानाज्ञानतोवापियत्किंचिदुक्तमप्रियं तत्त्वमर्हंमहाभाग्यायक्षाम्याप्रहते ९४

मया ५४ सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोकस्य मातरः सर्वाः सर्वप्रदा नित्यं रक्षध्वं मम बालकं ५५ अनाथं
विकलं दीनं क्षुधार्त्तं मम पुत्रकं मातृशोकाभिसंतप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ५६ भगिनीनां मया पुत्रः संन्यस्त
श्च विशेषतः बालो बलाढ्यः सर्वाभिः पोष्यः पास्यः स्वपुत्रवत् ५७ चरंतं विषमे स्थाने गच्छंतं परगोकुले
स्वाकर्षिषु प्रवर्त्तंतं संवार्य त्वा वारयिष्यथ ५८ परपुत्रात्मपुत्राभ्यां यासां चित्तं समं भवेत् ना धन्यास्ताः
कृतार्थश्च ताः स्वे लोकस्य मातरः ५९ मोदंते देवलोकेषु ताः स्वपुण्यकृतोत्वराः याः पालयंत्यनाथां
श्च परपुत्रान्स्वपुत्रवत् तस्मात्सनाथमस्तु त्वेउ वत्सं पालयिष्यथ त्वमर्थं च महाभागायास्स्वामिवन
गोचरे ६१ न चापि मन्युना कार्यो मत्सुतः सख्यः कथंचन यतः सर्वस्य जातस्य स्थिरं मरणमग्रतः ६२
श्रो एतत्त्वेवं बहुलावाक्यं मातास्सख्यो विकलाः विषादं परमं जग्मुर्विदेमस्त्वृचुश्च विस्मिताः ६३ अहो सम
हृदाश्चार्याय ह्याद्य वचनं महत् प्रवेष्टुं यज्ञनाभीमं बहुले सत्यवाक्यतः ६४ शपथैस्सत्यवाक्यै
न वंचयित्वा नत्तो भयं नाशिन व्येप्रयत्नेन न गम्यते तत्र कथं पुनः ६५ बहुलेनैव गंतव्यं धर्मोयं कृत

(२६) मस्तव येनबालेसत्तंत्यक्त्वाधर्मलोभेनगम्यते ६६ अत्रगाथापुरागीताऋषिभिःसत्यवादिभिः प्राणत्यागे
२५ समुत्पन्नेशपथैर्नोक्षिपातिकं ६७ उक्तोऽनृतेभवेद्यत्रप्राणानांपरिरक्षणं अनृतेनत्रसत्यंस्यात्सत्य
मनृतंभवेत् ६८ यद्भूतहितमत्यंतंतत्सत्यमन्यथामृषा कामिनीषुविवाहेषुगवांभंगेतथावने ६९
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौचशपथैर्नास्तिपातकं वहुलोउवाच परेषांप्राणरक्षेविवाहेचानृतंवचः नात्मार्थमुक्त ता
हेवक्तं सत्यमप्यनृतंक्वचित् एकःप्रसूयतेजंतुरेकएवप्रलीयते एकोऽनुभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुष्कृतं
७२ वदंतिमुनयःसर्वेनानृतात्पातकंपरं ततःप्राप्यतरेनास्तितस्मात्तन्नव्रजाम्यहं ७३ सत्येप्रतिष्ठिता
लोकाधर्मःसत्येप्रतिष्ठितः उदधिःसत्यवाक्येननमर्यादांविलंघयेत् ७४ वामनंवलिनायातेस्वराज्यहर
णोदतं दत्तवान्वांछितंयेनबलिःसत्यप्रतिज्ञया ७५ अतिदानाद्बलिर्बद्धोवर्धमानोनतिष्ठिति अवाप
तत्प्रसादेनपातालस्वर्गमुत्तमं ७६ अनेकजन्मसंसिद्धसत्यप्रसादपिदुरासदं प्राणत्यागे ·· नशो
लेंद्रःशतश्रृंगसमुत्थितः ७७ सत्येनसंस्थितोविन्ध्योवर्धन्नपिनवर्धते स्वर्गापवर्गनरकाःसर्वेवा २५

विप्रनिष्ठितः यस्तु लोपयती वाचमर्थेऽन्येन न लोपितं योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा संप्रभाषते किं तेन न कृतं
पापं चौरेणात्मापहारिणा तस्मात्त्वं हि महात्मानमात्मनैव विलोपयेत् यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मा
नमात्मना अगाधविमलेष्वद्य सत्यतीर्थे समाहृते स्नाता पापमलैर्मुक्ता यास्यामि परमां गतिं अश्वमेध
सहस्रं च सत्यं च तुलया धृतं अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते सत्यं साधुः तपः श्रुतं च परमं लोके
शास्त्रादिभिर्वर्जितं स्वाधीनं च सदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणं साधूनां विदुषां सतां कुलवतां सर्वाश्रमाणां
वलं यत्न म्लेच्छो परिधाय गच्छति तद्विवं संत्यज्यते तत्कथं सख्युः उवाच वहुले त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासु
रैः यात्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् श्रमः किमत्र कल्याणि यात्वं धर्मधुरंधरा त्यागेनानेन दुष्प्रा
प्यं त्रैलोक्ये किं चिरत्तिवे अवियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मान्स्नेनेन ते नहि कल्याणि चित्तानामापदः सं
ति कुत्रचित् एवमुक्तः सखीभिः स्वधर्मे निष्ठितमानसा वहुला विरहोद्विग्ना पुत्रशोकपरिप्लुता दृष्ट्वा
गोपीजनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुले वहुला प्रस्थिता देवान् वत्सांस्त्वेव प्रभाषते दितिं वरुणमग्निं च वायुं च
कं निशाकरं दशदिग्देवताश्चापि नक्षत्राणि ग्रहैस्सह सर्वान्विज्ञापयाम्यद्य प्रणिपत्य पुनः पुनः १८०॥

२९ स्वैः स्वैः प्रभावै रक्षध्वमनाथं मम बालकं करुणार्द्रचित्तानां न स्यादन्यरजने जनः तस्मात्करुणयावा
लमनाथं पालयिष्यथ ये वसंति वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः वने चरंतं बालं ते सर्वे रक्षंतु मे सुतं च
म्पकाशोकपुन्नागसरलार्जुनकिंशुकाः यूयं वै नु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवं बालमेकाकिनं दी
बालं ८ नं चरंतं विषमे वने रक्षध्वं वत्सकं स्नेहात्पुत्रमिवौरसं मातापितृविनिर्मुक्तमनाथं दीनमानसं विर
चंतमिमां भूमिं क्रंदमानं सुदुःखितं तस्य स्नेहाक्रंदमानस्य मम पुत्रस्य सर्वदा मातृशोकाभिभूतस्य क्षुत्पि
पासाकुलस्य च शून्यमेकाकिनं सर्वं जगच्छून्यं प्रपश्यतः चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशैः सुरक्षणं ॥
भीष्म उवाच एवं संदिश्य वल्कलः पुत्रशोकवशंगतः शोकाग्निनातिसंतप्तश्छिन्नाशः पुत्रदर्शने वि
युक्तश्चक्रवर्तीव वल्कलेनेव पतितो नरः श्रेयश्च यष्टिरहितो ह्यवनीपदे पदे सागतश्च पुनस्तत्र यत्रासौ
विपिनाशनः अतिविस्फूर्जितमुखो दीप्तो दंष्ट्रोभयानकः व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा येनु रिदं वचनमब्रवी
त् वल्कल उवाच आगताहं महाभाग सत्यधर्मव्यवस्थया उत्कृष्टसि यथाकामं मम मांसेन सांप्रतं २९

तर्ष्यस्वचभूतानिपंचास्मक्षोभाणितेनवै व्याघ्रउवाच स्वागतंनंवकल्याणिवहुलेसत्यवादिनि ॥
नहिसत्यवतांकिंचिदशुभंविद्यतेक्वचित् त्वयोक्तंवहुलेपूर्वंसत्यात्प्रातर्गमेपुनः तेनमेकौतुके
मानंप्रत्यागच्छेत्कथंचन नवसत्यपरीक्षार्थंप्रेषितासिमयापुनः अद्यत्वंमासमासाद्यजीवंतीयास्य
सेकथं अपूर्वंकौतुकंचैवदृष्टंसत्यंगवांमया तस्मात्तेनेनसत्येनविमुक्तासिमयापुनः सत्येप्रति
ष्ठितालोकाधर्मस्सत्येप्रतिष्ठितः ज्ञानमोक्षःस्थितःसत्येसत्येसर्वंप्रतिष्ठितं सत्येनदेवाल्लभ्यंतिसत्ये
नाथिनरस्तथा सत्येनऋषयसिद्धःसर्वेचत्वयिसंस्थिते धन्यागावःक्षितिर्धन्याधन्यात्वमसिसुव्रते।
धन्यःसराजायस्यत्वंराष्ट्रेनिवससेशुभे धन्यस्सदेशोयत्रत्वंवससिसत्यवादिनि धन्यस्सविषयोमात
स्तृणावृततर्नान्वितः चचारवहुलायत्रहृष्टापापानिनाशयेत् तेधन्यास्तेकृतार्थाश्चतैरेवसुकृतंकृ
तं तेराशोजन्मनःसारोयेपिवंतिगवांपयः भीष्मउवाच एवमुक्तातत्तोव्याघ्रःसत्ययाविष्टचेतसः ॥
स्वयमेवपराम्रश्यपुनर्वचनमब्रवीत् व्याघ्रउवाच धन्यादेशोयंस्माकंसत्यदेवेननिर्मिताः अन्यथा

म

गवामय पिशं१

९७ मातुर्निर्मुक्तस्तु नः कथमुपैमि च सत्यं वा यन्महद्दुष्टं नमेरोश्च क्षितिर्विनं तत्करिष्याम्यहं पुण्यं येन मुंचा
मि किल्बिषात् मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च कां गतिं नु गमिष्यामि दुष्टात्मा सत्यमीदृशं
महत्पापो दुराचारो नष्टो सो जीवघातकः कालो काले गमिष्यामि कृत्वैतत्कर्म दारुणं गमिष्ये पुण्य
तीर्थानि करिष्ये कायशोधनं पतिष्ये गिरिमारुह्य प्रविशे वा हुताशनं शोषयिष्ये निजं देहं ग्रीष्मे
भानुः जले यया वहुले यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये तदादिश प्रसंन्नो यान्तकालो विलंबस्य मे ।
वहुलोवाच तपः कृते प्रशंसंति त्रेतायां ज्ञानमुत्तमं द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे सर्वेषामे
व दानानां मिदमेवैकमुत्तमं अभयं सर्वभूतानां मनोवाक्कायकर्मभिः चराणामचराणां च भूतेभ्यः भयं यः नाना
प्रयच्छति सर्वभयविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति नास्ति हिंसासमं पुण्यं नास्ति हिंसासमं शिवं ॥
नास्ति हिंसासमो धर्मो नास्त्यहिंसा परं तपः नास्त्यहिंसासमा विद्या नास्ति हिंसासमं श्रुतं नास्त्य
हिंसासमं ज्ञानं नास्त्यहिंसासमः दमः यया हस्तिपदे नान्यपदानि पदगामिनां सर्वे धर्मास्तथा ९७

व्याघ्रपिपीयंतेद्यहिंसया योगहृदस्ययाछायासर्वाघविनाशिनी निधिस्नात्वानपुष्पस्यमूले
मोक्षफलस्यच दुःखत्रयार्कसंतप्ताःछायायोगतरोश्रिताः नतप्यंतेपुनर्दुःखैःप्राप्यनिर्वाणमु
त्तमं इत्येतत्परमंगुह्यंकीर्तितंतेमयासतः एवंत्वमपिजानासिकेवलेमापरीतसे व्याघ्रत्व
मयितेमन्येशापात्पापात्संवदस्वहि व्याघ्रउवाच अहंदेवपुराशप्तोव्याघ्ररूपेणनिर्मितः ततः
प्राणिवध्वाद्धोरात्सर्वंममविस्मृतं त्वत्संपर्कोपदेशाभ्यांसंजातंस्मरणंमम मुक्तःशापपशुत्वेज्ञा
नःप्रसादात्तवशोभने वहुलेपवित्रुष्टोस्मिपुत्रेणसहिताभव त्वंचाप्यनेनसत्येनगामिष्यसिप
रांगतिं भीष्मउवाच ततस्तुयोगमासाद्यव्याघ्रलहूतमानसः प्राणायामैःस्वकंदेहंपरित्यज्यदिवं
गतः सर्वपापविशुद्धात्मासर्वैश्वर्यसमन्वितः विमानेनापिमहतासेवितोप्सरोगणैः विमानेन
स्थितंदृष्ट्वाविस्मयंपरमंगता वहुलाहृष्टपुष्टांगीगोकुलेपुनरागता आगम्यचयथावृत्तंस
र्वादमिदमुत्तमं सखीभ्यःकथयामासजनन्याश्चसुतस्यच वहुलापुत्रसंयुक्तासप्रीताहनिरा

९८ कृत्वा गोपवेषं वृषभेवनेस्मैर्गोपीगोपजनैरपि विचचाराटवीं सर्वामसेशभयवर्जितां समालोक्य
च गोपालान्दृष्ट्वा गावस्सवत्सकाः यथेष्टं चेष्टमभवन्गोकुलं तत्प्रभावतः चंद्रसेनं च राजा
२ नं सांतःपुरपरिच्छदं गोपान्गोपांश्च तथा सर्वा गोपीर्गोमंडलानि च जलस्थलगतान्सर्वान्वृ
क्षान् वल्लीस्तृणानि च इत्यनुगृह्य ताः सर्वान्स्वस्थिता वहुलादिव महाविमानैः श्रीमद्भिः स
वीभिः सर्वतो हृता प्राप्य स्वर्गं क्रमादूर्ध्वमशेषैः सहिता पुनः स्वर्गाद्दुपरि लोकानां पत्वा गोलो
कमुत्तमं तत्र सा भोगसंपूर्णमसंख्यातैः वरोत्तमैः क्रीडिता वं पुंभिः सर्वैर्यावदाभूतसंप्लवं ॥
भीष्म उवाच इत्येतत्सत्यवाक्यस्य महात्मसस्य सदाहतं यः पठेच्छृणुयाद्वापि स्वर्गलोके स गच्छति
बहुलाव्याघ्रसंवादं यः पठेत्सततं नरः शृणुयादेकचित्तस्तु संप्राप्नोति परां गतिं पुत्रैर्विहीना नारी २३
नरो वापि पठेत्सदा सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रं भवति सेपुतः गवां गोष्ठेषु पठनाद्गोवृद्धिर्नीरुजसंश्र
यः देवमध्ये तु यः पठतः सस्यवृद्धिश्च जायते गृहमध्ये तु पठतो यः वालानां च विवर्धने दुर्गे ९८

भुषश्चनान्वित्यंतरे दुर्गान्यपोषतः दुःस्वप्नारिष्टदुर्भिक्षंपवत्तोभःप्रणश्यति वालाग्रहाभिभूतानां
रक्षामेतांप्रयोजयेत् वंध्यायस्यभवेत्पुत्रासंगमेत् पतिनासह कुमारीचैवयाकन्याहीरंपतिन
वाप्नुयात् आयुरारोग्यमैश्वर्यंज्ञानंचैवविवर्धते ॥ जगद्भवस्थितलयकर्मसाधनंविभू
वि तिभिर्विविधैर्भक्तिसाधनं सनातनंसनातनंहृशंजगत्पतिंव्रजामितंभवभयभंगसिद्धये २००।
इतिहाससमुच्चयेवहुलाव्याघ्रसंवादोनामत्रिंशोध्यायः ३० वैशंपायनउवाच प्रारतल्पग
तंभीष्मंसर्वशास्त्रविशारदं देवव्रतंमहाप्राज्ञंसर्वशास्त्रभृतांवरं १ वेदवेदांगतत्वज्ञंध्यानयोग
परायणं प्रणम्यशिरसाभूमौपप्रच्छेदंयुधिष्ठिरः २ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वेषांच
हितेरत विद्वन्संरक्षणेयस्मात्फलंतद्वदसुव्रत ३ भीष्मउवाच शृणुयत्नात्तस्यमहात्म्यंविद्वत्सं
रक्षणस्यच कन्यकासुव्रतंनामविमुक्ताकर्मवंधनैः ४ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं
सुव्रतायाश्चसंवादंयमस्यचमहात्मनः ५ कन्यकासुव्रतानामवरांगीवरवर्णिजा सुशीलाच

समविना १

स्ववेशाच्चसोदर्यैस्तैवनिर्मिता ६ तस्यापित्नीमहाप्राज्ञासर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् व्याख्यानजपशीलस्थसा

९९ ध्यायाध्यायपरिनिष्ठिता ७ तस्यविप्रस्यराजेंद्र भार्यापरमसंमता पतिव्रतामहासाध्वीकालधर्मेण

याजिता ८ ततस्तेनवदुःखेनगृहस्थाश्रमनिस्पृहः तपोवनंजगामाथविप्रेंद्रःसंश्रितव्रतः ९

ऋषिभिःसेवितंपुण्यंशाकमूलफलाशनैः पुण्यैःसरोभिरमलैर्वृक्षमंडपमंडितं १० तस्मि

न्मुनिभिःसार्धंध्यानयोगपरायणैः निवासंकृतवानराजन्सुव्रतायास्तुरक्षणे तेनबालाहसं

वृद्धासातुक्रोशेनधीमता बालावयसिवर्त्ततीमातृहीनाविधेर्वशात् १२ पुत्रकैःकृत्रिमैरे

नोलीलाभांडैश्चशोभनैः अन्यैश्चविविधैर्हृद्यैःपितासमुपलालयत् १३ पालयामासधर्मात्मा

पुत्रिकोहृदयोपमां तामेवसंततंसाध्वींमन्यमानोमहातपाः १४ शिशुत्वात्सुव्रतायस्तुपिता

दुहितृवत्सलः पाणिंनग्राहयामासमातृहीनेतिचिंतयन् १५ विरक्तोपिमहाप्राज्ञःसंसारेस ९९

र्वधर्मवित् पुत्रिकापत्यलाभायकन्यासेनाकरोन्मतिं १६ इतिसंरक्षतस्तस्यबालांमातृहीनांतप

त्विनी संयुक्तः कालधर्मेण लापितास्तर्लोकमास्थितः १७ ततस्सा कन्यका दीना पिताहीना सुदुःखिता
विलल्लापाकुला बाला पतिता शोकसागरे १८ सधुनोऽवाच अहो मम पिता बाला निरशा दुःखजीव
नी संत्यज्य गतवान्द्य दयालुस्सर्वनिस्पृहाः १९ अहो मा सर्वभूतेऽपि मम मात्यपि नहि मे रतः मामेवाद्य परि
त्यज्य परालोकमितो गतः २० नाहं परमदुःखार्ता पितृशोकेन विह्वला शक्ष्यं धारयाम्येतत्कृपणे च
र्थजीवितं २१ ब्रह्मनोऽपि महाप्राज्ञः परमार्थवहिर्मुखः मामेव पालयामास मान्हीनेतिसंस्मरन्
२२ अन्यथा तस्य का चाहं मन्ये च स्थावरादयः तथापि मयि निर्वन्धं कारणं पमिह केवलं २३ येन संव
र्धिता बाला येनास्मि परिरक्षिता तेन पित्रा वियुक्ताहं न जीविष्ये कथंचन २४ तथापि वा निपतिष्यामि स
मिद्धे वा हुताशने पर्वताद्वा पतिष्यामि पितृहीना निराश्रया २५ भीष्म उवाच इति शोकातुरा वा
ला विलपन्ती निराश्रया बोध्यमाना महाभागे सभार्ये मुनिसत्तमे २६ कन्यका भीरुदन्ती वयस्याभिः समन्त
तः आलिंग्यालिंग्य बहुशः पीड्यमाना सुदुःखिता २७ आगम्य करुणाविष्टा यमः सर्वहितेरतः स्थ
विरो ब्रह्मणो भूत्वा सो वा चेदं वचस्तदा ब्राह्मण उवाच अये बाले विशालाक्षि रोदनेनाति विह्वले न म
यः प्राप्यते तात तस्मान्नार्हसि २८ १ तया चैतत्कृतं कर्म पूर्वजन्मनि शोभने येन पित्रा वियोगस्स्या
शोचितुं १

निर्जनेवनगोष्ठेरोद्धि

देशेनुमुनिर्मोचयेत् ३० वृद्धः कारुणिको नीवज्ञवतातो महायशाः कल्याणि गृहस्थेद्दृष्ट्वा तथा जामातरं शुभे सन्यस्य सर्व
१० कर्माणि सम लोष्टाश्म कांचनः पर्यास्यामि परं ब्रह्म नित्यं करोमि ति ३२ ततः कालवशाद्विप्रस्तपस्वी करुणाम्ब
धुः स्वर्लोकमगमद्बाले त्वामेव परिचिंतयन् ३३ सकामानन्नवाप्येव विपिनारोपिताबलात् त्वां विसृज्य मतः
विधेर्वलं क्वापि पश्य पवाले किं चेष्टितं ३४ त्वदंकृतमिदं कार्यमिदमन्यकृताकृतं एवमीहसमाः युक्तं हानां तः करुनेव
प्री तस्मात्वं शोकमुत्सृज्य शोचितुमर्हसि सुव्रते पित्रा पा विप्रयोगोसौ येनाभूत्कर्मणा तव ३६ पुरात्वं सुंदरी
नाम वेश्या यस्य सुंदरी नृत्यगीतादिनिपुणा वेणुवीणाविचक्षणा ३७ स्वर्गीदिव च्युता शाला पादूपलावण्यशा
एप २ लिनी आद्या वैपण्यनारीणां भूषणाच्छादनादिभिः ३८ तं दृष्ट्वा रूपसंपन्नो स्वेशांहविभूषितां ब्राह्मणो गुणसं
पन्नः सहसा कामपीडितः ३९ तं विदित्वा तथा भूतं ब्राह्मणं कामपीडितं आढ्यं सुरूपसंपन्नमिति मत्वा विसृ
ष्यच ४० आनयित्वा गृहं शीघ्रं वशीकृत्य सा वीजनैः रमास्त्र तस्तेनैव रमिता सि द्विजन्मना ४१ एवं स्वगृह
मानीय तेनैव रममाणया हृतोर्थः संपदस्तस्य तथा दैमीदयो गुणाः सोपि पापरतिर्मूढो ब्राह्मणो विषयात्म
कः हृतः केनापि शूद्रेण कामिना तव वेश्मनि ४३ विहाय भार्यां मे प्रोद्धे त्रिंव वार्षिकां शुभां प्रयातो नरकं घोरे
शूद्रे संसर्गगर्हितः ४४ ततस्तस्य पिता विद्वान्माता च वरवर्णजा क्रुद्धो पुत्रवियोगेन भार्या च पतिदेवता ४५। १००

न

दुःखाभिभूतमनसस्त्वामत्यंतसुदुर्मतिं भ्रातुःक्रोधेन मह्यं ताज्ञानं नल्लवचनो ४६ मातोऽवाच द्वेषघाति
प्रयुंजेयेव वर्षाञ्छत्र्यमात्मजं यस्मात्वमिर्विषयोगायवंचितो दुष्टचारिणि यस्माद्गत्वं मम पुत्रेणवियोग
मकरोन्मतितेनजन्मांतरे चंडीमातृहीनाभवेन्नृपे ४८ पितोऽवाच बाल्येवयस्त्वि वर्तन्तीपितृहीनाह
दुःखिता स्वजनस्यापिदूरस्थासाभवत्वतिगर्हिता ४९ भार्योऽवाच कन्याभवनुमाचंडीविदाहेतुवह्नि
कृता ग्रनाथाशोकसंतप्तासाभवत्वतिमोहिता ५० ब्राह्मणऽवाच एवंमातापिताचैवभार्याचपति
देवता भ्रातृःपरमसंक्रुद्धात्वामकार्यप्रवर्तिनी ५१ तस्मात्सर्वकृतेनैवकर्मणावरवर्णिनी त्वंपदुःख
मनुप्राप्ताकन्यकाभवतीसती ५२ स्कदोऽवाच त्वयाजन्मांतरेसत्वंप्रोक्तमन्त्रशोभिते तस्माद्ब्रूहिम
गवन्सर्वं त्वाममनिश्चिये ५३ त्वंयस्त्वोरकर्मापिपापचारपरात्मया तत्कार्यैर्ब्राह्मणस्यात्वमुत्पन्नाब्रह्मवादि
नः ५४ दशाश्रुतानामृक्षी दशव्रीसमोध्वजः दशध्वजसमोवेश्यावेश्यासमोनृपः ५५ एवंवदंति
धर्मज्ञब्राह्मणाःसंशितव्रताः तस्माद्विजोत्तमस्यास्यकथंजन्मभवेन्मम ५६ ब्राह्मणऽवाच पापचारपरा
यत्वंब्राह्मणाकुलेशुभे उत्पन्नाप्तसवक्ष्यामिहेतुंमत्तंशुचिस्मिते ५७ सयाःतस्यमहाप्राज्ञेतेनिमित्तवद

मधकारिकः

नो० क० १

ब्राह्मणो ज्ञानसंपन्नः सत्यवागनसूयकः समः सर्वभूतेषु ज्ञाननिर्धूतकल्मषः १ पा२

ततो मम येन तत्त्वं ब्रह्मणा कुले समुत्पन्नो महात्मनः ५८ ब्राह्मणे ज्ञानसंपन्ने मूर्ते चगविहस्ति नि स्थावरेषु
च सर्वभूतेषु समदृष्टिर्जितेन्द्रियः ५९ ईश्वरः सर्वभूतेषु वसत्येको निरंजनः तेन व्याप्तमिदं सर्वं तन्मयत्वे
न चिंतयन् ६० ब्राह्मणो वस्थितो विद्वान् स्थिरधीरविमूढधीः बाह्येन्द्रियैर्निःसंगः सदाध्याननिरतः
६१ संस्पर्शजानभोगानां दुःखोत्पत्तिं च संस्मरन् अनित्यतां तथैवैषां निश्चित्य विगतस्पृहः ६२ निय
म्य कामं क्रोधं च तथा तःखमेव च निर्द्वन्द्वः सर्वभूतानां हिते च परिनिष्ठितः ६३ भयदर्पविनिर्मुक्तः
सर्वसंगविवर्जितः समीकृत्य तनु ग्रीवां प्राणमपाने च यथाविधि ६४ चक्षुषी च यथा नाशाग्रमवस्थाय स्व
निश्चले ध्यायन्निष्कलमेवं ब्रह्म सर्वलोकमहेश्वरः ६५ जन्मज्ञ वेशो नोन्मत्तो विचरन्सहीमिमां
प्रसवान्नगरीरम्यां त्वया जन्मांतरार्जितां ६६ स कदाचिन्महाभाग लब्ध्वा हंसाख्यमुनिवने प्राग्द्वारवेदि
कां विश्रब्धवासनिवृत्तधीः ततोन्तरप्रगृह्य ग्रामं चोरान्वेषणतत्पराः नराः कवचसंछन्नाः खड्गवानध
नुर्धराः ६७ सन्नद्धा बहवः शूराः घोरा भयंकराः ग्रामाग्रामं गृहाद्गृहाणि विचरंते यदृच्छया ६८ ते पाप
निरतान्दृष्ट्वा ब्राह्मणं वीतकल्मषं चोराणामयमित्युक्त्वा शयानं पर्यवारयन् ७० उद्युक्ता नं महासत्वं

श्या

कस्त्वमद्भुताकृतिः ज्ञातो वा कस्य वा यत्नं वै कौतूहलसमन्वितः ७१ ततस्तेनैव यन्त्रोक्तं ब्रुवाण
न यथार्थतः चक्रिरे नैव विश्वासं मिथ्याज्ञानवशंगतः ७२ बबंधुस्सुमहापाशैर्बद्ध्वा पश्चाद्विनि
श्चयाः नैव हृष्टो न संत्रस्तो न भ्रान्तः सर्वकर्मवित् ७३ ते नक्षत्रविदा प्रोक्तं सत्यधर्मार्थकं वचः।
श्रुत्वा तेन तस्य माहात्म्यमवगम्य विधेर्वशात् ७४ मन्यवर्गपुरस्कृत्य गृहान्निष्क्रम्य सत्वरा तिष्ठति
स्तेन तेनानुज्ञातो दीपमादाय वेश्मनः ७५ समालोक्य महात्मानमेव मुक्तवती तदा मुच्यतमेष धर्मा
त्मा नैव चौरो न वा पापधीः ७६ येनेन यत्कृतं चौर्यं तन्मयैव कृतं भवेत् गच्छध्वमिति तेनानुज्ञाता पाशे
न च वियोज्यते ७७ प्रविश्याभ्यन्तरं स्वस्य तेन ब्रह्मविदा सह शयने विमले योग्ये समर्प्य शयनात्मनः
७८ ध्रुवदीपादिभिस्तैव स्मारामास तपोनिधिं नमस्कृत्य यथान्यायं विषये व्यतिनिस्पृहं श्रुत्वापि
पुनस्तैनानन्तयाप्यमीनमकेवचः प्रार्थितं मनसा सम्यक् प्रस्ताव सहशं शुभे ८० आकांक्षय दिहे
ब्रह्मन्भोजनाच्छादनादिषु अनुग्रहाणि ध्वनिः शंकं कृशोस्मि मलिनो वरः ८१ स्वीयनामेवध

नव

मीत्मनरिनानिकृतिश्चिन्त्यभो शरीरंप्रकृतेोस्याप्यपुनर्गच्छयथासुखं ८२ व्यासउवाच तत्स्यैव
१२ मुक्तोधर्मोत्मानतयाविमन्यमानसः उवाचवचनंश्रेष्ठं विप्रःसर्वार्थनिःस्पृहः ८३ विप्रउवाच न
चक्षुषानैवपिपासितानित्रिनोयहंकुयाकेवलमागतोस्म्यहं इतःपरंनैवममास्तिकांक्षितं नि
राकुलंसुंदरिगंतुमर्हसि ८४ भजस्वशय्यांनवभर्तृसंश्रितांनमेस्तिकृत्यंकरुणाईमानसे त्व
याद्यमद्दत्तएववाह्वियुक्तयावतासुनविंनकृतंसुचिस्मिते ८५ त्वयासमःकोनुपरात्मपालनेसु
निश्चितःसुंदरिकथ्यतामिह परोपकारायभवंतिसाधवोगुणानितासेंदनपादपाइव ८६ य
न यास्तुदेहेपरिनिश्चितेमनस्त्वयातिरस्यामपिशंसुखं इदंसमालोक्यपरोपिशोभनेसुरस्त्वाणी
योहितमिच्छतात्मनः ८७ सएवधन्यःकरुणाईमानसःपरोपकारार्थमिहार्थसंपदः विभ
त्तियःसर्वजनाश्रयोनरःफलान्वितःसत्यथयाद्रुयोयथा ८८ गृहंसमृद्धंधनधान्यगोधनैः
पुराकृतैःकर्मभिरर्जितंयदि अनाहतातिथ्यमहानिधिःपुमान्कथंनृयाजीवतिलोकगर्हि १२

ॐ मेरणाधर्मार्थ्रैनचित्तरत्नयस्तरंति संसारसमुद्रमग्रं २

नः ९० कष्टोपिधन्यः सज्जनः सुबुद्धिमान्परोपकाराय भवेन्नयोनरः महापद्यावस्थितपादपः शुभैः क्लेशा
न्यदातिवर्थ विकष्टायफलान्निवृत्तिं भवंतितेषांसुहृदः सदानराश्चरंतियेधर्ममनेकसंपदे धनानियमेविनिवेश्यचेतसा
प्रयांतिवृद्धिंशुभवर्धिनांनराणां ९१ नभोगतोनश्यतिसंपदोनराणांशुभंयद्दानश्यतिर्धर्मवंनपश्यति महद्ध
त्तमः परिहीनमानसः धनानिनीत्वाचुपभोक्तुमात्मनः ९२ हरिंतितेषांमपरेविचक्षणाजलानिम
त्स्याविवनीरमाश्रितान् स्वधर्मधर्मेतरसंग्रहानराव्रजंतिसर्वेयमसादनंप्रति ९३ तथापिधर्मेविमुखा
श्चरंत्यहोविचेतनानांकिमिहास्तिदुष्करं क धनंशरीरंस्वजनंस्वजीवनंप्रियाणिमित्राणिशरीरसंपदः
९४ चिरायपयः पश्यतिमूढचेतनोननंतमसः क्वचिदिहास्तिदुर्मतिः अनित्यमेतत्सकलंचराचरंविनष्ट
मुत्पन्नमिनीहपश्यति ९५ वदामिकिंतेवहुनाधनानियेत्यज्यंतिधर्मायतएवपंडिताः ददातिधर्मस्स
मुपार्जितःफलं फलार्थिभिः संदरिवान्छितंसदा ९६ सएवनिष्कामजनैरुपार्जितः करोतिसंसार
समुद्रशोषणं इदंचनेसंदरिकथ्यतेमया विरुद्धमप्यात्महितेतिसत्तर ९७ गतस्पृहाः संयमिनोपिमा
नवाभवंतिमध्येबुद्धिपदप्रपातिनः इदंप्रकृत्यैवकलेवरंशुभंमलीमसंदुःखशतावहंतथा ९८ ॥
प्रपंतिकारसयवशांश्रियेजनेसुधर्मधर्मेतरसंगमाजना १

१८३ शरीरसंस्कारपरोवशाननेहृष्यान्तरोक्लिश्यतिमूढचेतनः शरीरएणंपुण्यनिविष्टचेतसांमहात्मनामप्य
वदानकर्मणा ॥ ९९ भवंतिदुःखानितथापिदुर्मतीः शरीरबंधंनविहातुमिच्छति यदस्यजीवंयदि
हाप्यभाजनंयदप्यपारंभवमस्तुनाकुलं १०० मुदिततमाणः सहजातिनिस्पृहः शरीरमन्यंतत स्व
खेतरास्पदं क्रियमाणेनशरीरधारणंभवत्यलंतत्परिमाणमुग्रभवेत् १ शरीरमप्यात्मसुबोधप
साधनंविचिन्त्यतत्त्वार्थसुबोधमाचरेत् महात्मनस्तत्त्वनिविष्टचेतसः प्रयातिनाशंविपरीतबुद्ध
या २ सतत्समालोक्यविशुद्धिसाधनंविमालिनाख्लीतिविचिंतयिष्यति विपर्ययज्ञानतमोनिरस्यते प
यथार्थविज्ञानमरीचिमालिनः ३ कथंनमस्तिष्ठतिसन्निधौरवेः सुलोचनेदुर्बलताविचिंत्यतां ।
प विपर्ययज्ञानविनाशनंयदाकरोतिनित्यंविनिविष्टचेतसां ४ नवानरः सुंदरिसाधुसंगतः प्रवर्तमानोयम नो
लोकनिंदितः । प्रवर्तमानस्ययथोक्तवर्त्मनाप्रवर्तिदोषः प्रलयंव्रजंतिहि ५ प्रवृत्तिदोषेणविनाकृत
नः पुमान्कथंनतुयोगंप्रतिदुर्मणाभवेत् विमुक्तदोषग्रहणंसचात्मनः कथंनुदुःखानिभवंतिदेहिनः
६ विनष्टदुःखस्यमहात्मनस्तथासुखोवहामुक्तिरहरन्तस्थिता यदायमादीनिचयोगसाधनान्य १८३
प्रकाशयंतितत्त्ववर्त्मनातदातदानस्पतिकिंविबंधुवं २

वीतस्पृहस्य गिरिनिविष्टचेतसा ७ करोति योगं स्मरबंधनादिना: प्रयाति सिद्धिं पुरुषो न संशयः ॥
कश्चित्प्रमाणं क्वचिदप्रमाणं क्वचिद्विकल्पः क्वचिदप्रमोषः क्वचित्स्मृतिर्वानुभवैकवायनं भवत्य सा
तज्ज्ञापकं चित्तवर्त्मना यदा न बाह्यकषमऊ वृत्तिपिंजरान्स्वरूपमाविश्य स निश्चलस्थितिः ९ ।
तदात्मनिष्ठं भवतीति सर्वदा विचार्य पश्चाद्धृदयेन धार्यतां विविक्तसेवी विषयेषु निस्पृहा प
रेण चाभ्यासबलेन योगवित् १० क्रमेण वृत्तिं विदधाति शोभने स्वरूपसंस्थं परमार्थनिष्ठितं य
दानुचिन्तुप्रतिरुद्धमान्मनि स्वरूपसंस्थानमुपैति तत्पुनः ११ तदाम्रतत्त्वं भजते स योगविद्विन स्प
ष्टवाह्येन्द्रियवृत्तिगोचरः यम उवाच इतीदमुक्तं परमार्थवेदिना विमृश्यतं ... कवतीति हत्व
ता १२ भवान्नहो भृत्यजनं च मद्विधं करोति कारुण्यभाजनं अचिंतितं भृत्यजनस्य ङ्ग: सह भव विशेषव
विहाल त्वनिविष्टबुद्धयः १३ वदंति ... नूनं पुरुषार्थसाधनं परार्थसिद्धिप्रवणेन चेतसा कथं
त्वहेतुः कृतकर्मकारिणी मलीमसे दुष्टजनस्य चाश्रया १४ विनिष्टशोचापरचित्तहारिणी ।
तरानि संसारसमुद्रमश्रमं प्रसीद मे भृत्यजनस्य सर्वथा सैर्वद्विधाः सर्वजनार्थमुद्यता: १५ ॥
चित्तं सुनत्ति प्रवरणं विधाय सा श्रोता कापुत्तं च तदानुबोध्य" सुत्रे तो वाक्य ४

श्र १

१.४ इतिश्रुत्वाणांपुनरेवमुक्तः त्वंमत्पोनिधिस्त्वां करुणाईमानसः भक्त्युंभक्तिप्रवरणेन चेतसा ददामि
नेसंदुरिकांदितितंत्वया १६ यदुक्तमग्रेगुरुणार्थसाधनं समासतोप्येतदनुग्रहेरितं गुरुप्र
रत मार्गेकृतमचित्तुयस्तदागमेषुप्रवणेन बुद्धयः १७ अमानिनोदंभविवर्जितानरास्तरंति
संसारसमुद्रमक्षमं अहिंसकाःक्षांतिपरायणास्तदार्जवेषुदुःखेषुसमानबुद्धयः १८।
स्तुस्वभावाविषयेषुनिःस्पृहास्तरंतिसंसारसमुद्रमक्षमं स्थिरस्वभावाःशुचयश्चसद
व्रतेगुरुप्रियानित्यविविक्तसेविनः १९ अलोकवार्ताभिरतास्तथान्नरास्तरंतिसंसारसमु
द्रमक्षमं २० अहर्निशंचित्तविनिग्रहेरताःस्वपुत्रदारेष्वविसक्तबुद्धयः अहंकृतानिर्म
तचित्तवृत्तयास्तरंतिसंसारसमुद्रमक्षमं २१ विनाशमुत्पत्तिमतावधिस्थितंतथैवदुःखानि म
शरीरमस्थिरं पुनश्चजन्मानिविचिंतयंतियेतरंतिसंसारसमुद्रमक्षमं २२ यदस्मगर्भेविनि
वेशपीडितंविनिर्गमेबाल्यमयापियौवनं पुनश्चवार्धक्येविधिंवदंतिये तरंतिसंसारसमुद्र
मक्षमं २३ ॐनमोस्तुविश्वेश्वरविश्वरूपनमःपुनश्चलोकत्रयकर्मसाक्षिणे इतिप्रमाण १.४
अध्यात्मविद्यानिरतानिराकुलास्तथापरेब्रह्मणिलग्नमानसाः
विरागयुक्तेतिच ये निशी व शांतरंतिसंसारसमुद्रमक्षमं १

भिरतास्त्रिविक्रमेतरंतिसंसारसमुद्रमक्षमे २४ भजंतियेविष्णुमनन्यचेतसा तथैवतत्कर्मपरा
यणानरा: विनष्टरागादिगुणाविमत्सरास्तरंतिसंसारसमुद्रमक्षमं २५ निवृत्ततृष्णाविषयेषुनि
स्पृहानिवृत्तलोभा:परिहीनमत्सरः क्रमेणधर्मार्जनवित्तवृत्तयस्तरंतिसंसारसमुद्रमक्षमे २६।
स्त्वनवरतमनन्यमानसोय:पुरुष: वर:पुरुहूतमंजमं कमलदलविलोचनंवरेण्यंस्मरति
ति सयासनातनंतदेव: ब्राह्मणउवाच इत्यमावेद्यधर्मान्मायत्किंचित्तदत्रमहान् येनेयंदु:
खसंसारंतरंतीतिविचिंतयन् २८ तत्रैवबद्धमतिकृत्वातवानुग्रहकाम्यया उपर्युषसिचो
न्यायययोविद्वान्ययागत: २९ तत:प्रभृतितत्वंगीसंसारेसातिनिस्पृहा सर्वान्भोगान्परि
त्यज्यधर्मेष्वभिरतासदा ३० ब्राह्मनानांगवांचैवं[illegible]जातंपरित्यज्य गृहंचसपरिच्छदं। देवतानांवसु व्रते२
वर्तमानायथोक्तेनवाक्येनविगतस्पृहा सर्वान्कामान्परित्यज्यसमलोष्टाश्मकांचना।
गर्हयंतीनयात्मानंपापनिष्कृतंतत्परा ३२ कृच्छ्रचंद्रायणपरानतत:कालवशंगत:॥

तस्मात्त्वैवमहताकर्मणावरवर्णिनि उपदेशप्रसादेन स्वल्पेनापि महात्मना ब्राह्मणानां कुले जाता सुव्रता
१०५ ब्रह्मवादिनां ३४ तेषां शापफलं वापि प्राप्ता वितथ द्विदिनां अनुग्रहाद्विजेंद्रस्य कस्मिंश्चित्कालपर्य
ये ३५ विमुक्ताः कर्मबन्धेन परं ब्रह्म गमिष्यति भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा महाभागा सुव्रता त्यंतवि
स्मिता ३६ उवाच दुःखनिर्मुक्ता ब्राह्मणं ब्रह्मणात्मजा सुव्रतोवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञ ममापि च
हितेरत ३७ कस्त्वमन्यं तनेजस्वी जन्मांतरविशारदः भूतं भव्यं भविष्यं च सूक्ष्मं स्थूलं ततः परं वि
प्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यंति योगिनः इति वेदविदो ब्रह्मन्वदंति विमलाशयाः अनुग्रहीष्व
मे ब्रह्मन्ब्रूहि कस्त्वं महामते ४० ब्राह्मण उवाच यमोहमिति संप्राप्तस्त्वानुग्रहकाम्यया वरं
वृणीष्व भद्रं ते यद्वा मनसि वर्तते सुव्रतोउवा उवाच भगवन्मम माता च पिता च निरवद्यधीः अन्ये
पि वान्धवाः सर्वे सुहृदः सर्व एव च ४२ प्राप्तास्तव पुरं ये च प्राप्स्यंति सर्वशः स्वर्गं निष्टेति भगवन्त्वया व
दामूत तत्संस्रवं ४३ भीष्म उवाच तथेति चोक्त्वा कौंतेय यमः सर्वहिते रतः अर्चितस्तु न था न्यायं त
त्रैवांतरधीयत ४४ सुव्रतापि महाभागा विशोका सर्वनिस्पृहा व्रतोपवासनिरता देवतार्चनतत्परा १०५

४५ अचिरेणैवकालेनसम्यग्ज्ञानमवाप्स्य(उपदिष्टेनज्ञानेनब्रह्मविद्भिस्तपोधनैः ४६ अनुग्रहेणदि
प्रस्यमहतोब्रह्मणवादिनः वासुदेवेदृढाभक्तिमुद्वहन्तीदृढव्रता ४७ वासुदेवात्परंनान्यंपश्यन्ती
सुमहामतिः दानेनविविधेनापिविमुक्ताकर्मबन्धनैः ४८ प्राप्तानन्त्यपरंधामयत्कांक्षंतिमुमुक्षवः
तस्मात्त्वमपिराजेन्द्रबुद्धिमास्थायसात्त्विकीं ४९ विष्णुंब्रह्मण्यदेवेशंसमभ्यर्च्ययथाविधि ब्रह्मणान्सम्य ग्य
धर्मज्ञान्सत्यधर्मपरायणान् ५० वासुदेवजगद्धाम्निभक्त्यापरमयायुतान् क्रोधलोभादिरहि
तान्परेषांचहितेरतान् ५१ पूजयस्वयथाशक्त्यादानमानार्चनादिभिः यस्यविप्राःप्रसीदंतितस्य
विष्णुःप्रसीदति ५२ तस्मिन्ब्राह्मणशुश्रूषुःपरंब्रह्माधिगच्छति वेश्यापापसमाचारापरद्रव्याप
हारिणी ५३ एवंविप्रंसमासाद्यविमुक्ताकर्मबन्धनैः परहितनिरतानांधर्मकर्मप्रियाणांभ
वतिशुभगुणानांमुक्तिरित्थंक्रमेणवै इतिविमलमनोभिःकथ्यतेब्रह्मविद्भिर्नृपवरपरदात
त्परोभूर्विनिद्रः त्रिभुवनगुरुमीशंकेशवंकेशिशत्रुं सरसिजविमलाक्षंयोगविज्ञानगम्यं जन
नमरणदुःखाभ्यासापहन्त्यैवरेण्यं द्वितिपगुणगणाढ्यंनिर्गुणंसंश्रयेथाः १५५ श्लोकप्रमाणध्यायः ३१

१०६ इतिहाससमुच्चयेसुव्रतायमसंवादोनामैकत्रिंशोध्यायः ३१ वैशंपायनउवाच ॥
देवव्रतंमहाप्राज्ञंध्यानयोगपरायणं आश्रयंसर्वजंतूनांजितेंद्रियमकल्मषं १ अप्रधृष्यंमहावीर्यंदेवै
र्षिसवासवैः सत्यसंधंजितक्रोधंसमत्वेपरिनिष्ठितं २ नारायणेजगन्नाथेशरण्येभक्तिवत्सले परां
भक्तिमनुप्राप्तंवाङ्मनःकायकर्मभिः ३ गुणानामास्पदंशांतंभीष्मंकुरुपितामहं प्रणम्यशिरसा
भूमौपपृच्छेदंयुधिष्ठिरः ४ युधिष्ठिरउवाच केचिदाहुःपरंधर्मंकेचिदाहुःपरंधनं केचिदाहुःपरं
कामंकेचिन्मोक्षमवेक्षते ५ सत्यंकेचित्प्रशंसंतितपःशौचंतथापरे सांख्यंकेचित्प्रशंसंतियोगम
न्येप्रचक्षते ६ ज्ञानंकेचित्प्रशंसंतिसमलोष्टाश्मकांचनः क्षमांकेचित्प्रशंसंतितथैवचदयार्जवे
७ केचिदाहुःपरंदानंकेचिदाहुःपरंक्रतुं सम्यग्ज्ञानंपरंकेचिद्वैराग्यमुत्तमं अग्निष्टोमादिकंकर्म केचित्
तथाकेचित्परंविदुः आत्मध्यानंपरंकेचित्सांख्यातत्त्वार्थवेदिनः ९ धर्मार्थकाममोक्षाणांचतु
र्णामपिकेवलं उपभोगोपभेदेनबहुद्वैवप्रचक्षते १० एतानिसर्वशास्त्राणिह्यनुष्ठेयानितानिवै।
सत्यंविवसितेलोकेकृत्याकृत्यविदोनराः ११ व्यामोहमेवगच्छंतिमोहितापापकर्मभिः यदत्रेषु १०६

परंहत्यमनुश्रेयंमहात्मभिः १२ वक्तुमर्हस्यपरमंतत्ममसर्वार्थसाधकं गुह्याद्गुह्यंभवतास्माभिरनु
ग्राह्याःपितामह १३ अनुगृह्णीष्वधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद भीष्मउवाच श्रूयतामिदमत्यर्थ
ठ मूढकसंसारमोचनं १४ श्रोतव्यंचत्वयासम्यग्ज्ञातव्यंचविशांपते अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातन १५
पुंडरीकस्यसंवादंमहर्षेर्नारदस्यच ब्राह्मणःकृतिसंपन्नःपुंडरीकोमहामतिः १६ आश्रमेप्रथमेतिष्ठन्
गुरूणांवशगःसदा जितेंद्रियोजितक्रोधःसंध्योपासनतत्परः १७ वेदवेदांगनिपुणःशास्त्रेषुविचक्षणः।
जुहोतिसाधुयत्नेनसायंप्रातर्हुताशने ध्यात्वायज्ञपतिंविष्णुमभ्यगाराधयद्विभुं तपःस्वाध्यायनिरतःसा
न्तोदान्तःसत्यसनोयथा समित्कंधनपुष्पाद्यैरसकृत्तर्पयद्गुरुं मातापितृभ्यांशुश्रूषुर्भिक्षाहारोविमत्सरः ब्रह्म
विद्यामधीयानःप्राणायामपरायणः तस्यसर्वात्मनस्तस्यसंसारेत्यक्तनिस्पृहा बुद्धिरासीन्महाराजसंसारा स्यच
णितारिणी पितरंमातरंचैवभ्रातॄन्यपितामहान् पितृव्यान्मातुलांश्चैवसर्वान्संबंधिबान्धवान् धनधान्य
व समृद्धंचगृहंसर्वंसमन्वितं देशग्रामेषुहांगिसर्वंसमोद्भवानिच परित्यज्यमहादारिर्स्थानानीवयथासर्वं

सु ना

१०८ विचचार महीमेतां शाकमूलफलाशनः अनित्यं यौवनं रूपमायुष्यं द्रव्यसंचयं इति संचिंत्यमानेन
त्रैलोक्यं लोष्टवत्कृतं पुराणोदितमार्गेण सर्वतीर्थानि पांडव गमिष्यामि यथाकालमिति निश्चि
तमानसः गंगां यमुनां चैव गोमतीमथ गंडकीं शतद्रुं च पयोष्णीं च सरयूं च सरस्वतीं तथा गंगां नर्म
दां चैव शोणं चैव महानदं गयां च विंध्यतीर्थानि हिमवत्प्रभवानि च आश्रमेषु च यानि स्युर्नैमिषे
पुष्कराणि च कुरुक्षेत्रे च यानि स्युस्तथा गोवर्धनादिषु अन्यानि च महातेजास्तीर्थानि च महाव्रतः
सचचार महाबाहो यथाकालं यथाविधि कदाचित्प्राप्तवान्धीरः सालिग्रामं महानघः पुंडरीको
महाभागः पुरुषार्थवशानुगः आसेव्यमानं ऋषिभिस्तत्त्वविद्भिस्तपोधनैः मुनीनामास्पदं रम्यं
पुराणेषु च विश्रुतं भूषितं चक्रनद्या च चक्रांकितशिलातलं रम्यं विविक्तं विस्तीर्णं सदा चित्तप्रसा
दिकं केचिच्चक्रांकितास्तस्मिन्प्राणिनः पुण्यदर्शिनः विचरंति यथाकामं पुण्यतीर्थप्रसंगिनः ॥
तस्मिन्क्षेत्रे महापुण्ये सालिग्रामे महामतिः पुंडरीकः प्रसन्नात्मा तीर्थानि समसेवत गत्वा दे १०८

वहदेतीर्थेसरस्वत्यांचसुव्रतः जातिस्मरोतिस्मृकुंडेनैषैववासनाश्रमे मिश्रकुंडेषुसर्वेषुचक्रेनधौतिनेषुच ॥
तथान्यानिचतीर्थानितस्मिनेवचचारसः ततःतेषांप्रभावेनतीर्थानांचैवतेजसा मनःप्रसादमगमत्तस्यतस्मि
न्महात्मनः सोपितीर्थेविशुद्धात्माध्यानयोगपरायणः तत्रैवसिद्धिमाकांक्षन्समाराध्यजगत्पतिं शास्त्रो
क्तेनविधानेनभक्त्यापरमयायुतः उवाससचिरमेकाकीनिर्द्वंद्वः संयतेंद्रियः शाकमूलफलाहारः सं
तुष्टःसमदर्शिनः यमैश्चनियमैश्चैवतथाचासनबंधनैः प्राणायामैःशक्तितोण्णैश्चप्रत्याहारैश्चसंयमैः धा
रणाभिस्तथाध्यानैः समाधिभिरतंद्रितः योगाभ्यासरतःसम्यक्चक्रेविगतकल्मषः वैदिकैस्तांत्रिकैश्चैव
तथापौराणिकैरपि आराधयद्देवदेवंशांतःप्रीतेनांतरात्मना पुंडरीकोमहाभागः पुरुषार्थविशारदः प्रसादं
परमंकांक्षन्विसोत्तज्ञतमानसः तस्यतस्मिन्निवसतःसालिग्रामेमहामतेः पुंडरीकस्यराजेंद्रःकालोग
च्छन्महांस्ततः ततःकदाचित्तंदेशंनारदःपरमार्थवित् आजगाममहातेजाःसाक्षादादित्यसन्निभः तंदृष्ट्वा
कामोदेवर्षिःपुंडरीकंतपोनिधिं विस्मभक्तिपरीतात्मावेश्मवानाहितेरतः सदृष्ट्वानारदंप्राप्तंतेजोमंडि
लमंडितं महामतिंमहाभक्तंसर्वदेवैकभाजनं प्रांजलिःप्रयतोभूत्वाप्रहृष्टेनांतरात्मना अर्घ्यंदत्वा।

स्त्र स्तंभा पि तो वापि दृष्टजि तो वा द्विजोत्तम पुनाति भगवद्भक्तः चंडालोपि यदृच्छया दासोहं वासुदेवस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ५
१०८ यथायोग्यं प्रणाम मकरोत्तदा कोयमत्यद्भुताकारस्तेजस्वी हृष्टवेषधृक् आगतो यदृच्छया समुखो जटामंडलमं
डितः विवस्वानथवा वह्निः किं इंद्रो वरुणोथवा इति संचितयात्विप्रः पप्रच्छ परमद्युतिं पुंडरीक उवाच कोभवा
निह संप्राप्तः कुतो वा परमद्युते त्वद्दर्शनमपुण्यानां प्रायां तेभुवि दुर्लभं स्वप्नेय मधुनैत्येवं चिंतया मानस्य
मे नच वक्तुमर्हस्य शेषेणयन्नष्टो स्ति मया प्रभो नारद उवाच नारदोहमनुप्राप्तस्त्वद्दर्शन कुतूहलात् प्रभु
र्वो भगवद्भक्तस्त्वादृशाः सततं द्विजः शंखचक्रगदापाणिस्त्रैलोक्य स्यैव चक्षुषाः इत्युक्तो नारदेनासौ भ
क्तिपर्याकुलात्मना प्रोवाच मधुरं विप्रस्त्वद्दर्शन सुविस्मितः पुंडरीक उवाच धन्योहं देहिनामद्य सं
प्रत्यो हं सुरैरपि कृतार्थाः पितरो मेद्य संप्राप्तं जन्मनः फलं अनुग्रहीष्व देवर्षे त्वद्भक्तस्य विशेषतः ॥
किं करिष्याम्यहं भ्राम्यमानः स्वकर्मभिः कर्तव्यं परमं गुह्यमुपदेष्टुं त्वमर्हसि त्वंगतिं सर्वलोकानां वैस
वानां विशेषतः नारद उवाच अनेकानीह शास्त्राणि कर्माणि च तथा द्विजः धर्ममार्गाश्च बहूपाः तथै
व प्राणिनां स्मृताः वैकल्यं जगतस्तस्मात्संसारे वै द्विजोत्तम अन्यायः सर्वभूतानां स्वं स्वं वाङ्ः खमिच्छ्वः ।
विज्ञानमेकं क्षणिकं निरात्मकमिदं जगत् इत्येवमाहुरपरे नेत्रे वल्लयमेवच आत्मनो बहवः प्रोक्ता

नित्याः सर्वगतास्तथा अन्यैर्मतिमतां श्रेष्ठ स्वस्वलोकनितत्परः यो शरीरमात्मानं प्रतिपन्नास्त
थापरे हस्तिकीटादिदेहेषु महान्तमणुमेव च यथायथं जगतो वृत्तिस्तथा कालांतरेष्वपि प्रवाहो नित्य
वेषा रजिकेषां चिदाग्रहः यद्यत्प्रत्यक्षविषयं तदस्त्यान्यन्न विद्यते कुतः स्वर्गादयः संतीत्यन्ये निश्चितमा
नसाः ईशीश्वरमिच्छन्तः सेश्वरं च जगत्परं अत्यंतभिन्नमन्नयः परमार्थपराङ्मुखाः एवमन्येपि मं चिं
त्यय यामति भ्रमा यथाश्रुतं विदंति विविधापापैः स्वगुणेषु परस्परं तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना ना
सौ मुनिर्यस्य वचः प्रमाणं धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः नारद उवाच ॥
शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् कथयामि तवानघ परमार्थमिदं गुह्यं घोरसंसारमोचनं अनागतमतीतं च विप्र
कृष्टमतीव यत् न गृह्णाति यथा दृष्टिर्वर्तमानार्थनिष्ठिता तत्सकलमनुमानं चेत्कथं दैवादयो नरैः
प्रमानेनोपलभ्यन्ते उष्यमाणविमोहितैः आगमो मुनिभिः प्रोक्तो गुरुपूर्वक्रमागतः प्रमानं तत्र वित्ते
यं परमार्थप्रवर्तकं तदभ्यासवला ज्ञातो रागद्वेषमलापहं उत्पद्यते हि जन्मोद्भूतसौख्यमागमसंततेः ॥

१०९ एकमेवसदानंदंनिर्गुणंपरमव्ययं अव्यक्तंव्यक्तरूपेणव्यवस्थितमचंचलं यद्वाभिभेदरहितमद्विती
यमलक्षणं आत्मसंबोधिनंनित्यंसनातनमतींद्रियं चिन्मात्रममरजस्थानमनंतमजमव्ययं ॥
ख्यातोविरिंचिरितिख्यातंअभिन्नंभिन्नवत्स्थितं योगध्येयमविज्ञेयंपरमार्थपराङ्मुखैः तथापिमे
दरूपेणलक्ष्यतेदृष्टबोधकैः एषएष्वावहितस्तातकथयामितवानघ यत्प्रोक्तंब्रह्मणापूर्वंपृष्ठेनो
कृ ममसुव्रत कदाचिद्ब्रह्मलोकस्थंपद्मयोनिंपितामहं प्रणिपत्ययथान्यायंपृष्टवानहमव्ययं।
किंतज्ज्ञानपरंदेवक्रास्त्रियोगःपरस्तथा एतन्मेतत्वतःसर्वंसमाचक्ष्वपितामह ब्रह्मउवाच शृणु
न ष्वावहितस्याततोयोगंनमनवंनमम् अल्पग्रंथंमहार्थंचदुःखोत्पादकक्रियं यःपरःज्ञानिःप्रोक्तःपु प्र
रुषःपंचविंशकः सएवसर्वभूतात्मानरइत्यभिधीयते नराज्जातानिसर्वाणिनराणीतिततोवि
दुः तान्येवचायनंतस्यतेननारायणःस्मृतः नारायणाज्जगत्सर्वंसर्गकालेप्रजायते तस्मिन्नेव
पुनःयेसुप्रलयेसंप्रलीयते नारायणःपरंब्रह्मतत्त्वंनारायणःपरं नारायणःपरंज्योतिरात्माना १०९

रायणः परं परादपि परास्मात्सो न तस्मान्नास्ति परात्परं स एव सर्वभूतानां गतिरेव परात्परः हि परो दे
वः स एव परमक्षरं स एवः परमं ब्रह्म स एवः पुरुषः परः साक्षी सर्वभूतानां गतिरेव परात्परः यच्च
किंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः एवं विदित्वा
तं देवं ओंकारं व्याहरन्मुहुः नमो नारायणायेति ध्यायेच्चानन्यमानसः किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं
तपोभिः किमध्वरैः यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः तत्र स्नानं परं ज्ञानं तत्र योगश्चैव परस्तथा (यो नित्यं
ध्यायते देवं नारायणम्) परस्परविरुद्धार्थैः किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः बहवो विविधा मार्गा विशन्त्येकं
महत्पुरं तथा ज्ञानानि सर्वाणि विशन्त्येकं तमीश्वरं स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मो व्यक्तः सनातनः जग
दादिरनाद्यन्तः स्वयंभूर्भूतभावनः विष्णुर्विभुरचिन्त्यात्मा नित्यः सदसदात्मकः वासुदेवो जगद्वासः
पुराणः कविरव्ययः यस्माद्व्याप्य स्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं तस्मात्स भगवान्देवो विष्णुरित्यभि
धीयते यद्वासः सर्वभूतानां तत्त्वाख्यं ये युगक्षये तस्मिंस्तान्येव तत्सर्गे वासुदेवस्ततस्तु सः नमाद्रुः

१० पुरुषंकेचित्केचिदीश्वरमव्ययं विज्ञानमात्रंकेचिच्चकेचिद्ब्रह्मपरंतथा केचित्कालमनाद्यंतंकेचिज्जी
वंसनातनं केचिच्चपरमात्मानंकेचिच्छिवमनामयं क्षेत्रज्ञंकेचिदित्याहुः केचित्षट्विंशकंतथा
अंगुष्ठमात्रंकेचित्तुकेचित्पद्मदलोपमं एतेचान्येचमुनिभिःसंज्ञाभेदःपृथग्विधाः शास्त्रेषु
कथितोविप्रालोकव्यामोहकारकः एकंयदिभवेच्छास्त्रंज्ञानंनिःसंशयंभवेत् बहुत्वादिहशा
स्त्राणांज्ञानंतत्वंसुदुर्लभं आलोड्यसर्वशास्त्राणिविचार्यचपुनःपुनः इदमेकंसुनिष्पन्नंध्येयोनारा
यणःसदा सदानारायणध्यानंसर्वशास्त्रप्रयोजनं तस्यध्यानंतुयःकुर्यात्सतत्सायुज्यमाप्नुयात् त
स्माद्व्यामोहनान्सर्वांस्त्यक्त्वाशास्त्रार्थविस्तरान् अनन्यचेताध्यायस्वनारायणमजंविभुं मुहूर्तमपि ५४
योध्यायेन्नारायणमतंद्रितः सोपितद्गतिमाप्नोतिकिंपुनस्तत्परायणः एवंज्ञात्वातुसततंदेवदेवंन
मव्ययं ध्यायेद्यास्यतितस्यैवसायुज्यंनात्रसंशयः इत्युक्तंब्रह्मणाप्रोक्तंज्ञानयोगंसुदुर्लभं ततोहमा
ह्वविप्रेंद्रनारायणपरायणः नमोनारायणायेतियेविदुर्ब्रह्मशाश्वतं अंतकालेजपन्नेतितद्विष्णोः १०

१११

परमंपदं तस्मान्नारायणास्मात्परमात्मा सनातनः अनन्यमनसा नित्यं ध्यायेत्तं विचिंतकः नाराय
णो जगद्व्यापी परमात्मा सनातनः जगतां सृष्टिसंहारपरिपालनतत्परः श्रवणान्मानना च्चैव निरीक्ष्या
ध्यासनात्तया आराध्याः सर्वदा ब्रह्मन् पुरुषेण हितैषिणा निःस्पृहा नित्यसंतुष्टा ज्ञानिनः संयतेंद्रियाः।
निर्ममा निरहंकारा रागद्वेषविवर्जिताः अपदस्या निःशांताः संगविवर्जिता ध्यानयोगपरा नित्यं ते सर्व४
ति पश्यंति जगत्पतिम् यथा जगत्सर्वस्यानेन यथा कालांतरेष्वपि भूतं भव्यं भविष्यं च विप्रकृष्टं तथैव च स्थू
लं सूक्ष्मं तथा सम्यक् पश्यंति परमार्थतः तद्धनेनैव मनसा नारायणपरायणाः अन्यथा मंदबुद्धीनां प्रति
भाति दुरात्मनां कुतस्तु ज्ञाननिष्ठानां विषयेंद्रियभागिनां तस्मात्त्वमपि विप्रेंद्र नारायणपरो भव तदन्यः को
महाराजः प्रार्थितं दातुमीश्वरं मातरं पितरं चैव तमेव पुरुषोत्तमं परिगृह्णीष्व लोकेशं देवदेवं जगत्प
तिम् अग्निकार्यं जपं स्नानं तपः स्वाध्यायमेव च तमेवोद्दिश्य देवेशं कुरु नित्यमतंद्रितः गृहाण देवदेवे
शं तमेव ब्रह्मन् महामते किं तत्र बहुभिर्मंत्रैः किं तत्र बहुभिर्व्रतैः नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः
चीरवासी जटी वापि त्रिदंडी मुंड एव वा भूषितो वा द्विजश्रेष्ठ न लिंगं कर्मकारणं ॥ ॥

वासुदेवस्य

येन्यंशास्तुदुरात्मानो पापाचाररताः सदा नैवयांतिपरंधामनारायणपराङ्मुखाः लिप्यंतेनचपापेनवैष्ण
वावीतकल्मषाः पुनंतिसकलाल्लोकान्सहस्रांशुरिवोदितः जन्मांतरसहस्रेषुयस्यास्याद्बुद्धिरीदृशी
दासोहंदेवदेवस्यशार्ङ्गिणः प्रयातिविष्णुसायुज्यंपुरुषोनात्रसंशयः किंपुनस्तद्गतप्राणाः पुरुषाः सं
यतेंद्रियाः भीष्मउवाच इत्युक्त्वातस्यदेवर्षिस्तत्रैवांतरधीयत परोपकारनिरतस्त्रैलोक्यस्यैकभूषणः
पुंडरीकोपिधर्मात्मानारायणपरायणः नमोस्तुकेशवायेतिपुनः पुनरुदीरयन् प्रसीदत्वंमहायोगि
न्निति चोच्चार्यसर्वतः हृत्पुंडरीके गोविंदंप्रतिष्ठाप्यजनार्दनं तपःसिद्धिकरेरम्येसालिग्रामेतपोधनः
उवासचिरमेकाकीपुरुषार्थविचक्षणः स्वप्नेपिकेशवादन्यन्नापश्यतमहातपः निद्राप्यतस्यनैवासी
त्पुरुषार्थविरोधिनी तपसाब्रह्मचर्येण शौचेनचसमाहितः जन्मजन्मांतरारूढसंस्कारेणतुसंहि
तः प्रसादाद्देवदेवस्यसर्वलोकैकसाक्षिणः प्रवापपरमांसिद्धिंवैष्णवींवीतकल्मषः
शंखचक्रगदापाणिंपीतवाससमच्युतं श्यामलंपुंडरीकाक्षंसदापश्यद्धृदिस्थितं

सिंहाव्याघ्रास्तथाचान्येमृगाःप्राणिविहिंसकः विरोधंसहजंहित्वासमेतास्तस्यसन्निधौ विरंचेतियथाकामं
प्रसन्नेंद्रियवृत्तयः परस्परंहितेसम्यगर्भ्यंतःपोतुनंदनः ततःप्रसन्नान्यंभांसिसरसांसरितामपि दिशःप्रसे
दुर्गगनंविमलेग्रहतारकं मारुतास्सुखसंस्पर्शावृक्षाःपुष्पफलान्विताः अनुकूल्यंययुःसर्वेपदार्थास्तस्य
धीमतः प्रसन्नमभवत्तस्मिप्रसन्नायचराचरं प्रसन्नेदेवदेवेशेकेशवेभक्तिवत्सले ततःकदाचिद्भगवान्पुंडरी
कस्यधीमतः प्रादुरासीज्जगन्नाथःपुंडरीकायतेक्षणः शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाःस्रगुज्वलः पुंड
रीकविशालाक्षस्पूर्णेंदुबिंबमिवाननाः किरीटीकुंडलीहारीकेयूरीकटिसूत्रवान् श्रीवत्सवक्षाःश्रीवासः
कौस्तुभेनविराजितः वनमालापरीतांगाःस्फुरत्ताब्रसूत्रेणसमुक्ताफलशोभिना प्रोद्गास्यमानोद्युनेश्च
भूषणैरपिचोज्वलैः आरूढ्यगरुडंश्रीमानंजनाचलसन्निभाः मेरुश्रृंगमिवारूढःकालमेघनडिद्युतः राजते
नातपत्रेणमुक्ताधामविलेखिना विराजमानोदेवेशश्चामरव्यजनादिभिः देवसंद्रैस्तथासिद्धैर्गन्धर्वैमु
निभिर्वरैः वैखानसमस्मदैश्चभक्तैर्भागवतैरपि सेव्यमानोप्सरोभिश्चपुण्यैश्चपरमर्षिभिः तंदृष्ट्वादेववरे
शंपुंडरीकःकृतांजलिः पपातशिरसाभूमौसाध्वसावनतोद्विजः पिबन्निवहृषीकेशनयनाभ्यांसमाकु
स्फुरत्कनककुंडलः ५

११२ लं: वदन्निव वक्त्रः किंचिज्जिघ्रन्निव च केशवं आलिंगन्निव बाहुभ्यां लिहन्निव च जिह्वया जगाम महतीं
प्रीतिं पुंडरीकस्ततो न च यदा तेभ्यो सानंदलष्टाक्षजनार्द्दनं प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा प्रहृष्टेनांतरात्म
ना पुंडरीक उवाच नमोस्तु विष्णवे तुभ्यं सर्वलोकैकचक्षुषे निरंजनाय नित्याय निर्गुणाय गुणात्मने
त्वामेव हृज्जगदाधारमनाधारमतींद्रियं जात्यादिभिरसंस्पृष्टं चिन्मात्रं परमव्ययं नमोस्तु वासुदेवाय पुरा
णाय विधेयधर्मे जगदुत्पत्तिसंहारस्थितिमूलाय चक्रिणे त्वमोंकारो जगद्धाम त्वं वषट्कारसंज्ञितः त्वमी
शः सर्वलोकानां तथैव च निरीश्वरः आर्त्तानामार्त्तिनाशाय गोविंद गरुडध्वजः अनुग्रहाय भक्तानाम
नेकाकाररूपिणे त्वयि सर्वमिदं प्राहुस्त्वन्मयं चैव केवलं त्वमस्माज्जगतो भिन्नस्त्वत्तो भिन्नो जगत्सदा
नमो नाभिनभः स्वननलिनाय जलेशाय समस्तवेदवेदांतविस्तृतायात्ममूर्त्तये त्वमेव मम लोके प्राणरक्षां
शरणात्मक प्रसीद हृद्यावास शंखचक्रगदाधर। नमः समस्तभूतानामादिभूताय भूधर अनेकरूपरू
पाय विष्णवे प्रभविष्णवे वाचामगोचरः स्वामिन्महिमानं कथं द्विजे जन्मादिभिरसंस्पृष्टः कथं तेयोस्मिन ११२

ततः तयापि भेदरूपेण भक्तानामनुकंपया ब्रह्मादिरूपैर्बहुभिर्दृश्यसे पुरुषोत्तम इति हृद्यैर्वचोभिस्तु
स्तुवंतं मधुसूदनं तमेवालोकयन्वीरश्चिरप्रार्थितदर्शनं ततस्तमाह भगवान्पद्मनाभस्त्रिविक्रम पुंडरी
कं महाभागं मेघगंभीरया गिरा श्रीभगवानुवाच प्रीतोस्मि वत्स भद्रं ते पुंडरीक महामते वरं वृणीष्व दा
स्यामि यत्ते मनसि वर्तते भीष्म उवाच एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदेवेन भाषितं इदं विज्ञापयामास पुंडरीको महा
मतिः पुंडरीकोवाच क्वाहमत्यंतदुर्बुद्धिः क्व नु चात्महितेक्षणे यद्धितं मम देवेश तदाज्ञापय माधव एव
मुक्तो भगवान्सुप्रीतः पुनरब्रवीत पुंडरीकं महाभागं कृतांजलिपुटस्थितं आगच्छ कुशलं तेस्तु मयैव स
ह संवृतः मद्रूपधारी नित्यात्मा मामेव पार्श्वतोग्रतः भीष्म उवाच एवमुक्ते तु गोविंदे माधवे भक्तिवत्सले श्रीधरे
देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात च देवाः सेंद्रास्तथा सिद्धाः साधु साध्विति चाब्रुवन् जगुश्च सिद्धगंध
र्वाः किन्नराश्च विशेषतः अथैनं समुपादाय देवदेवो जगत्पतिः जगाम गरुडारूढः सर्वदेवनमस्कृतः
तस्मात्त्वमपि राजेंद्र तन्निष्ठ भक्तिपरो भव तच्चित्तस्तद्गतप्राणस्तज्ज्ञानो हितेरतः अर्चयित्वा यथायोगं

११२ भक्तस्त्वं पुरुषोत्तमं श्रोतुमिच्छामि कथाः पुण्याः सर्वपापप्रणाशनी येनोपायेन राजेंद्र विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः प्रीतो भव
ति विश्वात्मा युक्तः कालविदुत्तमः युक्तः शमदमाभ्यां च दांत्या युक्तश्च नत्वा वित् ब्रह्मचर्ये सदा युक्तो युक्त
वं स्तापसि सदा युक्तो मैत्रेषु कार्येषु वेदे युक्तः स्वधर्मवित् परलोक भये युक्तः सत्ये शौचे तु नित्यशः युक्तो
मधुरवाक्येन युक्तो ह्यातिथिपूजने रतिं त्यागे च संयुक्तो युक्तो द्वंद्वविवर्जने योगाभ्यासे सदा युक्तः संसा
रे वैजिगीषया परं धर्मं समाश्रित्य गंतुमिच्छन् परं पदं एवं हि तत्समाचारो मोक्षकांक्षी जितेंद्रियः बहून्य
ब्दानि विजने वने नस्य गतानि वै तस्य बुद्धिस्ततो जाता तीर्थाभिगमनं प्रति पुण्यतीर्थागतश्चैतन्मोचा
यिष्ये कलेवरं स तीर्थविधिवत्स्नात्वा भास्करस्योदयं प्रति स्नानं च कृत्वा संश्रंस्मिन्निमीलितलोचनः अ
वलंव्य ततो धैर्यं त्रासमुत्सृज्य हृदि रतः पप्रच्छ विनयेनैतत् तत्त्वात् कुरु ध्वस्त विस्तरं अश्वमेधशतं रिष्ट्वा वाजि
पेयशतैरपि न प्राप्नुवंति सद्गतिं नारायणपराङ्मुखाः अजरममरमेकं ध्येयमाद्यंतशून्यं सगुणमगुण
माद्यं स्थूलमत्यंतसूक्ष्मं निरुपमनुपमेयं योगिभिर्ज्ञानगम्यं त्रिभुवनगुरुमीशं त्वां प्रपन्नोस्मि वि ११२

म ध्ये

स्मो ॥ द्वात्रिंशद्भिरिहाख्यानैः सरूपैः पुण्यवर्धनैः समास्तेष्वात्र मध्यायमितिहासस्तनुश्रुयः यः प
ठेच्छृणुयाद्वापि धर्मोपाख्यानमनुत्तमं स पुत्रपौत्रपशुमान्समृद्धिमुपगच्छति इतिहासस्तनुश्रुयेना
रदपुंडरीकसंवादोनाम द्वात्रिंशोध्यायः ३२ भीष्म उवाच स्वस्ति ॥स्वः प्रभाते मया वत्स क्रि
यते देहमोक्षणं त्वरयंतीह मे प्राणा गमणाय सुरालयं १ प्रोक्ति पर्वणि यो धर्मो विस्तरेण प्रकीर्तितः तं प्रवक्ष्या
मि यत्नेन शृणुष्वामितविक्रम तस्य धर्मस्य मुद्रस्य दोमितस्य परंतप नवनीतमिवोद्धृत्य सारं तव वदाम्यहं २
गजेन कश्चित्पुरुषः कांतारे समभिद्रुतः जिघांसनभयत्रस्तः प्रविवेश महावनं ४ अथापश्यत्तत्रस्थः सिं
हमूथमवस्थितं दृष्ट्वानुसन्निवर्तित्वा दिशमन्यां प्रधावितः तत्र सिंहस्यामपश्यत्कन्यामतिभयावहां धावंति
साचाभिमुखं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ६ तां दृष्ट्वा सन्निवर्तित्वा दिशमन्यां प्रधावितः अथापश्यत्तत्रस्थः
प्रदीप्तं महद्दग्निना ७ स तत्र चिंतयामास ह्यहो कष्टमवस्थितं इतो गजस्ततः सिंहस्ततः कन्या ततो दवः ८

१८ निराशोजीवितेसोयत्तत्रदूरमपश्यत्त दूर्वावितत्तः मत्यंतमन्धकारमहृदकं ९ सतत्रकूपंसहसापपातभ
यपीडितः यथालोकयतेतत्र सर्पं कूपतटेस्थितं १० विजृंभमाणंघोरास्यं सूर्मतं लीलिहायतं वल्लीमाश्रित्य
राजेंद्रततोनिष्टद्योमुखः ११ मूलावुरिवतत्रासीत्तस्यांवल्ल्यांप्रलंबितः तस्यावल्ल्यास्तुमूलानिछिंदंतिवित

मूषकः उपद्रवस्ततत्रान्येसदंशमक्षकादयः तत्रास्तेभीमधुकरोमधुवेस्रुतमापतत्त पतितंतंतद्धिवल्लौ
तुसोपिवत्रातिपासतः यथासपुरुषोवत्सघोरेवर्त्तनिसंकटे तथाशरीरीलः सर्वेघोरेवर्त्ततिशंसये १५ ॥

योगाद्योसौमहावीर्यंविद्धिसंवत्सरंहितं १५ सिंहोरोगान्विजानीहिविहाराहारसंभवान् ग्रसिष्टलानु
याकन्यासाजराद्रुरतिक्रमा १६ योदावाग्निःसशोकैर्वैलोभमोहभयाश्रयः कूपस्तुमानुषोलोकःकालस्तुभुजं
गोमहान् १७ आयुर्वैतत्रसावल्लीमूषकाविकमाःस्मृताः उपद्रवास्तुयेनैपि[illegible]दारु १८

इति। णस्सुखमाप्नुयः १८ कामंमधुकरंविद्धिसंदेहोनात्रसंशयः मधुनस्यापियत्वादुःकामपाशोद्विसंस्र

११५ नः १९ एवंस्कृतगुणोवत्सधर्मेकृतमातिर्भव संसारेस्थितमात्मानंमोक्षयस्वयथाक्रमात् एवंसंसा

रकूपस्यधर्मएवपरागतिः २१ इतिहाससमुच्चयेसंसारकूपवर्णनोनामत्रयस्त्रिंशोध्यायः ३३॥

एवंसंसारकूपेस्मिन्नपारेपतितस्यवै. हरिरेकःसमुद्धर्त्ताधर्मोविहितपाश्रितः सम्यक्श्रुत्वेतिहासंवैभा

रतेसारमुत्तमं धनधान्यसुखैश्वर्यसंतानाप्रोत्पसंशयः वाचकायप्रदातव्यागावोवस्त्रालिकांच

मंगलंपाठकानांचलेखकानांचमंगलं मंगलंचजगत्सर्वेमंगलंशुभमंमितं १८८१ यादृशंपुस्तकं

दृष्ट्वातादृशंलिखितंमया यदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनदीयते १मीनेमासेपौर्णमास्यांशनिवारसमाप्तं

लिख्यतुमरहिलदाशब्राह्मणहंसचंदअर्थेशुभमस्तुः मैल्पेन दत्तंकृष्णा

र्पितायाय॥ ११५

वितेसोथलड़

751

Form 20

PANJAB UNIVERSITY LIBRARY

1. Books may be retained for period not exceeding one month by Fellows, Members of the Faculties and Teachers of the University and Colleges and for not more than two weeks by other classes of members.

2. Books may be renewed on request at the discretion of the Librarian. This privilege does not apply to books issued with special permission of the Librarian, as well as periodicals.

3. In case the loan of the book is not renewed, failure to return the book in time will render the borrower to a fine from the date when book was due.

4. Dog-earing the pages of a book, marking or writing therein with ink or pencil, tearing or taking out pages, or otherwise damaging it will constitute an injury to a book.

5. **Any such injury to a book is a serious offence. Unless the borrower points out the injury at the time of borrowing the book, he shall be required to replace the book or pay its price.**

Help to keep the book fresh and clean.